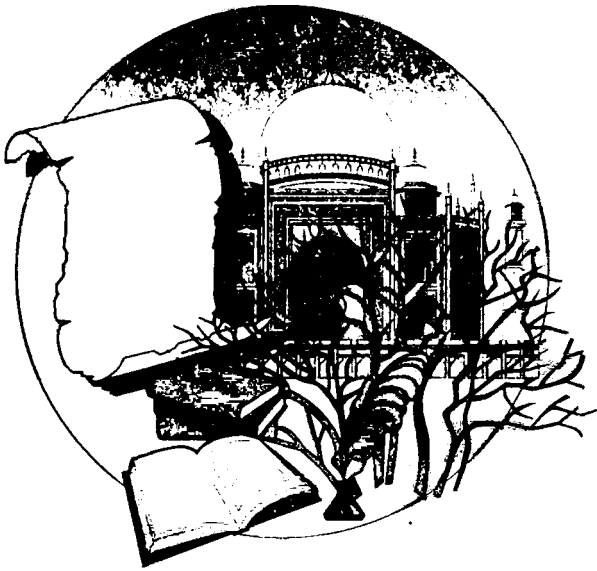

Истиқлол қаҳрамонлари

ИСҲОҚҲОН ТЎРА

ИБРАТ

**ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР**

Истиқлол қаҳрамонлари

ИСҲОҚХОН ТЎРА
ИБРАТ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2005

Таҳрир ҳайъати:

*Озод Шарафиддинов, Наим Каримов, Бегали Қосимов,
Дилором Алимова, Суннат Аҳмедов, Шухрат Ризаев*

Исҳоқхон тўра Ибрат шоир, тарихнавис, тилшунос ва ислумшунос сифатида ўзидан бой мерос қолдирган. Хатнинг ўн етти турида қалам юргизган моҳир хаттот, ўз номида «Матбааи Исҳоқия»ни ташкил этган биринчи ўзбек ноширларидан эди.

Улуғ маърифатпарварнинг ушбу «Танланган асарлар»идан шу пайтгача ўқувчиларга маълум бўлмаган «Мезон уз-замон» асари, ўнга яқин янги шеърлари, ўз даврининг долзарб муаммоларига бағишланган публицистик мақолалари ўрин олган. Шунингдек, «Тарихи Фарғона»нинг муаллиф дастқалами асосида кўчирилган мўъғабар нусхасидан тайёрланган матни китобхонлар эътиборига ҳавола этилмоқда.

Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши, изоҳ ва луғат
муаллифлари:

Улуғбек Долимов, Нурбой Жабборов

Масъул муҳаррир

Ўзбекистон Республикаси фан арбоби,
филология фанлари доктори,
профессор **Бегали Қосимов**

И14

Исҳоқхон Тўра Ибрат.

Танланган асарлар/ Ибрат Исҳоқхон Тўра; масъул муҳаррир: Бегали Қосимов. — Т.: «Маънавият», 2005. — 200 б.

ББК 84(5У)1

И 4702620204-38
М25(04)-05

© «Маънавият», 2005

«АСАРДУРКИ, ОЛАМФА ЎЛФАЙ НИШОН...»

Исҳоқхон Ибрат шоир ва олим, ношир ва педагог, дин арбоби ва ислоҳотчи сифатида умрини Ватан ва миллат манфаатига қаратди. Шу боис унинг бой маданий мероси наинки мамлакатимизда, ҳатто яқин ва узоқ хорижда ҳам кенг ўрганилмоқда. «Мезон уз-замон» асарининг япон олимлари билан ҳамкорликда нашр этилиши¹, шеърларининг салмоқли сўзбоши билан Туркияда чоп этилгани² ушбу фикрни қувватлайди.

Унинг серқирра илмий-ижодий ва ташкилотчилик фаолияти ўз давридаёқ кенг миқёсда эътироф этилган. Маърифатпарвар шоир, маорифчи Иброҳим Давроннинг қуйидаги сўзлари бунинг далили: «Исҳоқхон тўра улуми диния ва фанния ва адабияда устози комиллиги билан бутун Фарғона ва дигар жиҳат Озиёи вустода (Ўрта Осиёда) инкор ўлунмас даражада бир мавқеи мумтоза тутмушдур. Исҳоқхон тўра улуми динияда мударрисдур, фунуни дунявийда, било шубҳа, архитектор, техник ва механик ва физиқия илминда тилифонист, тилиғрофист ва яна химик десак яна оздур, чунки бу илмларни билур. Исҳоқхон тўра олим ва фозил бир зоти олий бўлуб, бу турфа фазоили инсонияга молик... Баъзи ихтироти ҳам бордур»³.

Шоирнинг таржимаи ҳолини тўлароқ ёритишда унинг «Луғати ситтати алсина», «Жомеъ ул-хутут», «Тарихи Фарғона», «Мезон уз-замон», «Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий» каби илмий, педагогик ҳамда бадиий асарларидаги маълумотлар, Ибратни яқиндан билган замондошларининг хотиралари ва ўша давр вақтли матбуотида эълон қилинган Исҳоқхон Ибрат ҳақидаги мақолалар му-

¹ Исҳоқхон тўра ибн Жунайдуллоҳ хўжа. Мезон уз-замон. Тошкент – Токио, 2001.

² Ishakhan Ibrat. Siirlar. – Turkiya Disindaki Turk edebiyatlari antolojisi. 15. Ozbek edebiyati. Ankara, 2000.

³ «Туркистон вилоятининг газети», 1908, 56-сон.

ҳим ўрин тутади. Исҳоқхон Ибрат 1862 йили Наманган яқинидаги Тўрақўрғон қишлоғида туғилди. Унинг ота-оналари Жунайдуллаҳўжа ва Ҳурибиби даврининг ўқимишли кишиларидан бўлганлар. Исҳоқхон дастлаб ҳижо усулига асосланган қишлоқ мактабида ўқиди, аммо онасининг кўлида савод чиқарди. Бу ҳақда ўзи шундай ёзади: «Аввалги вақтдаги маҳалла мактабида 5 йилда 3 адад муаллимда ўқуб, охири саводим чиқмай, кейин қизлар мактабида, ўз уйимизда волидаи марҳумамдан ўқуб савод чиқардим. Икки сана қиблагоҳимдан ҳуснихат машқ этдим»¹.

Ҳурибиби мактабдор бўлиб, ўз мактабида фақат қуруқ ёдлаш билангина чекланмай, қизларга ёзишни, ҳуснихатни ҳам ўргатар эди. Ўзи анча саводхон бўлиб, ҳуснихатдан хабардор эди. Шунинг учун ҳам Исҳоқхон онасини кўп ўринларда устози сифатида ҳурмат билан тилга олади.

Адабиёт ва санъатга зўр муҳаббат қўйган Исҳоқхонни ўқишни давом эттириш учун Кўқонга юбордилар. У XIX аср бошларида барпо этилган Муҳаммад Сиддиқ Тунқатор мадрасасига 1878 йили ўқишга киради. Исҳоқхон Ибратнинг Кўқон мадрасасида таҳсил кўрган йиллари (1878—1886) ўзбек адабиётида, маданий ҳаётида, маорифида туб сифат ўзгаришлар содир бўлаётган даврга тўғри келади. Унинг бу адабий-маданий ҳаётдан баҳраманд бўлганлиги шубҳасиз. У Кўқон адабий муҳитининг йирик намоёндалари Муқимий, Фурқат, Муҳйи, Завқий, Нодим, Ҳазинийлар билан яқин алоқада бўлган, адабий мушоираларда иштирок этган.

Исҳоқхон Ибрат мадраса берадиган илмлар билангина чекланиб қолмади. У ўқиш давомида буюк Шарқ олимлари асарларини мустақил тарзда қунт билан мутолаа қилди, араб, форс ва рус тилларини чуқур ўрганди. У рус ва ўзбек тилларида чиқадиган Туркистоннинг илк газеталари «Туркистон вилоятининг газети», «Туркестанские ведомости» ҳамда Туркистон ўлкасида янги тарқала бошлаган Исмоилбек Гаспралининг «Таржимон» газетаси билан биринчи марта Кўқон мадрасасида ўқиб юрган кезлари танишди. Манбалардаги маълумотларга кўра, Исҳоқхон томонидан ташкил қилинган «Исҳоқия» кутубхона-

¹ Исҳоқхон Ибрат. Мезон уз-замон. II дафтар, 36—37-бетлар.

сида «Таржимон» газетасининг ҳатто 1884 йилги бойламлари ҳам бўлган.

Исҳоқхон тўра Ибрат 1886 йили Қўқон мадрасасини тугатиб, ўз қишлоғи Тўрақўрғонга қайтиб келади. Ўз фаолиятини илғор маорифчи сифатида маърифат тарқатиш билан бошлайди: ўша йили ўз қишлоғида мактаб очади. Унинг мактаби «усули қадим» («усули таҳажжи»), яъни ҳижо методига асосланган мактаблардан бирмунча фарқ қилар эди. Ибрат Қўқонда ўқиб юрган вақтларидаёқ ўлкада очилаётган рус мактабларидаги ўқув усулларининг маҳаллий мактабларда ҳукм сураётган ҳижо ҳамда қуруқ ёдлаш усулидан устунлигини сезган эди. Исҳоқхон ўз мактабига нисбатан илғор бўлган товуш (савтия) усулини татбиқ қилди ва «усули савтия»ни эски метод тарафдорларидан ҳимоя қилди. Бироқ бу мактабида узоқ вақт ишлай олмади. Айрим жоҳил мутаассиблар унинг мактабини «кофирлар мактаби» деб эълон қилиб, халқ болаларини бу мактабдан қайтаришга ҳаракат қилдилар. Ҳатто генерал-губернаторлик амалдорлари ёрдамида ёптиришга муваффақ бўлдилар.

Ибрат ўзининг «Луғати ситтати алсина», «Жомеъ улхутут» ва «Тарихи Фарғона» асарларида ёзишча, 1887 йили, яъни 25 ёшида онасини Маккага, ҳаж зиёратига олиб боради. Бироқ онаизорига ўз ватанига яна қайтиб келиш насиб этмади. Онаси Ҳурибиби Жидда шаҳрида ўпка шамоллаш касали билан вафот этди.

Исҳоқхоннинг Шарқ мамлакатларига сафарга чиқишдан асосий мақсади, биринчидан, онасининг ҳажга олиб бориш ҳақидаги илтимосини қондириш бўлса, иккинчидан, чет эл халқлари ҳаёти, маданияти билан яқиндан танишиш, бу мамлакатларни ўз кўзи билан кўриш истаги эди: «...Умрум нақдини ҳавас бозорида кечирмак тақозоси-ла ўлуб, синним йигирма беш кечмиш экан, ҳавои тақозои муҳтарама душуб саёҳат этдум...»¹ — деб ёзади у.

Исҳоқхон Ибрат онасини Жидда шаҳрида дафн этиб, Шарқ мамлакатлари бўйлаб саёҳатини давом эттирди. Шу билан бирга, у Истанбул, София, Афина, Рим каби Европанинг марказий шаҳарларида бўлди. Анча вақт

¹ Исҳоқхон Ибрат. Луғати ситтати алсина. Т.: Ильян типографияси, 1901, 2-бет.

Афғонистоннинг Кобул, Арабистоннинг Жидда каби катта шаҳарларида истиқомат қилди. Макка шаҳридан Қизил денгиз ва Ҳинд океани орқали Ҳиндистонга келди. 1892—1896 йилларда Ҳиндистоннинг энг катта порт шаҳарларидан Бомбей ва Калькуттада яшади. Бу ерда кўп ишлатиладиган арбаъ лисонни, яъни тўрт тилни: араб, форс, ҳинд-урду ва инглиз тилларини мукаммал ўрганди. Чет элларда у Шарқ ва Фарб халқлари ҳаёти, маданияти ва санъатини муқояса этиш имконига эга бўлди. Европанинг илғор илм-фанини яқиндан ўрганди, илмий асарлари учун қимматли материаллар тўплади. У Шарқ халқлари тиллари билан бир қаторда Фарб халқлари тилларини ҳам билиш зарур деб ҳисоблади ва Арабистонда француз тилини, Ҳиндистонда инглиз тилини, шу билан бирга, энг қадимий финикия, яҳудий, сурия, юнон ёзувларини ўрганди. Бу ҳақда замондоши Иброҳим Даврон шундай ёзади: «...Фазоили инсониядин маода қози тўра (**Исҳоқхон** — *қавс ичидаги барча таъкидлар сўзбоши муаллифларига тегишли*) жаноблари туркча, форсча, ҳиндича, русча лисон билиб, яна русча, французча, арманича ва бошқа хатлар ёзмоққа моҳирдурлар»¹.

Исҳоқхон Ибрат бу мамлакатларда Европа усулидаги шаҳарлар, улардаги маданий ҳаёт ва техника янгиликлари билан танишди, замонавий фан ютуқларини эгаллаш учун Фарб тилларини билиш зарур эканлигини яхши англади. Лекин бу маданий ҳаётдан баҳраманд бўла олмаётган, мустамлака зулми остида азоб чекаётган араб, ҳинд ва бошқа Шарқ халқлари ҳаёти уни изтиробга солди. Исҳоқхон ўз Ватанида кўрган мустамлака зулмининг оғир даҳшатларини чет мамлакатларда ҳам кўрди, ҳамма мустамлака мамлакатларда халқ ҳаёти бир хилда оғир эканлигини тушунди. Мустабидларга нафрат билан қаради. Ибрат бу мамлакатларда наққошлик, кишиларга муҳр ўйиб бериш, масжид-мадрасалар пештоқларига, қабр тошларига нақш солиб бериш, баъзи китоблардан намуналар кўчириб бериш йўли билан тирикчилик ўтказди.

Исҳоқхон Ибрат чет элларда олим ва фозил кишилар билан, улар қайси динга ёки миллатга мансуб бўлишидан

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1908, 56-сон.

қатъи назар, яқин алоқада бўлди. «Ҳар бир лисон сафар аҳли на юз олтун баробаринда» ишлатилганлигини тушунган маърифатпарвар чет тилларни ўрганишга катта эътибор берди: «Ҳар бир заввор ва аҳли фазл кишини кўрсам, кайфият ва таълимот маолларини андин сўрадим»¹.

Унинг «Луғати ситтати алсина» ва бошқа асарлари мазкур сафарлари давомида йиғилган бой материал асосида катта эҳтиёж самараси ўлароқ яратилди.

«ЛУҒАТИ СИТТАТИ АЛСИНА»

XX аср бошларида Чор ҳукумати мустамлакачилик сиёсатининг авжига чиқиши маҳаллий аҳоли ўртасида рус тилига бўлган эҳтиёжни оширди. Рус-тузем мактаблари, «усули савтия» мактаблари ўлканинг катта-катта шаҳарларидагина эмас, балки қишлоқларда ҳам очила бошлади. Бундай мактабларда дунёвий фанлар, она тили билан бир қаторда рус тили ҳам ўқитилар эди. Замон талабларини яхши тушунган илғор фикрли кишилар ўз фарзандларини бундай мактабларга бера бошладилар. Лекин ўқувчилар, рус ва хорижий тилларни мустақил ўрганувчилар учун дарслик ва қўлланмалар етишмас ёки йўқ даражада эди. Тошкентдаги китоб дўкони хўжайинларидан бирининг «Туркестанские ведомости» газетасида эълон қилинган қуйидаги сўзлари ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди: «Шу кунларда шаҳарликлар ўртасида рус тилига қизиқувчилар сони ортиб бормоқда. Тошкент китоб дўкони хўжайинларидан бири шикоят қиляптики, «сартлар (ўзбеклар) ҳеч тинчлик бермаяпти, русча ўрганиш учун сарт тилида ёзилган бирор дарслик борми?»—деб сўраб келишавериб жонга тегди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ерли ўтроқ аҳолининг тил ўрганишга қобилияти кучли»².

Рус тили билан бир қаторда ўнга яқин Шарқ ва Фарб тилларини анча мукамал билган Исҳоқхон Ибрат бу муҳим масалада ўз халқига ёрдам қўлини чўзди. У олти тилдаги: арабча, форсча, ҳиндча, туркча, сартча (ўзбекча) ва русча сўзларни ўз ичига олган «Луғати ситтати алсина»

¹ Исҳоқхон Ибрат. Жомеъ ул-хутут, Наманган, Матбааи Исҳоқия, 1912, 5-бет.

² «Туркестанские ведомости», 1900, 7(20) декабрь, 98-сон.

(«Олти тилли луғат») номли луғат китобини яратди. Исҳоқхон тўра мазкур асарни яратар экан, биринчи галда рус тилига қизиқувчиларни кўзда тутган. Бу ҳол китобнинг биринчи бетиданоқ кўзга ташланади. Муаллиф русча ёзув тизимини билмайдиганларга ҳам қулай бўлсин учун рус сўзларини ҳам араб ёзуви билан беради. Маълумки, рус ва Европа сўзларини араб ёзувида ифодалаш анча мураккаб бўлса-да, Ибрат бу ишни муваффақиятли ҳал қилди.

Китоб қўлёзма ҳолидаёқ қўлдан-қўлга ўтиб, нашр этилмасданоқ зиёлилар ундан фойдаланишга, кўчириб олишга муваффақ бўлганлар. Рус тилини ўрганиш истагидаги ўзбек зиёлилари, «усули савтия» мактаблари ўқитувчилари ва ўқувчилари бу асарнинг яратилишидан хурсанд бўлдилар, кўп нусхаларда чоп этилишини сабрсизлик билан кутдилар. Китоб билан қўлёзмалигидаёқ танишган шахснинг қуйидаги сўзлари ҳам буни тасдиқлайди: «Ушбу овони хайриянишонда Наманган уездига тобё Тўрақўрғон қозиси жаноб Исҳоқхон тўра ўз табыларидан чиқариб, «Ситтати алсина» деган олти луғатлик китоб тасниф қилиб, босмаҳонага юборибдурлар. Мазкур олти луғат: арабий, форсий, туркий, сартий, ҳиндий ва русча китобни алҳол ибораларини дуруст ва тасҳиҳлаб кўруб турубдурмиз. Албатта, онинг босилмоғига ижозат берилуб, нечанд нусхалар босилиб чиқса керак. Лекин аксар ибора ва луғатлари тасҳиҳ ва тағйир бўлинди. Хусусан, русия луғатларини мусулмония ҳуруфлари илан ёзмоқ хўб қийин ва душвор учун ул русча ёзилғон ибораларни кўпроқ тағйир берилди ва мазкур «Ситтати алсина» деган жаноб қозининг ихтиро қилган луғат китоблари, гарчанд кичик бўлса ҳам, бизнинг Туркистон вилоятимизда сартиялардан шунча тил билиб, бул тариқа китоб ва луғат тасниф қилган одам йўқ эди. Бинобарин, ул жаноб қозининг босма учун юборган ва тасниф айлаган луғат китобларини кўруб, босма қилмоққа ижозат берилса керак, деб умид айлаб газетага ёздук. Ул луғатларни кўб кўриб ўқидим. Анинг учун бу сўзни мен тўқидим»¹.

Олимнинг ушбу асари XIX асрнинг 90-йиллари ўрта-

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1901, 4 август, 30-сон.

ларидаёқ, муаллифнинг чет эл сафаридан қайтиб келиши билан тугатилган бўлса-да, лекин маҳаллий муаллифлар асарларининг таъқиб остига олиниши, чор мустамлакачилари томонидан Туркистонда ўрнатилган қаттиқ назорат (цензура) туфайли асар анча кечикиб — 1901 йили босмадан чиқди. Буни ўша даврда чор Россиясининг Туркистондаги матбуот нозири вазифасини бажарувчи Н.П.Остроумовнинг шахсий архивида сақланувчи ҳужжатлар исботлайди. Архивда Исҳоқхон Ибратнинг Н.Остроумов номига ёзилган икки мактуби сақланади. Биринчи мактуб 1898 йили ёзилган бўлиб, унда Ибрат Остроумовга луғатни босмадан чиқаришда ёрдам беришини илтимос қилиб, мурожаат этади ва унинг таклифига мувофиқ китобнинг икки жузъини юборади. Лекин анча вақтгача асарни нашр қилиш ёки нашр қилмаслик ҳақида ҳеч қандай жавоб ололмайдди. Исҳоқхон тўра Ибрат 1900 йилнинг 26 феврилида иккинчи марта рус ва ўзбек тилларида хат билан мурожаат этишга мажбур бўлади. Мазкур асарни нашр этишда катта аҳамиятга эга бўлган ўша иккинчи мактуб матни қуйидагича:

«1900-нчи йилда 26 февралда. Ҳурматлу Остроумов ҳузурларига саволнома: Ушбу баробаринда сиз улуғ мартабадан ўтуноб сўрайманки, 1898-инчи йилда сиздан илтимос қилиб эдим, ўз таснифларимдан олти тил узра «Ситтати алсина» деган словарь китобни босма қилмоқ учун. Марҳамат қилиб, икки жузъ юборинг, кўрмоқ учун, деган экансиз. Дарров амрларига мувофиқ юбориб эдим. Мазкурни(нг) ҳеч хабари бўлмаган жиҳатидан боз илтимос қилиб турубманки, агарда нозирлар назоратларидан ўтган бўлса, қабулга олинса, мен қолган ўн жузъини ҳам юборсам ва ёки қабул бўлмаган бўлса, ўшал нусхани марҳамат илан Наманган маҳкамасига, манинг исмимга адрес этиб юборсалар, боз бўлак маслаҳат қилсак, деб илтимос қилувчи Исҳоқхон тўрадурман»¹.

Маълумки, Чор ҳукумати ўлка халқларининг маданий-сиёсий ривожланишидан, миллий уйғонишдан, айниқса, ерли аҳолининг мутараққий миллатлар билан мулоқотда бўлишидан кўрқар, шу боисдан ҳам ўша давр учун

¹ Ўзбекистон Марказий Давлат архиви, 1009-фонд, 115-йигма жилд, 15—16-варақлар.

тараққиёт калити ҳисобланган рус тилини ўрганишга қаттиқ қаршилиқ қилар эди. Шунинг учун ҳам Исҳоқхон Ибратнинг мазкур асари бир неча йил чоризм цензурасидан ўта олмади. Бу ишда асосий ролни чор Россиясининг Туркистондаги матбуот нозири Н.Остроумов ўйнади.

«Луғати ситтати алсина» бир неча йиллик саргузаштлардан сўнг 1901 йили Тошкентдаги В.И.Ильин босма-хонасида нашрдан чиқди. Исҳоқхон тўра ушбу асарни яратишда анча вақт илмий иш олиб борди, чет элларда бўлиб, материал тўплади. Асар кичик муқаддима билан бошланади. Унда муаллиф мазкур асарни яратиш учун бир неча йил материал тўлагани, кейинги авлодларга «бир нишон» қолдириш мақсадида китоб ҳолига келтиргани, асарнинг тузилиши, тартиби ҳақида гапирди: «... саёҳат этдугум вақтларида Афғонистон, Ҳиндистон ва Форсистон шаҳарлари саёҳатида... бир лисон сафар аҳлина юз олтун баробарида ишладики, биза мушоҳада бўлиб, лисонлар таҳсилига кўшиш эдуб ва ҳам даҳр аҳлина бир нишон қолдирмак фикри-ла бир неча муддати мадид бу китоб тадвинина жустужў эдуб, бўйла бир китоб сурагинда халқға намудор этдим ва ҳам олти лисондан мураккаб ўлдуғи учун, «Луғати ситтати алсина» тасмия эдуб, икки жилд ила тартиб этдум»¹.

Луғат олти тиллик, анча мураккаб, ўзбекча сўзларнинг қаршисида арабча, форсча, туркча, ҳиндча ва русча таржималари берилди. У мингдан ортиқ сўзни ўз ичига олиб, 53 бетдан иборат, икки қисмдан ташкил топган. Биринчи қисм — алифбо тартибида тузилиб, ҳар қайси ҳарфга алоҳида кичик-кичик бобчалар ажратилган. Бу қисмда феълларнинг ноаниқ ва келаси замон шакллари аввал форсча, кейин арабча, туркча, сартча (ўзбекча), ҳиндча ва русча таржималари берилди.

Исҳоқхон Ибрат мазкур асарига материал тўплар экан, жонли тилда кўп қўлланадиган энг фаол сўзларни кириштишга алоҳида эътибор берди. Унда истеъмолдан чиқиб кетётган архаик сўзларни деярли учратмаймиз, луғатни кенг халқ оммасига тушунарли бўлган араб ёзувида яратди.

Маълумки, Исҳоқхон Ибратга қадар ҳам русча-ўзбек-

¹ Исҳоқхон Ибрат. Луғати ситтати алсина, 1901, 2—3-бетлар.

ча, ўзбекча-русча луғатлар яратилган. Масалан, В. П. Наливкин ва унинг рафиқаси М. Наливкинанинг «Русско-сартовский словарь», «Сартовско-русский словарь» асарлари шулар жумласидандир. Лекин бу асарлардан китобхонлар — рус тилини ўрганишга қизиқувчилар унумли фойдалана олмадилар. Чунки бу китоблар рус ёзувида яратилган бўлиб, ўзбек тилини ўрганувчи руслар ва русча саводи бўлган санокли ўзбеклар учун мўлжалланган эди. Шунинг учун ҳам бу асарлар рус тилини ўрганувчи ўзбеклар эҳтиёжини қондира олмади.

Исҳоқхоннинг мазкур асарини араб ёзувида яратиши сабабини шунинг билан изоҳлаш мумкин. Мана шу муҳим, ниҳоятда мураккаб масалага ўзбек маърифатпарварлари орасида биринчи бўлиб у қўл урди ва замондошлари талабини бирмунча қондиришга муваффақ бўлди. Шу нуқтаи назардан, луғат муаллифи замондошларидан бирининг: «...Бизнинг Туркистон вилоятида сартиялардан шунча тил билиб, бул тариқа китоб ва луғат тасниф қилган одам йўқ эди»,—деган сўзлари заминиди катта мазмун ётар эди.

«ЖОМЕЪ УЛ-ХУТУТ»

Ёзув жамият, маданият ва илм-фан тараққиётида, маданий меросни келгуси авлодларга етказишда муҳим аҳамиятга эга. Ёзувнинг вужудга келиши, ривожланиши бир неча минг йиллик тарихга эга. У одамлар ўртасидаги алоқа воситаси сифатида тилга нисбатан анча кейин вужудга келди ва ривожланди. Ёзув тил ва маданият тарихи, унинг ривожланиш босқичлари билан ажратиб бўлмас даражада боғлиқ. Шунинг учун ҳам ёзувлар тарихи билан шуғулланувчи олимнинг зиммасида катта масъулият бўлади. У кишилиқ жамияти тарихи, маданияти, қачонлардир алоқа қуроли ҳисобланган, кейинчалик ўлик ҳолига тушиб қолган тиллар, ёзувлар билан ҳамда жонли тил ва ёзув ўртасидаги алоқалар билан танишмоғи зарур. Лекин тилшуносликнинг мазкур энг қизиқарли, долзарб, айна замонда жуда мураккаб соҳаси етарли ўрганилмаган.

Тилшунослик фанининг бу мураккаб соҳасида Исҳоқхон Ибрат анча мукамал «Жомеъ ул-хутут» («Ёзув-

лар мажмуаси») номли илмий асар яратди. Бу асарида муаллиф ёзувларнинг энг ибтидоийси — пиктографик ёзувлардан то сўнгги давр энг мукамал ёзувларгача босиб ўтган тараққиёт тарихини ёритиб беришга ҳаракат қилади. Олимнинг мазкур асари катта ҳажмда — 132 бетдан иборат бўлиб, 1912 йили ўз босмаҳонаси — «Матбааи Исҳоқия»да нашр қилинди. Исҳоқхон бу асарнинг яратилиш тарихи, кўзда тутган мақсади, асарнинг номланиши ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Бул хатларни(нг) боқий ва тарик қарори муддао бўлиб, ҳам миллатимизга ягона бир тарих қолдирмоқ қасдинда ва ҳам олама бир асар қолдирмоқ ният этуб, бу мисра мужиби:

Асардурки оламга ўлғай нишон,
Киши беасардур кетар бенишон,—

мазмунича ботадвин айлаб, ройи соқиб, арбоби хасм ва арбоби фазлу камолларга манзур қилиб, миллатга нишон қолдириб ҳам миллатимиз лисони туркий учун умумий туркий илан сартия халқини(нг) нафъ олмоғи муддао бўлиб, адабийи миллиёна қилмай, равшан туркий қилдим. Миллатимиз(нинг) форсийларига иккинчи табъада форсий қилинур ва жами хатларга жомеъ учун «Жомеъ ул-хутут» тасмия эдуб, ўз хатимиз ва ўз тилимиз ва ўз матбааимизда табъ қилмоқ мақсад бўлиб, табъи шариф, аҳли расо ва қалби латиф, аҳли заколарга пешкаш қилдим»¹.

Исҳоқхон Ибратнинг тилшунослик соҳасида чуқур илмга эга эканлиги мазкур асарида ҳам намоён бўлди. Асарда пиктографик ёзувлардан кейин вужудга келган энг қадимий товуш-ҳарф ёзувлари: финикия, яҳудий, сурия, араб, юнон, форс, славян, санскрит, ҳинд, лотин, арман, грузин, уйғур ва бошқа қирқдан ортиқ ёзувлар, уларнинг келиб чиқиши, тараққиёти ҳақида маълумот берилади. Ибрат фақат ўз ватанидаги ёзувлар намуналарини ўрганиш билан чегараланмай, араб мамлакатларидаги қадимий ёзув маданиятини ҳам ўрганди. У эрамиздан илгари финикия халқлари томонидан вужудга келтирилган ёзув

¹ Исҳоқхон Ибрат. Жомеъ ул-хутут. Наманган: Матбааи Исҳоқия, 1912, 6—7-бетлар.

دستی پر بود بر سر کعبت را اصل اولی بول خط بود
 یازمیب او خوب بندند آن را کفن ایگان

یونانی

Греческія

Α α	Α α	Ξ ξ	Ψ ψ	Η η
Β β	β β	Ο ο	Ϛ ϛ	Θ θ
Γ γ	Γ γ	Π π	Ϝ ϝ	Ι ι
Δ δ	Δ δ	Ρ ρ	Ϟ ϟ	Κ κ
Ε ε	Ε ε	Σ σ	Ϡ ϡ	Λ λ
Ζ ζ	Ζ ζ	Τ τ	Ϝ ϝ	Μ μ
Η η	Η η	Υ υ	Ϟ ϟ	Ν ν
Θ θ	Θ θ	Φ φ	Ϡ ϡ	
Ι ι	Ι ι	Χ χ	Ϝ ϝ	
Κ κ	Κ κ	Ψ ψ	Ϟ ϟ	
Λ λ	Λ λ	Ω ω		
Μ μ	Μ μ			
Ν ν	Ν ν			

و این خط را در کتابهای مقدسه و در کتب
 دیگر و در کتب مقدسه و در کتب دیگر

کتب مقدسه و در کتب دیگر

و خطا را با ما - صمد ه
 نسوا صلا - صمد و سلمو
 اعلم صلا - صمد و سلمو

АРВЕНІЙ КУФІЙ

تزیین

و معلوم است اینها بر صفت است و معلوم است
 و معلوم است اینها بر صفت است و معلوم است
 و معلوم است اینها بر صفت است و معلوم است

ایضا کتب باقی نوشته را

تاریخچه: چینی‌های چین ایدش سده سوم

خطی

СЛОВЯНОКЯ

А а В в Г г Д д Е е Ж ж

З з И и К к Л л М м

Н н О о П п Р р С с

Т т У у Ф ф Х х Ц ц

Ч ч Ш ш Щ щ Ъ ъ

Ы ы Я я З з Р р

С с Т т У у Ф ф Х х

Славян ёзуви

بازوب کو کزنه دوک بو ایکی مبری مخرود

چینی خطی اوزیریکه فننا جورانی بیکونان

ایکان

Э э 9 4 1 1 1 1

В в 3 3 3 3 3 3

Г г 2 2 2 2 2 2

Д д 2 2 2 2 2 2

Е е 2 2 2 2 2 2

Ж ж 2 2 2 2 2 2

Қадимги яхудий ёзуви

ёдгорликларини, Кипр оролидаги ғорлардан топилган ёзув қолдиқларини ўз асарига жалб этди.

Ибрат ёзувлар тарихини ўрганар экан, товуш-ҳарф ёзув тизими биринчи марта финикия халқлари томонидан яратилган ва бошқа қўшни халқлар: яҳудий, сурия, араб ёзувлари финикия ёзувлари асосида вужудга келган, деган илмий хулосага келади. Муаллиф ушбу асарида араб ёзувлари тарихи, уларнинг ривожланиш эволюциясига алоҳида тўхталади. У ўз текширишлари натижасида қуйидаги илмий хулосага келади: араб ёзувлари набати халқи ёзувларидан келиб чиққан бўлиб, VII асрдан бошлаб икки шаклда — кўфий ва насх ёзувлари шаклида ривожланган. Кўфий ва насх ёзувлари асосида нисбатан содда бўлган «сулс» ёзуви яратилди. Бу ҳақда муаллиф қуйидагиларни ёзади: «Хатти даврондан сурёний чиқориб, сурёнийдан кўфий чиқориб, кўфийдан сулсни, сулсдан таълиқни, сулс ила таълиқдан настаълиқ китоб хатимиздурки, 900-нчи ҳижрийда Эронда шаҳри Табриз деган баллада Хўжа Мир Али Табризий чиқарганлар. Насх ила таълиқдан мураккаб учун настаълиқ исм қўйганлар. Бу хат Арабистонда жорий эмас. Ҳиндистон ва Бухоро, Туркистон, Фарғона, Кошғар аҳли ислом ораларида жорийдур. Бунга сабаб бу мулкларга Эрон подшолари(нинг) ихтилоти бўлуб, Бухоро бўлақларни олиб, ул вақтларда жорий қилинган экан»¹.

«Жомеъ ул-хутут» дунёда машҳур бўлган 41 хил ёзув тизими ҳақида, шу жумладан, араб хатининг сулс, тавқеъ, райҳон, зулф, ҳумоюн, турра каби шакллари ҳақида маълумот беради ва шу билан бирга, унда ҳуснихат санъатига оид фикрлар билдирилади. Ибрат ушбу асарида рус тили билан бир қаторда инглиз, француз, немис, лотин каби чет тилларини ўрганиш илм-фан ва маданиятни эгаллашда катта роль ўйнашини ҳам алоҳида таъкидлайди: «Дорихона борганда лотинча зарур. Ҳиндистонга хат қилинса, инглизча бўлмаса олмайдур, Эронистонга франсавий. Биз туркистон(лик)ларга биринчи заруримиз русия хатидурки, муни қози ва мударрислар инкор қилмаслар. Ахборнома, рапурт ёзсалар, мударрислар бўлса, ўрусча би-

¹ Исҳоқхон Ибрат. Жомеъ ул-хутут. Наманган: Матбааи Исҳоқия, 1912, 74-бет.

ладурган кишига оқча бериб, рапурт ёздурадурлар, аларга жуда зарур. Савдогарларга Масковдан мол ёзмоққа зарур ҳукумат хати бўлуб, бинобарин, эҳтиёжи халқуллоҳ ҳама жиҳатдин буни билмак зарурлиги бадеҳий»¹.

Ўз замондошларини, айниқса, ёш авлодни рус ва Европа тилларини ўрганишга даъват этиш унинг мазкур «Жомеъ ул-хутут» асариди алоҳида ўринни эгаллайди. Исҳоқхон ўз салафлари — маърифатпарвар шоирлар, олимлар анъаналарини давом эттириб, Россиянинг Ўрта Осиёга қарши олиб бораётган босқинчилик сиёсатини қаттиқ қоралайди. Жамият ҳаётига кириб келаётган илм-фан ва маданиятни, ўқув-тарбия тизимидаги илғор методларни, айниқса, Исмоилбек Гаспрали томонидан асосланган «усули савтия» методини ҳаётга татбиқ этишга интилади. Исҳоқхон асарни ёзишдан асл муддаосини қуйидагича баён этади: «...Бу намуналардан муддао буки, ҳар асрда бир олам табодул бўлиб, аср ўзгариб, олам, одам, ашёлар — ҳамма нарса табодул бўлмоғи бизга бир сархатдур. Бунга қараб ибрат олиб иш тутмак даркор. Аввали ҳолимиз ул, эмди бул, олам юриши шул. Бинобарин, таждиди аҳвол ва атвор ибрат бўлур экан. Шул ўттиз йил(га) бир назар қарасак кўб фарқлар бор»².

Исҳоқхон замон ҳамиша ўзгариб, янгиланиб туришини алоҳида таъкидлайди. Миллатдошларини замондан, тараққийдан орқада қолмасликка чақиради. Муаллифнинг қуйидаги сўзлари бунга далил бўла олади: «Маданият хотирага ўхшаган янги таомил, янги сўз, янги хат жорий бўлиб, эски нимарсалар, диний ишлар, бўлаклари ҳаммаси билкул қолиб, янги юриб кетар эканлар... Уйингизда ҳозир турубдур аён... чунончи: чироқ қолди — лампа (чиқди), чакмоқ қолди — гугурд (чиқди)... чойжўш қолди — чойнак (чиқди), қумғон қолди — самовар (чиқди) ва ҳоказо янги нимарсалар кўб жорий бўлиб қолган»³.

Исҳоқхон Ибрат ўзи яшаб турган замонда илм ва фан, маориф ва маданиятнинг бирмунча ривожланганлигини мазкур асари «Жомеъ ул-хутут»да зўр мамнуният билан

¹ Исҳоқхон Ибрат. Жомеъ ул-хутут. Наманган: Матбааи Исҳоқия, 1912, 106-бет.

² Юқоридаги асар, 48-бет.

³ Юқоридаги асар, 14–15-бетлар.

қайд этади. У бундай ривожланишни ўлкага илғор маданият ва фаннинг кириб келишида деб тушунди. Ибрат ўз даврини хонликлар даври билан таққослар экан, илми кишиларнинг анча кўпайганидан мамнун бўлади: «Асримиз маданияти бор эди... Чунончи, оташ ароба, телеграм, телефон, электр фонарлар, неча хил учадурган айруфлон, грамафон, литограф, тифограф, анвойи машиналар, афтомобел, велосифид, тилсиз телеграмлар, неча-неча ашёвий жадидалар, анвойи адидалар ҳаммаси мавжуд эди»¹.

Исҳоқхон Ибратнинг жаҳон ёзувлари тарихига бағишланган мазкур «Жомеъ ул-хутут» асарининг нашр этилиши ўзбек матбаачилиги, маданияти тарихида, ёзувлар тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу ҳақда асарга сўнгсўз ёзган муҳаррир Хусаин Мақаев қуйидагиларни таъкидлайди: «Эски осор ва эски замонлардаги миллатларнинг, хусусан, Шарқ халқларининг хат ва ёзувлари ила танушлукни хоҳлаган илм ва фан ҳаваслилари учун, хусусан, ислоҳи ҳуруф масалалари каби ғоят муҳим мубоҳасалар жараён этган бу замонда ушбу китобда тўбланмиш неча хил эски ёзувлар бу масалани айруча диққатга сабаб бўлсалар керак. Фозил Исҳоқхон тўра ҳазратларининг кўб ижтиҳодлар сарф этиб, вужудга келтирган бу хат нусхаларининг шарҳиндаги китобати ила матбаани(нг) баъзи қусурларидан қатъи назар, санойи нафисадин бўлган энг эски ёзувларни бизга умрликка бир асар қолдурувчи бу китобнинг Туркистонда нашр қилинуви бизнинг учун ўзи бир шараф деб билам. Аммо миллат учун аҳамиятлик ёки аҳамиятсизлиги ҳақидаги танқид ва фикрларни илм ва фан ҳурмати аҳли қалам, фан суйган одамларнинг диққатларига топширам»².

Шубҳасиз, Исҳоқхон Ибратнинг XX аср бошларидаёқ олиб борган илмий фаолияти унинг ажойиб тилшунос олим эканлигидан далолат беради. Исҳоқхон маданиятимиз тараққиёти тарихида ҳуснихатни мукаммал эгаллаган хаттот сифатида ҳам катта шухрат қозонди. Бу ҳол унинг «Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий» ва «Жомеъ ул-хутут» асарларида ҳам яққол кўзга ташланади. Унинг

¹ Исҳоқхон Ибрат. Жомеъ ул-хутут. Наманган: Матбааи Исҳоқия, 1912, 15-бет.

² Юқоридаги асар, 132-бет.

замондоши Иброҳим Давроннинг тасдиқлашича, Исҳоқхон зўр хаттот, ҳуснихатни мукамал эгаллаган каллиграфдир, у бу соҳада яратган «шоён бир санъати (асари)» учун 1907 йили катта мукофотга сазовор бўлган. Бу ҳақда Иброҳим Даврон қуйидагиларни ёзади: «У (Исҳоқхон тўра) ҳам хаттоти аъзамдур. Чунки мусулмонча хат ёзмоқдан ўн етти навъ ёзув бирла қалам юргузулар. Бу осори қаламия ва ақлиясидан намунаи зоти, демакки, шоён бир санъати ўтган йил, 1907 йилда жаноби Туркистон гинирол-губирнаторига тақдим қилиниб, шойисталиқига иккинчи даража почётной халат (почётный халат) олган эдилар»¹.

Исҳоқхон Ибрат билим доирасининг анча кенглиги билан ҳам замондош шоирлар ва олимлардан ажралиб туради. У кўплаб Шарқ ва Фарб олимларининг илмий асарлари билан танишган. Текширишлар шуни кўрсатадики, унинг шахсий кутубхонасида рус ва ўзбек тилидаги маҳаллий газета, журнал бойламлари ва китоблардан ташқари Россияда нашр этилган «Нива», «Литературная Нива» каби адабий журналлар бойламлари, «Туркча-французча луғат», В.Наливкин, М.Наливкиналарнинг «Сартовско-русский словарь», «Русско-сартовский словарь», «Краткая история Кокандского ханства» асарлари, В.В.Бартольд, В.В.Радлов, Г.Вамбери каби атоқли шарқшунос олимларнинг ўнлаб асарлари бўлган. Булар Ибратнинг Европа тиллари ва адабиёти, рус ва жаҳон шарқшуносларининг илмий асарлари билан қизиққанлигидан, уларни мукамал ўрганганлигидан далолат беради.

Исҳоқхон чин қалбдан ўз халқининг илми, маърифатли бўлишини истади ва бу истагини амалга оширишда билимини, куч-ғайратини аямади. 1916 йили ёзилган «Тарихи маданият» асарида хабар беришича, кейинги 20 йил ичида 14 та илмий-тарихий, лингвистик асарлар ва 30 йиллик назмий ижодининг мажмуи бўлмиш «Девони Ибрат» шеърлар тўпламини яратди. Унинг тилшуносликка оид «Луғати ситтати алсина», «Жомеъ ул-хутут» асарларидан ташқари тарихшуносликка оид «Тарихи Фарғона», «Тарихи маданият» ва «Мезон уз-замон» асарлари бизгача етиб келган. Ибрат бу асарларни яратишда рус ва

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1908, 56-сон.

Европа шарқшунослари асарларидан баҳраманд бўлди, улар билан ҳамкорлик қилди. У атоқли тарихчи олим сифатида ўз илмий-тарихий асарларини яратишда Шарқ тарихнавислари асарларини ўрганиб, улардан фойдаланди. Рус ва Европа шарқшунос олимларининг ўнлаб илмий асарларидан, кўплаб тарихий манбалардан истифода этди. Керакли ўринларда улардан кўчирмалар келтирди. Муаллиф мазкур асарларини яратишда Фарб шарқшуносларининг тарихий асар ёзиш методини қўлади. Бу, айниқса, унинг асар яратиш услубида, тарихий воқеаларга муносабатида яққол кўринади. Исҳоқхон Шарқ тарихчиларининг илмий асарларини ўрганар экан, бу асарларга ва уларнинг муаллифларига танқидий муносабатда бўлди. Айниқса, ўз салафлари томонидан хонларга бағишланган, уларнинг қонли урушларини мақтаб, муболаға қилиб ёзилган асарларни, хонларга ва бекларга бағишлаб яратилган дostonларни танқид қилди. Шу нуқтаи назардан, Ибратнинг қуйидаги сўзлари унинг тарихий асар яратишдан кўзда тутган мақсадини, эстетик принципини яққол ифодалайди: «Тарихни ислом муаррихлари аксарият ила ҳамма тарихлари умароий бўлуб, жуғрофий, маданий ёки санойй бўлмай, фақат хонларнинг урушлари бирла адо қиладурлар. Бинобарин, мен бу тарихимда муболағага ошуруб, мақтаб ва ақлнинг косасига сиғмайдурган сўзларни олмай, баъзи хурофий сўзларни ёзмай, тўғри ва ақл косасига сиғаидурган сўзларни олдим ва ажнабий тарихлардан кўпроқ ёздим... Бу «Тарихи Фарғона»ни ёзмоқдин мақсад изҳори ҳунар ёки мусанниф қаторига кирмак ёки таъмаи тириклик йўлидан бўлмай, балки бани башарни(нг) тириклик қилиш, саноат ва зиротлари, маданият ва бадавиятларини халқларга кўрсатмак, биздан кейин келадурганлар ўтганларни(нг) турмуш ва қилмуш ва билмуш ишларидан ибрат олсун. Ўз замони билан ўтган замонни торозу қилиб, вазнини билсун учун ва ҳам илми тарих бир илми таърифдур»¹.

Олимнинг тарихий асарларга бундай тўғри муносабатда бўлиши, халқ ҳаётини ҳаққоний акс эттиришга интили-

¹ Исҳоқхон Ибрат. Тарихи Фарғона. Ўз ФАШИ Қўлёмалар фонди, инв. № 11080, 3–4-бетлар.

шининг асосий омиллари билан бири муаллиф Шарқ тарих-навислари билан бир қаторда рус ва Европа шарқшунос олимларининг асарларини чуқур ўрганганлигидадир. Рус ва Европа тилларини анча мукамал билган Исҳоқхон Ибрат шарқшуносларнинг асарларини оригиналда ўқиган.

Ибрат ўз илмий асарларини яратишда рус шарқшунослари В.В.Радлов, В.В.Бартольд, Г.Вамбери асарларидан фойдаланди, бу асарларга ўз муносабатини билдирди. Жумладан, муаррихнинг куйидаги сўзлари бунга далил бўла олади: «Султон Содиқ Бугрохон амри билан назм «Куталғу билиг» деган тарих Юсуф Ҳожиб тарафидан уйғурча-ўзбек тилида ёзулуб, ани Радлов русча, туркча, немисча кўб жилда таъб қилган. Мундан бошқа исломдан аввал бўлган асарлар Фарғонада матрук бўлган, бу сабабдан ҳозирда исломдан аввалги ҳоли бизга қоронғу... Бартолд деган Петербургдан келиб, мунда юруб, неча вақтлар муомала ва маълумотлар олиб кетган эди. Мана, тарих қилиб, матбуотда нашр бўлди. Кўб кишилар фойда кўруб турубдилар ва сўнггидан Вамбери деган Хитойистон Кошғарини айланиб чиқиб, кўб тарихлар нашр этди, бизга тарих бўлуб турубдур. Буларни кўрганда, бизга нега ўз мамлакатимизнинг ҳамма ишларидан авлоди башарга бир нишона қолдурмадук деган афсус бор»¹. Исҳоқхон Ибрат ўзининг тарихий асарларини яратишда В.Наливкин асарларидан, айниқса, «Краткая история Кокандского ханства» (Қозон, 1886) асаридан кенг фойдаланди, кўп ўринларда унга танқидий муносабатда бўлди. Исҳоқхон илмий-тарихий асарларини яратишда катта масъулият ҳис қилди, тарихий воқеаларни, фактларни объектив баҳолашга алоҳида эътибор берди.

Ибрат XIX асрнинг биринчи ярми — Муҳаммад Алихон ҳукмронлик қилган давр тўғрисида гапирар экан, ўзбек халқи ҳаёти, маданияти тарихида ўчмас из қолдирган 1842 йилги мудҳиш воқеаларни четлаб ўта олмайди. Маълумки, Бухоро амири Насрулло худди шу йили Қўқонга бостириб кириб, шаҳарни талаган ва халқни хонавайрон қилган эди. Исҳоқхон ўзининг «Тарихи Фарғона» асарида буюк

¹ Исҳоқхон Ибрат. Тарихи Фарғона, Ўз ФАШИ Қўлёмалар фонди, инв. № 11080, 17–18-бетлар.

шоира, мутафаккир, давлат арбоби Нодирабегимнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида анча қизиқарли, шу билан бирга, ўша машъум воқеа шоҳидлари фикр-мулоҳазаларини келтиради, Насруллонинг Қўқонда уюштирган қирғинига алоҳида тўхталади. Муаллиф, айниқса, Нодира ва унинг норасида набираларининг амир Насрулло томонидан ўлдирилиши воқеасини ёзар экан, ўзининг ҳаяжонини, Насруллога бўлган нафратини яшира олмайди. Асарда муаррих қатл этилган норасида фарзандлар онасининг амирга нафрат билан айтган қуйидаги сўзларини келтиргани ҳам ушбу фикрни қувватлайди: «Эй золим! Отаси сенга осий бўлган бу норасида нима гуноҳ қилди? Бераҳм золим, қизил қонга бўядинг. Сен ҳам мендек нури чашмингдан ажраб, хонавайрон бўл!» — деб алфоз ила оғзига нима келса қайтармай, амирни ҳеч писанд қилмай турганда, они яқинларини(нг) ҳаммасини сўйдирган экан»¹.

Исҳоқхон мазкур воқеаларни баён қилар экан, фақат ўз таассуротларини ёзиш билан чекланиб қолмади. Айни вақтда ўша давр шоирларининг бу мудҳиш воқеага бағишланган тарихларидан, марсияларидан намуналар келтирди². Бу эса асарнинг бадиий қийматини янада оширган.

Муаррих Амир Умархон салтанати даврини қаламга олар экан, унинг шоирлик иқтидорига юқори баҳо беради, уни «жаннатмакон», одил хон сифатида таърифлайди. Умархон даврини илм-фан, маданият ва адабиёт-санъат ривожланган давр сифатида баҳолайди. Унинг саройида ижод қилган Фазлий Намангоний, Султонхон тўра Адо, Хижлат, Афсус, Гулханий, Махмур, Беҳжат, Ҳозиқ, Ғозий, Нодир каби шоирлар ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Адиб асарда Қўқон хонлигида ҳукмронлик қилган хонлар фаолиятини хронологик изчилликда баён қилади. Айниқса, Қўқон хонлигининг сўнгги ҳукмдори Худоёрхон даврига, унинг хон сифатидаги фаолиятига, қипчоқ қирғини воқеаларига алоҳида тўхталади. Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олиниши ва у келтирган фожиалар-

¹ Исҳоқхон Ибрат. Тарихи Фарғона, Ўз ФАШИ Қўлёзмалар фонди, инв. № 11080, 54-бет.

² Юқоридаги асар, 55–57-бетлар.

га кенг ўрин беради, яъни 104—155-бетлар шу тарихий воқеага бағишланган.

Маълумки, ўзбек мутафаккирлари, давлат арбоблари тарихга ҳаққоний баҳо берганлар, улар тарихий воқеалар оқимини, айниқса, Россиянинг Шарққа нисбатан босқинчилик сиёсатини анча илгари, қарийб 20—25 йил илгари тушуниб етганлар. Буюк ёзувчи Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романининг бош қаҳрамонларидан бири — Юсуфбек ҳожи тилидан «Қипчоқлар қирғини» муносабати билан қуйидагиларни баён қилган эди: «Беклар! Маним мулоҳазам юрт, эл манфаати нуқтасидан туриб айтиладур! Мен ҳеч бир вақт инкор қила олмайманки, ёлғиз ўз ғарази йўлида иш қилувчи палид кишилар қипчоқлар орасида бор бўлганидек, бизда ҳам йўқ эмас... Балки ановиларда ўнлаб бўлса, бизда юзлаб бор! Ўзи бизнинг кўзимизга итдек совуқ кўринган қипчоқвачча Нормухаммаднинг эл учун қилиб турган тўғри хизматини мен ўз умримдаги Тошканд беклари орасида биринчи мартаба кўраман. Буни сиз, яхшилар ҳам инкор қила олмассиз! Бас, айб қипчоқда эмас, балки унинг манфаати шахсияси йўлида иш кўргучи бошлиқларида ва қипчоқлар ўйлағондек гуноҳ қора чопонлиларда бўлмай, балки унинг учтўртта маънисиз бекларида! Биродарлар! Ўрус ўз ичимиздан чиқадурғон фитнес-фасодни кутуб, дарбозамиз тегида (Оқмасжид ёки Олмаота ёнида демоқчи) кўр тўкиб ётибдур. Шундай маҳшар каби бир кунда биз чин ёвға берадурган кучимизни ўз кўлимиз билан ўлдирсак, сен фалон деб қирилишсак, ҳолимиз нима бўладур? Бу тўғрида ҳам фикр қилғучимиз борми? Кунимизнинг кофир кўлиға қолиши тўғрисида ҳам ўйлаймизми ёки бунга қарши ҳозирлик кўриб қўйганмизми?!

Ҳожи ўзини тутолмай кўз ёшисини оқ соқолиға қуюб давом этди:

— Мана, биродарлар! Сиз ўз қипчоғингиз учун қабр қазигон фурсатда сизга иккинчилар тобут чопадур, биз қипчоққа қилич кўтарганда ўрус бизга тўп ўқлайдур. Сиз дунёда ўзингизнинг ягона душманингиз қилиб қипчоқни кўрасиз, мен бошқа ёвни ҳар замон ўз яқинимға етган кўраман!—деди ва рўймоли билан кўз ёшисини артиб, ўрнидан турди.—Агарда дунёдан ўтаёзган бир кексангиз-

нинг маслаҳатига қулоқ берсаларингиз, бу фикрингиздан қайтинг, биродарлар! Илло Юсуфбекни ўлдига чиқариб, бу шум ишингиздан мени ташқарида ҳисоблангиз!—деди ва мажлиснинг «ўлтиринг», «тўхтанг» сўзига қулоқ солмай, ўлтуришни ташлаб чиқди».

Ушбу сўзлар XIX аср ўрталаридаги ўзбек давлат ар-бобларидан бирининг Россия босқинчилик сиёсатига муносабати. Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олиниши воқеаси шўролар даврида иложи борича ижобий, ҳатто, «босиб олди» эмас, «қўшиб олди» тарзида баҳоланди. Янада ажабланарлиси, XX аср 60-йилларининг бошида бу воқеанинг 100 йиллигини байрам қилиш ҳам режалаштирилди.

Исҳоқхон Ибрат ҳам муаррих олим сифатида «Тарихи Фарғона» асарида тарихий воқеаларга хон ва бекларнинг муносабатини тасвирлашга алоҳида эътибор берди. Амир Насруллонинг 1842 йили Қўқондаги машъум қатли ом уюштиришига қарши чиқиб, Қўқон хонлиги билан бирлашиш ва яқинлашиб келаётган рус босқинининг олдини олиш таклифи билан амир вазирларидан бири Абдусамад чиқади: «Хонни (Муҳаммад Алихонни) боғлаб амирга олиб борганда, амир дарҳол қатлга ҳукм қилганда, ўз вазирларидан Абдусамад нойиб деган хушманд киши амирга: «Жаноби олийлариға малолли хотир бўлмаса, бир калима сўз айтсам»,—деганда, амир: «Нима сўздур?»—деган экан. Айтубдурки: «Ҳоло Хўқанд забт ўлди, Фарғона қатта мамлакатдур, қанча аскар ва сипоҳу хазина сарф ўлуб олинди, алҳолда Русияни келмаги маҳаллий хавфдур, агарда хонни онти ақд беруб, тавба қилдуруб, Хўқандга қуюб, Бухороға тобеъ қилиб, бир мулк бизларга келган душманларга бир қалқон бўлур эди»,— деганда, сўзи амирга маъқул бўлмай, оғзига кафш билан урдурғон экан»¹.

Афсуски, Амир Насрулло каби калтабин, бурнидан нарини кўра олмайдиган подшоҳларимиз ҳам бўлганки, Исҳоқхон Ибрат Амир Насруллонинг бу ярамас қилмишини қаттиқ қоралайди.

Ўрта Осиё босиб олиниши натижасида мустамлака ўлка

¹ Исҳоқхон Ибрат. Тарихи Фарғона, Ўз ФАШИ Қўлёзмалар фонди, инв. № 11080, 77-бет.

ривожланиб келаётган Россия тўқимачилик саноатини пахта билан таъминловчи хомашё базасига айланди.

Исҳоқхон Ибрат географ олим сифатида «Тарихи Фарғона» асарида Фарғона водийси, ундаги шаҳар ва қишлоқларнинг тўла географик тавсифномасини беради, уларни ўраб турган қўшни давлатлар, тоғлар, ўлкадан оқиб ўтадиган дарёлар, иқлими, ҳавоси, ерлари, ҳайвонот дунёси, водийда яшайдиган халқлар, уларнинг ҳунармандчиликлари, экинлари, савдо-сотик ишлари ва ер ости қазилма бойликларига атрофлича тўхталиб ўтади. Масалан, асар муаллифи Чуст шаҳри ҳақида қўйидагиларни ёзади: «Чуст шаҳри Наманганни(нг) ғарб тарафида, 136 чақирим ғарбда бўлуб, они қибласи Поп қасабасига, жануби дарёга мутгасил бўлуб, шимоли Олмос ва Чодак қасабасига ёпишадур... Деҳқоний иши буларда пахта ҳам ривожда ва лекин хусусий деҳқончилик картўшкага булар кўб мутахассис бўлганлар... эски хонликлар замонасида Чуст ҳам бир беклик жой бўлуб, Намангандан кейин бек мунда турар эди. Саноати аксариятда шуҳрат ишлари тўғфидурки, бул тўғфилари Фарғона, ҳатто Бухоро ва Тошкандларни ўзига жалб қилган. Ҳар ҳафтада атрофга заказ бўлуб кетадурган тўғфини(нг) ҳисоби ўн мингдан зиёда ҳисобланадур. Бу тўғфилар ўн сўмдан бошлаб, бир сўмгача савдо бўладур. Боғдорчиликда ҳам булар яхши ўрун оладур. Чунки олма илан нок ҳаммадан кўб атрофга кетадур. Чуст уч иш билан: тўғфи, олма-нок ва фичоқ буларда яхши. Фичоқ қиладурган усталари кўбдур, машҳур, атрофга кетадур... Суғорилиши Чодак сойидан сув ичадур. Ерлари оқ туфроқ, қумлик, мулойим. Тиббиси: ҳавоси яхши, тоғ яқин учун кўбда иссиқ бўлмайдур, бўлса ҳам кечаси салқин бўлур, ҳавоси фойдали, шабадаси ҳам яхши бир шаҳардур. Олиш-бериш тижорати Хўқанд илан бўладур... Бир ҳаммом, бир нечта заводи бор. Чустни(нг) шарқ тарафига янги шаҳар деб ўрусча шаҳар бино қилинган эди»¹.

Бошқа шаҳар ва қишлоқлар ҳақида ҳам шундай тўлиқ этнографик ва географик маълумотлар берилади. Муаллифнинг яна бир катта ютуғи шундаки, у ўз асарини сод-

¹ Исҳоқхон Ибрат. Тарихи Фарғона, Ўз ФАШИ Қўлёзмалар фонди, инв. № 11080, 138–140-бетлар.

да, ўша давр адабий тил меъёрига тўла риоя қилган ҳолда яратган. Услуби, тасвирлаш доирасининг кенглиги жиҳатидан «Тарихи Фарғона» Бобурнинг буюк «Бобурнома» асари таъсирида ёзилгани сезилиб туради.

Исҳоқхон Иброт «Тарихи Фарғона», «Тарихи маданият», «Мезон уз-замон» каби асарларида ҳам ўзининг педагогик-маърифатпарварлик қарашларини илгари сурди. У чет эл саёҳати вақтида техника ва маданият ривожланган шаҳарларда бўлди. Туркистон шаҳарларининг ҳам маданий шаҳарлар қаторидан ўрин олишига ишонди. Буни амалга оширишнинг бирдан-бир йўлини илм-фанда, ўқиш-ўрганишда, деб билди: «Бизнинг Русияда Петроград, Масков, Адес (Одесса) ва шунга ўхшаш шаҳарлар бор. Франсияда (Европада демоқчи) Фарис, Берлин, Вена ва Мадрид, Лондон, Румо, Вашингтон, Шарқда Токио, Истанбул. Мундан бўлак неча-неча шаҳарлар бор, ўзи кичкина бўлса ҳам маданият топган. Бу маданият шаҳарлари маданиятни нима бирлан топган? Илм бирлан, ўқуб... Маданиятни топадурган ва юргузадурган асбоби илм экан»¹.

Исҳоқхон Иброт ўзининг амалий фаолиятида ҳам, ижодида ҳам қишлоқ ва шаҳар муносабатларига алоҳида эътибор берди. У шундай хулосага келдики, қишлоқ билан шаҳарни бир-биридан ажратиб бўлмайди, уларни ўзаро боғлиқ ҳолда ривожлантириш керак. Шунинг учун ҳам у шаҳарлар билан бир қаторда қишлоқларда ҳам илм-маърифат, маданият ўчоқларини вужудга келтириш, эрлар ва аёллар, ўғил ва қиз болалар мактаблари очиш масаласига катта аҳамият берди. Исҳоқхон ўзининг «Тарихи маданият», «Мезон уз-замон» асарларида қишлоқ ишлари тугагач, гапма-гап юривчи деҳқон йигитларини кечки мактабларга тортиш, ота-оналар ўртасида тушунтириш ишлари олиб бориш, таълим-тарбияга оид дарсликлар, рисоалар, газета ва журналлар чиқариб туриш каби долзарб масалаларни кўтариб чиқди: «Қишлоқни(нг) ишлари шаҳарга, шаҳарни(нг) ишлари қишлоқга, бир-биридан ажратиб бўлмайду. Бир тан бўлса, анда жасад сихат

¹ Исҳоқхон Иброт. Тарихи маданият, Ўз ФАШИ Қўлёзмалар фонди, инв. № 11616, 112-бет.

бўлур. Шаҳарни(нг) эҳтиёжини қишлоқ адо қилур, қишлоқни(нг) эҳтиёжини шаҳар битирур... Бизни(нг) Фарғонадаги хурофотларни(нг) кўблигига қараганда ҳар йили уч-тўрт адад фанга оид китоб бостириб тарқатиш лозим. Ваҳоланки, бир дона ҳам йўқ. Лоақал бирор дона журнал, рисолача, газет ҳафталик мактаб учун даркор эди»¹.

Исҳоқхон Ибрат ўз халқининг порлоқ келажига, озод ҳаётига зўр умид ва ишонч билан қаради. Бу орзуларини романтик бўёқларда тасвирлади: «Маданий шаҳарлар шундай бўлурки, анда дорулмуаллимин мадрасалар ва анвойи фунун мактаблар (олий ўқув юртлари), ҳар хил илму ҳунарлар, катта дўхтирлар, табиблар ва мазлумни золимдан ҳимоя қиладурган ҳокимлар ўз шаҳарларида бўлур. Қўл ҳунарларидан ҳар хил ва ҳамма хиллари, тўқиладурган нимарсалар, анвойи асбоб ўз шаҳарларида бўлуб, бўлак кишиларга эҳтиёж бўлмаса ҳамда ул шаҳарда заводлар, оташ кемалар ва фойизлар ва кўнкалар электр илан барпо бўлса. Ҳам ул шаҳарда ҳар куни юруб турадиган фойизлар, чироғ, шамол сандал (вентилятор ёки холодильник) бўлса, катта мактаблар бўлса, заводлар овози ҳар куни неча мартадан эшитулуб турса, бир нимарсага эҳтиёжманд бўлуб чиқса киши дарҳол топилса, тилфонограмлар бўлса, шаҳарлар озода, чангдан, бўйи баддан тоза бўлса, қайси илмни хоҳласа, ани таълим берадурган муаллимлар бўлса, арз қилганда, арзи ҳолни билиб жавобини қайтарса, ярамас одамлар учун жазохоналар, омонат қўймоқ учун хиёнат қилмайдурган омонатхоналар бўлса, аҳли илмларнинг қадри яхши бўлса, нодонларни ўз ҳолига қўймаса, фикр ва илму ҳунар ўргатса... Ҳар киши ўз ишига машғул бўлуб, бекор кўчаларда ва самоварларда ўлтурмаса, касаллар оҳ-зор қилмай ва ётмай илож қиладурган ҳокимлар тайёр бўлса, йўқотган нарсаларни омонатхонага аҳли беҳилоф топширса, кечалар ҳам кундуз кунидек савдосотиқлар бўлса...»².

Исҳоқхон Ибратнинг илмий-тарихий асарлари Ватанимиз тарихини ўрганишда, шубҳасиз, зарур, биринчи, мўътабар манба ҳисобланади.

¹ Исҳоқхон Ибрат. Тарихи маданият, Ўз ФАШИ Кўлөзмалар фонди, инв. № 11616, 188-бет.

² Юқоридаги асар, 113–114-бетлар.

«Мезон уз-замон» асари Ибрат ижодий меросида алоҳида ўрин тутлади. Асар номиеқ эътиборни тортади – замон тарозуси. Олим бу асарида замондаги эврилишлар ва уларга миллатдошларининг муносабати масаласига диққатни қаратади. Ўз таъбири билан айтганда, бу мезон ила у ўз асрини тортади. Чунки, «аввалги замон ва кейинги замонларни(нг) бўлак тарозуси бор»¹.

Асар шартли равишда тўққиз мезондан ташкил топган. Ҳар бир мезонда муайян масала таҳлил этилади. Жумладан, биринчи мезонда янги пайдо бўлган нарсаларга муносабат масаласи таҳлил этилади. Адиб жузъий сўзлар устида жанжал қилиб юрган уламо ва фузалоларни уммат ва миллат хизматини қилмоққа чақиради. Унинг фикрича: «иттифоқ ва иттиҳод зарурлиги ҳеч кимни андишасида... Худо амринда уламолардин амри маъруф, ағниёдин эҳсон, бинои хайру имдод, фуқаро ва умумун-носдин ҳаракати касби илм» лозим. Ибрат бундай эмаслигидан афсусланади. Адибнинг таъкидлашича: «Уламо ва фузало ва авом ҳама нафс хизматидин бўшамай, дунё қилмоқ, иморат, ҳашам, манфаати нафсияларин мубталойи». Ваҳоланки, улар уммат ва миллатга хизмат қилмоқлари зарур эди.

Иккинчи мезон миллатни турли фирқаларга ажралишдан қайтариш, иттифоқ ва иттиҳодга чақирриш мавзуига бағишланган. Адиб бу мезонда одамларнинг иттифоқ бўлиб яшашлари зарурлиги ҳақидаги оят ва ҳадислардан намуналар келтиради, уларни шарҳлайди.

Учинчи мезон судхўрлик, тижоратда хиёнат масалаларига бағишланган. Бу иллатлар миллат таназзулининг бош омиллари сифатида талқин этилган: «...пахта тижоратига ўрганган кишиларда шариати исломияга муҳолиф уч катта гуноҳ муайянду... Биринчиси, тарозуда кам олмоқ. Иккинчиси, хиёнат. Учинчиси, пахта беролмаган кишига суммасига 55 тийиндан иштроф ҳисоб қиладулар. Уламолар бўлса, бул хил ишлар хусусида амри бил-маъруфдан ҳифз қилиб, дам урмаслар. ماشойихлар, бўлса, ўз маишати жоҳ ва ҳашамларига оввора бўлуб, жамъи молу мулкка банддулар».

¹ Ўз ФАШИ, Қўлёзма № 11618 (Асардан келтирилган иқтибослар шу манбадан олинди).

Тўртинчи мезонда илм, бадавият ва тафаккур ҳақида, авлод тарбияси ва усули савтия мактабларининг миллат ҳаётидаги аҳамияти тўғрисида фикр юритилган. Бешинчи мезонда халқимизнинг аввалги ҳаракатлари ва янги замондаги ишлари хусусида баҳс қилинган. «Асримиз илму ҳунар, ҳаракат асридур, — деб ёзади адиб, — турмоқ асри эмас. Гофил турса, гафлат уйқусидин тургунча, бозори олам ўтуб кетадур. Ўр(г)анмоқ даркор. Эътибор қилингләр, эй оқиллар!».

Олтинчи мезон бидъат ва ортиқча сарф-ҳаражатларга ружу қўйиш, фикрсизлик иллатларининг муолажаси хусусида. Еттинчи ва саккизинчи мезонлар либос борасидаги мунозаралар хусусида, ўша даврдаги одамга эмас, либосга ихлос қўйишнинг, дунёпарастликнинг ёмон оқибатлари ҳақида. Тўққизинчи мезонда ўтмиш ва замон воқеалари муқояса қилинади. Муҳим хулосалар чиқарилади.

Асар матни устидаги кузатишлар шуни кўрсатадики, унинг охири йўқ, тугалланмаган. Лекин шу ҳолда ҳам «Мезон уз-замон» Исҳоқхон Ибрат асарлари ичида ўзига хос ўрин тутишини англаш мумкин.

* * *

Ўрта Осиёда XIX аср охири XX аср бошларида маданий, ижтимоий-сиёсий ва фалсафий фикр тараққиётида матбуот, нашриёт муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўзбек зиёдилари Сатторхон, Фурқат, Комил Хоразмий, Исҳоқхон Ибрат, Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Бехбудий, Мирмуҳсин Шермуҳамедов-Фикрийлар ўзларининг илғор қарашларини ёйишда матбуотдан минбар сифатида фойдаландилар. Шунинг учун ҳам XX аср бошларида илғор, ҳозиржавоб публицистика жанри етакчи ўрин тутди. Публицистика ўзбек адабиёти учун янги жанр бўлишига қарамай, ўзбек маърифатпарварларининг жанговар минбарига айланди. Шунинг учун ҳам Исҳоқхон тўра Ибрат қатор публицистик мақола ва шеърларида матбуотнинг халқ маънавий-маданий ҳаётидаги аҳамиятига юксак баҳо берди. Ўзбек маърифатпарварлари ўзларининг илк публицистик асарларини ўзбек тилида биринчи бор чиққан «Туркистон вилоятининг газети»да эълон қилдилар.

Бу газета Чор Россиясининг Ўрта Осиёдаги мустамла-

качилик сиёсатини амалга оширишни тезлаштириш, ерли аҳолини руслаштириш мақсадини кўзда тутган бўлса-да, ўзбек маърифатпарварлари бу газета саҳифаларидан ўз мақсадлари йўлида фойдаландилар.

Исҳоқхон Ибрат ҳам бу жанрда қалам тебратди ва ҳажм, мазмун, мавзу эътибори билан диққатга сазовор публицистик мақолалар, шеърлар яратди. Унинг биз тўплаган мақолалари 45 дан ортиқ бўлиб, шулардан 35 таси «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида босилган. Ибрат публицистикасининг асосини маърифатпарварлик ғояси ташкил қилади. У дастлабки мақолаларидан бошлаб меҳнаткаш халқ бошидаги оғир мустамлака зулмини фош этишга, халқни маънан уйғотишга ҳаракат қилди. Янгича «усули савтия»—«усули жадид» мактабларини очиш ва бу мактаблар учун дарслик ва қўлланмалар яратиш ишига алоҳида аҳамият берганлиги сабаби ҳам шунда. Бу йўналишдаги ҳаракатлар оммавий тус олди. Янгича маърифатпарварлик даражасига ўсиб чиқди, доираси кенгайди. Улар хотин-қизлар масаласига ҳам алоҳида эътибор бердилар. Шоир ва илғор маорифчи Муҳаммадшариф Сўфизода «она бўлғувчи қобила қизлар»нинг илм-фан эгалари бўлишларини орзу қилади:

Бечора она бўлғувчи қобила қизлар,
Нозик қўлига олмай ўтар хома ва дафтар.
Ибрат кўзимиз кўр, ҳақиқат қулоғимиз кар,
Сўз тўғриси шул, бизда бор авра ва на астар.

Маърифатпарварлар халқнинг порлоқ келажагига зўр умид билан қарадилар. Исҳоқхон Ибрат «усули савтия» мактабларини ташкил этиш, уларни дарсликлар ва ўқув қўлланмалари билан таъминлаш ишига бош-қош бўлди. «Матбааи Исҳоқия»да шундай дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини нашр эттирди. «Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий», «Илми Ибрат» ва бошқалар шулар жумласидандир.

Унинг публицистик мақолалари ва мунозараларида ҳам бу масалага алоҳида эътибор қаратилди. Исҳоқхон Ибрат билан Тошкент шаҳар Себзор даҳасидаги эски мактабдор Мулла Ҳусанхўжа эшон ўғли ўртасидаги мунозара ушбу

фикрни қувватлайди. Бу мунозара «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1907 йилги бир неча сонларида босилиб чиқди. Мулла Ҳусанхўжа домла ўз мактабини енгил-елпи ислоҳ қилиб, «жадид мактаби» деб эълон қилади. Кўплаб болаларни ўз мактабига тарғиб этади: «Мулла Ҳусанхўжа эшон ўғли ушбу 1907 йилни(нг) биринчи сентябридан бошлаб биз сартия болаларига ўқитадургон усули қадимиямизни усули жадид тартибига олиб, жамоа-жамоа қилиб ўқитадур. Чароки, мазкур тариқа тартибида мактаб болаларини(нг) тез фурсатда саводлари чиқиб, кўб фойдалар ҳосил бўлур экан. Яна шулки, бул тартибни(нг) ҳеч нимарсага монелиги бўлмас экан. Сабаб шулки, бешинчи жамоа бирлан тамом бўлур экан. Биринчи жамоа «Ҳафтияки шариф», иккинчи жамоа «Каломи шариф», учинчи жамоа «Чаҳор китоб» билан «Фузулий» ёки «Навойи», тўртинчи жамоа «Илми фаройиз» ўқуб, тамом қилиб, муддати икки йил ёинки уч йил миёнасида мадрасаларда ўқимоқни хоҳлаганлари мадрасаларга чиқиб ўқимоққа қодир бўлур эканлар»¹.

Юқоридаги сўзлардан маълум бўладики, Мулла Ҳусанхўжа ўз мактабини «ислоҳ» қилиб, ҳеч қандай ижобий ўзгариш киритгани йўқ (жамоа-жамоа қилиб ўқитишдан ташқари). Ваҳоланки, бу пайтда «усули савтия» методи асосида Саидрасул Саидазизовнинг «Устоди аввал», Мунавварқорининг «Адиби аввал» алифбо дарсликлари нашр қилинган, янги ўқитув методлари вужудга келаётган эди. Исҳоқхон тўра Ибрат «жадид мактабдор» Ҳусанхўжа домладан ранжийди, унинг мактабини халқ болаларини алдаш учун, кўпроқ болаларни жалб қилиб, катта даромад олиш учун очилган мактаб деб ҳисоблайди.

Мулла Ҳусанхўжа домла ўзининг «Тошканд мусулмон мактаблари ҳақинда»² мақоласида қадим (эски) мактабларни тарғиб этиб, янги усули савтия мактабларини танқид қилади ва эски мактабларни усули савтия мактабларидан устун қўяди. Шу билан бирга, у эски мактабларни номига енгил-елпи ислоҳ қилиш, яъни ўқувчиларни калтак билан жазолаш усулини бекор қилиш, ўқувчиларни

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1907 йил 6 сентябрь, 66-сон.

² «Туркистон вилоятининг газети», 1907 йил 6 сентябрь, 66-сон.

жамоа-жамоа қилиб ўқитиш ва давоматни тартибга солиш шиори билан чиқди.

Бу ислоҳ ўқув-тарбия савиясини кўтаришда сезиларли натижа бермаслигини таъкидлаган Исҳоқхон тўра Ибрат шундай ёзади: «Муаллим бечора азиз фарзандларимизни калтак, қамчи йўқ баҳонаси-ла беш-ўн саналар осмонга қаратиб, «алиф базавар, безавар» деб шовқин қилдириб-қилдириб, бир ҳарф ҳам ўқув-ёзув билдирмайинча умрларини барбод қилиб ётмоқға тақвиятгина бўладур»¹.

Халқ фарзандларининг ўн-ўн беш йиллаб мактаб ва мадраса тупроғини ялаб, охири саводсиз ёки чаласавод бўлиб чиқишлари Ибратни изтиробга солди. У бундай мактаблар ўрнида янги, замона талабига жавоб бера оладиган, замонавий илмлар ўқитиладиган мактаблар барпо этиш шиори билан чиқди. Эски мактаб ўқитувчиларининг жоҳиллигини, авлодни тарбиялашга, билим беришга қодир эмаслигини таъкидлайди.

Исҳоқхон Ибрат мазкур мақоласида «усули савтияи тадрижия» методини тарғиб қилар экан, у биринчи навбатда, ўз амалий фаолиятига, янги илғор педагогика ютуқларига суянди².

Юқорида айтилганидек, Ибрат 1886 йилдаёқ эски мактабларга нисбатан бирмунча илғор бўлган мактаб очди. 1907 йили янги «усули савтия» мактабини ташкил этди. Бу мактабда 25 нафар қишлоқ болаларини ўқитди. Мактаб ўз уйида — ёруғ, деразали хонага жойлашган бўлиб, янги ўқув қуроллари — парта, стол-стул, янги китоблар, дарсликлар, дафтар, қора тахта (доска), курраи арз (глобус) каби-лар билан жиҳозланди. Ўқитиш ишларини ўзи тузган дастур асосида олиб борди. Исҳоқхон Ибрат ўз мактабида дарслик ва қўлланмалар сифатида Саидрасул Саидазизовнинг «Устоди аввал», Али Асқар Калининнинг «Муаллим ус-соний», Мунавварқорининг «Адиби аввал» дарсликлари-дан, ўзи яратган «Луғати ситтати алсина», «Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий» асарларидан фойдаланди.

Исҳоқхон Ибрат янгича таълим-тарбия тизимининг афзалликларини исботлашда кўпроқ ўзи эришган ютуқ-

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1907 йил 6 сентябрь, 66-сон.

² «Туркистон вилоятининг газети», 1907 йил 6 сентябрь, 66-сон.

ларга, амалий фаолиятга ўзи татбиқ қилган янги усулларга асосланди. Мутафаккирнинг қуйидаги фикрларига эътибор беринг: «Мен ўзим ҳам ўзимга қарашлик ўнта-ўн бешта болаларни эски мактабда ҳеч баҳра топмай, беҳуда юрдукларина жоним ачиб, Қозон тарафиндан... бир мулла (Хусаин Мақаев) жалб эдуб, мактаб қилиб бердим. Мактабнинг қушодиға уч ой бўлган йўқ, йигирмадан зиёда кичик болалар, ўн-ўн бешта одамлар «алиф нима?» деган саволига «калтак» деб жавоб берувчилар тамоми саводи чиқиб, ҳар нарсани ёзадурган бўлдилар. Тўрт-бешта етти ва саккиз саналар Қўқонда юруб, ҳеч нарса билмаган муллабаччалар битамомихи арабий муколамага қодир бўлуб, ҳар бир китобларни мутолаа этадурган бўлдилар. Шул сабабдин биз тажриба қилиб, бул ўқутишга (усули савтияга) тамом ихлос қилдик»¹.

Исҳоқхон Ибрат илғор мактабдор сифатида ўз мактабида ҳафталик дарс жадвалини жорий қилди. Бу ҳақда унинг собиқ ўқувчиси Мирзабой Фиёсов шундай дейди: «Биз мактабга олдиндан тузиб қўйилган ҳафталик дарс жадвали бўйича дарсларга тайёрланиб келар эдик. Ҳар бир дарсдан кейин танаффус бўлар эди».

Ўзбек мутафаккирлари — жадидчилик ҳаракатининг Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Исҳоқхон Ибрат каби намояндалари Ватан ва миллатни юксак тараққиёт даражасида кўришни орзу қилдилар ва бу орзуларини амалга оширишнинг бирдан-бир йўли сифатида мактаб ва мадрасаларни тубдан ислоҳ қилиш масаласига бутун куч-ғайратларини, билимларини сафарбар этдилар. Улар ўз фаолиятларини бир-бирларидан ажралган ҳолда эмас, ўзаро ҳамкорликда, ҳаммаслақликда, яқин алоқа боғлаган ҳолда йўлга қўйдилар. Мунаввар қори Абдурашидхонов Беҳбудийнинг «Ойна» журналида, «Самарқанд» газетасида ўз мақолалари билан қатнашса, Исҳоқхон тўра Ибрат Тошкент жадидлари раҳбарлик қилган «Садойи Туркистон», Фарғонадаги «Садойи Фарғона» газеталарида фаолият кўрсатди. У Мунаввар қори таклифига биноан бир неча марта Тошкентда, унинг мактабидаги имтиҳонларда қатнашган. Мунаввар қори Исҳоқхонга махсус таклиф хати билан 1907 йилда мурожаат қилади:

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1907, 72-сон.

«Хурматлу Исҳоқхонхожи жанобларина! 1907 йил май ойиндан эътиборан Тошкентда Тарновбоши маҳалласинда «Хония» мактабинда талабаларни йиллик имтиҳонлари бошланур. Сиз ҳурматлудан ражо қилурмизки, тавобингизда бўлгон усули жадилия мактаблари муридлари ила имтиҳон мажлисларина ташриф қилсангиз, муаллим ва шогирдлар Сиздан мамнун бўлур эдилар.

Муҳибингиз Мунаввар Қори, 15 март 1907 йил».

Бу таклифга биноан Исҳоқхон Ибрат ўз яқинлари Хусаин Макаев (Исҳоқхон Ибрат очган мактабда дарс берган татар муаллими, 1910 йилдан «Матбааи Исҳоқия»да мудир вазифасида ишлаган) ва шогирди Мулла Искандар домла Абдуваҳоб ўғли билан 1907 йили бир неча ой Тошкентда бўлди, «усули савтия» мактабларида Мунавварқори жорий қилган имтиҳонларда иштирок этди. «Усули жадид» мактаблари билан бир қаторда хусусий «усули қадим» мактабларида ҳам бўлди.

Исҳоқхон Ибрат 1908 йили жуда катта хайрли ишга қўл урди: у Уфа ва Оренбург шаҳарларида бўлиб, оренбурглик Гауфман деган матбаачидан пулини ўн йил мобайнида тўлаш шарти билан 1901 йили чиққан литография машина сотиб олди. Исҳоқхон литография анжомларини катта машаққатлар билан Оренбургдан Қўқонга поездда, Қўқондан Тўрақўрғонга туяларда олиб келди. 1908 йил апрель ойида ўзи 1905 йили қурдирган ҳаммом ўрнида чопхона ташкил қилди ва «Матбааи Исҳоқия» номи билан ишга туширди. Бу ишда қишлоқ аҳолиси унга яқиндан ёрдам берди. Ҳарф ўйиш учун Мирзабой Фиёсов катта ёнғоғини кесиб берди ва ўзи ҳам ушбу матбаада ишлади. Матбаа ишларидан хабардор бўлган Хусаин Макаев Исҳоқхон билан ёнма-ён туриб ишлади. Туркистоннинг чекка қишлоғида матбаанинг вужудга келиши ўзбек халқининг фан ва маданият соҳасидаги катта ютуғи эди. Матбаани ташкил этишдан кўзлаган мақсади ҳақида Исҳоқхон Ибрат қуйидагиларни ёзади:

Мақсад бу ишдан эрди оламга илм касри,
Ҳам қўймоққа асарлар ёд овари жаҳона...¹

¹ Исҳоқхон Ибрат. Илми Ибрат. – Тўрақўрғон: Матбааи Исҳоқия, 1909, 14-бет.

Туркистоннинг илк матбаачиларидан бири Исҳоқхон Ибрат ўзининг бу амалий фаолияти билан XIX аср охири XX аср бошларидаги илғор маърифатпарварлар ғояларини яна бир поғона юқорига кўтарди. Бу матбаада турли китоблар, савод чиқаришга оид рисоалар, дарсликлар, плакатлар, откриткалар мунтазам нашр этиб турилди. Ибрат «Мақсад бу ишдан эрди оламга илм касри» деб кўрсатганидек, бу литография ўз фаолиятини илм-маърифат тарқатишдан бошлади. У бу ерда биринчи марта 1908 йили «Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий» асарини нашр қилди. Бу тўғрида 1908 йилда литографияга мудирлик қилган Охунзода Абдурауф Шаҳидий қуйидагиларни ёзади: «Қобилият ва салоҳиятлари қавий, заковат ва фатонатлари жойида бўлган ғайратлик талабалар ва ёш муаллимларимиз бирон қитъаи ҳол хат намунасига ноил бўлсунлар. Боқий дуо умид қилиб, янги ва эски усул мактаб ва мадрасаларимиз ва аҳли китобот ва хаттотларимизга таълим ва таълими китобат хусусидаги биринчи ҳадямизни ожизона тақдим айладик. Агар жוליби диққат бўлурса, оз ва кўб хоҳлагувчилар Тўрақўрғонда «Матбааи Исҳоқия»га деб ёзсалар, ҳар нусхасини 25 тийиндан ҳисоблаб, таваққуфсиз юборилур... Мудири «Матбааи Исҳоқия» Охунзода Абдурауф Шаҳидий»¹.

Исҳоқхон матбаасига нур таратаётган қуёш тасвирини ишлаб, қуёш ичига «илм» сўзини ёзган. Бу билан Ибрат илмни нур сочаётган қуёшга ўхшатади. Бу рамзий тасвир мазкур матбаада чоп этилган китобларнинг кўпида мавжуд. Матбаа очилган йилиёқ уни кенгайтириш, ўлкада энг кўзга кўринган босмаҳоналардан бирига айлантириш учун ҳаракат қилди, керакли анжомлар тайёрлади. Литография ўз харажатларини қоплаш ва кредит қарзидан қутулиш мақсадида турли буюртмалар қабул қилиш учун баъзи асарлар охирига қуйидаги мазмунда эълонлар берган: «Ушбуни эълон этамиз, ушбу кундан ибтидоан матбаамизда заказлар қабул қилинадур. Чунончи: рисоалар, эълонномалар, ҳар хил бланкалар ва табрикномалар, ишчўтлар, карточкалар, мактуб варақлари, ҳар нима чоп этмоқ мум-

¹ Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий. – Тўрақўрғон: Матбааи Исҳоқия, 1908, 12-бет.

кин. Нимарсалар ғоят яхши ва нафис ўзига боп қоғозда чоп қилиб, зийнатлаб, шоён тамошо қилиб, муштарийларимизни ҳусни ризоларига мазҳар бўлмоқ саъй ва ижтиҳодимиздур, хоссатан вазифамиздур... Матбааимизни вилоятда танҳо қилмоқ аввалдан матлабимиздур. Анқариб уруфот босмахонаси ҳам очилур, асбоблари ҳам тайёр. Ҳукуматдан ижозат олинган»¹.

Бу сўзлардан кўриниб турибдики, Исҳоқхон матбаа очилган йилиёқ уни кенгайтириш, ўлкада энг кўзга кўринган босмахоналардан бирига айлантириш учун ҳаракат қилган, керакли анжомларни тайёрлаган, ҳукуматдан рухсат ҳам олган. 1908—1909 йилларда Тўрақўрғонда матбаага Абдурауф Шаҳидий мудирлик қилган.

Исҳоқхоннинг ҳаракатлари зое кетмади. Халқ ўртасида китоб ва турли рисолаларга талаб ортиши натижасида литография 1910 йили Наманган шаҳрига кўчирилди ва типолитографияга айлантирилди. 1910—1913 йилларда матбаа мудирлиги бўлиб Ҳусаин Макаев ишлади, 1913—1917 йилларда эса матбаага М.Н. Абдусатторов раҳбарлик қилди. Бу даврда матбаа Туркистон миқёсида катта аҳамият касб этди, «Матбааи Исҳоқия»да катта ҳажмдаги асарлар ҳам нашр қилина бошлади. Октябрь тўнтариши туфайли босмахона мусодара қилинди. Оренбургдан олиб келинган мазкур литографик машина шўролар ҳокимияти даврида ҳам катта манфаат келтирди. Бу даврда «Народная газета», «Эркинлик», «Ишчилар қалқони», «Совдеб», «Роста» каби газеталар рус ва ўзбек тилларида шу матбаада нашр қилинди. Намангандаги ҳозирги Исҳоқхон Ибрат номидаги матбаа-босмахона «Матбааи Исҳоқия» асосида ташкил топди. Исҳоқхон Ибрат олиб келган литографик машина 1952 йили Тўрақўрғон босмахонасига юборилди ва «Учқун» номли Наманган туман газетасини мунтазам чиқариб туришда фойдаланилди (1960 йилгача).

Исҳоқхоннинг ҳуснихатга, хат-савод чиқаришга бағишланган «Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий» рисоласи, «Илми Ибрат» номли шеърлар тўплами, ёзувлар тарихига бағишланган «Жомеъ ул-хутут» каби асарлари

¹ Исҳоқхон Ибрат. Илми Ибрат. — Тўрақўрғон: Матбааи Исҳоқия, 1909, 16-бет.

Ўзи ташкил қилган матбаада нашр этилди. Абдурауф Саматовнинг (Абдурауф Шаҳидий) ўзбек ёзма драматургияси илк намуналаридан бўлган «Маҳрамлар» пьесаси ҳам «Матбааи Исҳоқия»да нашр этилди. Илмий адабиётларда биринчи ўзбек драмаси сифатида Беҳбудийнинг «Падаркуш» асари қабул қилинган бўлса ҳам, Беҳбудий драмасидан бир йил олдин Абдурауф Саматов Шаҳидий «Маҳрамлар» драмасини ёзган эди.

Наманган матбааси маҳсулотининг кун сайин ортиб бориши шаҳар ва қишлоқларда китоб дўконлари ва бозорларининг бирмунча кўпайишига сабаб бўлди. 1910 йилдан бошлаб Наманган шаҳрида 13 та, Чустда 2 та, Попда 2 та, Янгикўрғонда 1 та, Тўрақўрғонда 1 та китоб дўкони очилди. Бу дўконларда, асосан, «Матбааи Исҳоқия»да нашр қилинган китоблар жуда арзон нархларда сотилар эди. Бу матбаада, асосан, маърифатпарварликка оид рисоалар нашр қилинган. Бу ишда асосий ташаббусни Исҳоқхон Ибрат кўрсатган.

Маориф ва маданият тарғиби ҳамда халқ онгининг шаклланишида газетанинг улкан аҳамиятини тушунган Исҳоқхон Ибрат 1913 йили «Матбааи Исҳоқия» қошида «Ат-тижор ал-Наманган» номида газета чиқаришга ҳаракат қилди, ҳукуматга ариза ҳам берди. Бу ҳақда Оренбургда чиқадиган, Ўрта Осиёда ва туркий дунёда анча машҳур бўлган «Вақт» газетаси катта мамнуният билан қуйидагиларни ёзди: «Наманган. Мўътабар андин Исҳоқ қози ҳазратлари «Ат-тижор ал-Наманган» исминда бир газета чиқарарга сўраб ариза берди. Бу зот 1908-нчи йилда Наманганда бир матбаа очган эди. Бу йил «Кутубхонаи Исҳоқия» исминда кутубхона очиб, турк, татар, ўзбек тилларинда бўлгон адабиёт китоблари олдириди. Ҳозир газета чиқармоқ ҳалдиндадур. Чин кўнгулдан муваффақият тилаймиз»¹.

Таассуфки, Исҳоқхон бу газетани нашр этишга муваффақ бўла олмади. Лекин ўз уйида анчагина бой кутубхона ташкил қилди ва уни «Кутубхонаи Исҳоқия» деб атади. Ибрат архивидаги китоблар рўйхати шуни тасдиқлайдики, кутубхонада таълим-тарбия ва ўқитишга оид ўзбек, рус, турк, татар, форс-тожик тилларида кўплаб китоблар

¹ «Вақт» газетаси, 1913 йил, 1324-сон.

бўлган. Бу кутубхонадан нафақат ўзи, қишлоқ аҳолиси ҳам унумли фойдаланган. Исҳоқхон Ибрат ўз мактаби ўқувчиларини кутубхонада сақланувчи китоблар билан таъминлаган. Кутубхонанинг мактаб ўқувчиларига бағишланган қисмида Саидрасул Саидазизовнинг «Устои аввал», Абдулла Авлонийнинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ», Рустамбек Юсуфбек ҳожи ўғлининг «Раҳбари ҳисоб» (1912), С. М. Граменицкийнинг «Первая книга для чтения», «Вторая книга для чтения», Наманган рус-тузем мактаби ўқитувчиси М. М. Орақуловнинг «Самоучитель русского языка для русско-мусульманских школ», В.П.Наливкин ва М.Наливкина тузган «Сартовско-русский словарь», «Русско-сартовский словарь» каби асарлар, 50 дан ортиқ дарслик ва қўлланмалар, таълим ва тарбияга оид китоблар бўлган. Булардан ташқари, «Кутубхонаи Исҳоқия»да ўзбек ва форс-тожик шоирларининг мингдан ортиқ қўлёзма ва босма китоблари ҳам сақланган. Маълумотларга қараганда, ЎзФАШИ қўлёзмалар фондида сақланувчи Юсуф Хос Ҳожиб «Кутадғу билиг» асарининг Наманган нусхаси деб ном олган нодир қўлёзмаси «Кутубхонаи Исҳоқия»га мансуб бўлган. Кутубхонада рус ва Европа шарқшунослари Херман Вамбери, В.В.Радлов, В.В.Бартольд, В.П. Наливкин, Н.П.Остроумовларнинг ўнлаб асарлари бор эди.

Исҳоқхон Ибрат кутубхона аъзоларининг китоб олиш ва ўқиб бўлгач, уни топшириш дафтарларини ҳам ташкил этган. Аъзолар, айниқса, ёшларнинг китоб ўқишларини Исҳоқхоннинг ўзи назорат қилиб борган. Кутубхонадаги китоб фонди йил сайин катталашиб, аъзолар сони ортиб борган. «Кутубхонаи Исҳоқия» китоб фондининг катталашиб боришида «Матбааи Исҳоқия» катта роль ўйнаган. Бу матбаада чоп этилган китобларнинг деярли ҳаммасидан бир неча нусха «Кутубхонаи Исҳоқия»га топширилган эди. Кутубхонада «Туркистон вилоятининг газети», «Туркестанские ведомости», «Таржимон» газеталарининг ҳамда марказий Россияда чиқадиган газета ва журналларнинг бойламлари бўлган. Афсуски, бу кутубхонадаги кўплаб нодир нашрлар 1918–1920 йиллар тўполонида, 1937 йил қатағон даврида йўқ қилинди, ёқилди, дарёга оқизилди, ерга кўмилди.

Исҳоқхон Ибрат жаҳон илми ва маданияти томонидан яратилган ҳар қандай илғор янгиликни бажонидил қабул қилди. Бу янгиликларни миллат ҳаётига татбиқ этишга интилди. У отасидан қолган уч таноб ерда халқ учун боғ яратди. Фаввора қурдириб, 150 туп арчадан хиёбон барпо этди, рус ва Европа манзарали дарахтларини ўтқазди. Европа типда иморат қурдириб, аркига «Хуш келибсиз Исҳоқия боғига!» деб ёзиб қўйди. Бу боғни қишлоқ аҳолиси ҳозир ҳам «Исҳоқия боғи», «Гулбоғ» деб атайдди.

Исҳоқхон гулларни беҳуда узмасликка, тартиб сақлашга чақирувчи дидактик шеърӣ мисралар битилган афишалар билан боғни безатди:

Узмагил беҳуда гул, боғбондин андиша қил,
Ори, ори гул узарсан, хоридин андиша қил.
Кимки келди бу чаманга, то гул узмай қўймади.
Лек ҳар вақт гул узарсан, халқ хушини пеша қил.

Ёки:

Беижозат гулни узма, боадаб,
Сўра боғбондин, сенга қўйдим қадаб.

Ёки:

Кирса ҳар одам бу ерга, гулин ҳаргиз узмасун,
Кўр ҳўкуздек сурканиб, панжораларни бузмасун.
Янчиғилаб гулни, ҳамоқат дўконини тузмасун,
Ёш буқадек югуруб, кўрган кишини сузмасун.
Кирса ҳар ким, боадаблик таслимини бермасун,
Ибрат олмай ҳам хижолат бирла боғдан безмасун.

Ибратнинг илғор илм-фан, маданият янгиликларини ўз халқига тарғиб қилиши, бидъатларга қарши кураш олиб бориши, албатта, баъзи бир мутаассибларга ёқмади, уларнинг газабини оширди. Натижада улар шоирга нисбатан турли-туман бўҳтон тошларини ёғдирдилар, уни «Исҳоқ кофир» деб эълон қилдилар. Улар бу билан чекланиб қолмадилар. Ибрат очган «усули савтия» мактабини «кофирлар мактаби» деб таъқиб қилдилар. У қурдирган ҳаммомни «куфр» деб, халқнинг бу ҳаммомга боришини манъ этдилар.

Бундай таъқиблар фақат Исҳоқхонгагина эмас, илғор

педагог-маърифатпарварлар Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Авлоний, Муҳаммадшариф Сўфизода, Саидаҳмад Сиддиқий Ажзий ва бошқаларга нисбатан ҳам бўлди. Улар очган илғор мактабларнинг ёпилиши, уларнинг тазйиқ остига олиниши ёки ўз ватанларидан бадарга қилинишлари фикримиз далили бўла олади.

Исҳоқхон Ибрат ҳар қандай оғир шароитда ҳам ўз маърифатпарварлик фаолиятини давом эттирди. Замондоши Иброҳим Даврон гувоҳлик берганидек, Исҳоқхон ақли комил инсон сифатида «...дунёнинг сонсиз меҳнат ва андуҳлариндин ва гуруҳи кажрафтор таъналариндин бир зарра қадар ўлса-да, малулият ҳосил этмади»¹.

Исҳоқхон Ибрат октябрь тўнтаришига қадар ва ундан кейин 20 йилдан ортиқ Тўрақўрғон ва Хонобод қишлоқларида қози лавозимида ишлади. Унинг қозилик фаолияти, қози сифатида амалга оширган ишлари ҳақида анчагина маълумотлар мавжуд. У бошқа қозилардан фарқли равишда, халқ манфаатларини кўзлаб, адолат билан иш олиб борди. Бошқа қозилар каби халқни талаш, порахўрлик, ришват билан шуғулланмади.

Исҳоқхон Ибратнинг қатор публицистик мақолалари мавжуд тузум иллатларини, маҳаллий мансабдорлар — қозилар, мингбошилар, элликбошиларни фош қилишга қаратилган. 1910 йили ўлкада қозилик мансабига сайловлар ўтказилади. «Туркистон вилоятининг газети» бу жараён ҳақидаги чиқишларга кенг ўрин берди. Исҳоқхон Ибрат ҳам бу мавзуда туркум мақола ва шеърлари билан матбуотда қатнашди. Бу мавзуда ёзилган мақолаларида, маҳаллий мансабларга сайлов ўтказишдаги найранглар аёвсиз фош этилган. Исҳоқхон ўғрилиқ, порахўрлик, зўравонлик билан шуғулланувчи ифлос одамларнинг қози ёки мингбоши, элликбоши бўлиб олишларига кенг йўл очиб берган чор ҳукумати қонун-қоидаларидан, тартибларидан, «положения»ларидан қаттиқ норози эканлигини дадил ифодалайди. Халқ тақдирини ёмон, қабиҳ одамларга топшириб қўйишларидан афсусланади: «Положенияда 223-нчи бобида зикр қилингандурки, эътибори бор, етти кундан зиёда ҳибс бўлмаган, ўттуз сўмдан зиёда иштраф

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1908, 56-сон.

тўламаган, ёши йигирма бешдан паст эмас одам (қози) бўлар экан. Олим ё оми, аҳмоқ ё доно киши, ё шариат биладурган ва ёки низом биладурган демаган... Кўрасиз, кимларни(нг) қўлларига бу катта шариат ҳукмини топширадурлар. Фикр-андиша қиладурган киши йўқ. Андиша қиладурган одамни одам ҳам ҳисоб қилмайдилар... Положения бобиға мувофиқ элликбоши деган кимгаки шар кўб тушса ани ёзар экан. На қилсунлар, бу хил қилсалар положенияга мувофиқ. Положенияда шариат биладурган мулладан деган эмас экан... Уларга ким ва нима бўлиши ҳам даркор эмас экан. Бефикр ўтсанг, эй дўст, муҳтожи нон ўлурсан»¹.

Чор ҳукумати адресига, унинг қонун-қоидаларига қарата айтилган бу киноя, аччиқ сўзлар ҳукумат нашри бўлмиш «Туркистон вилоятининг газети» таҳририяти ходимларига қаттиқ теккан бўлиши табиий. Шунинг учун ҳам газета идораси мақола муаллифига эътироз билдиради: «Положенияда халқ орасида обрў ва эътибори бор одам бўлсун, деган, албатта. Мингбошиликка мингбоши бўлмоқликка муносиб обрўси бўлиб ва қозиликка қози бўлмоққа лаёқат ва муносиблик обрў бўлмоқ лозимдир. Положенияни мулоҳаза қилмоқ керак — Идора»².

Исҳоқхон Ибрат тузум иллатларини кескин фош этувчи ҳамда маърифатпарварликка оид мақолалари билан бирга қатор илмий-тарихий, лингвистик мавзуларда ҳам мақолалар ёзди. Бу ўринда унинг «Фарғона вилоятидаги қадимий Аҳси шаҳрининг тарихи» туркум мақолалари диққатга сазовордир³.

1913 йил июнь-июль ойларида Тошкент археология жамияти Аҳси шаҳри тарихига бағишланган илмий мунозара уюштиради. Бу мунозарага Исҳоқхон Ибрат ҳам таклиф қилинади. Мунозарада Исҳоқхон маъруза қилади. Мунозара материаллари «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида мунтазам бериб борилади. Бу мунозара Ибрат мақоласи билан бошланади. Мақола ҳажман салмоқли, фактик материалларга бойлиги билан қимматли.

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1910 йил 21 март, 22-сон.

² «Туркистон вилоятининг газети», 1910 йил 21 март, 22-сон.

³ «Туркистон вилоятининг газети», 1913 йил № 48, 52, 53, 55.

Исҳоқхон Ибратнинг сўнги йиллардаги ҳаёти анча таҳликали ўтди. Биринчидан, кексалик, иккинчидан, 1935 йилдан эътиборан ҳамма лавозимлардан озод қилинган, қариллик нафақаси ҳам тайинланмаган эди. Бунинг устига маҳаллий ҳукумат маъмурияти унга ишончсизлик билан қарар, Ибрат тепасида ҳам даҳшатли қатағон булутлари қуюқлашиб бормоқда эди.

1963 йили Исҳоқхоннинг шогирди Мулла Искандар домла Абдуваҳоб ўғли шоирнинг қамалиши олдидаги руҳияти ҳақида куюниб гапирган эди: «Минглаб ўзбек зиёлларининг ёстигини қуритган Сталин қатағонининг энг даҳшатли йили — 1937 йилнинг илк баҳор кезлари «халқ душмани» деб кўплар қамалган, газета ва журналларда Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Элбек ва бошқа ёзувчиларни «машҳур миллатчилар», «аксилинқилобчилар», совет ҳукуматига қарши қўпоровчилик ишларини олиб боровчилар сифатида қораловчи мақолалар кетма-кет чиқиб турган, тўрам (Исҳоқхон Ибрат) ҳам «тақ» этса, эшикка қараб турган вақтлар. Улар бир куни мени уйларига чақириб қолдилар. Қиёфалари анча ташвишли.

— Келинг, Мулла Искандар.

Салом-алиқдан кейин мени машҳур кутубхоналарига олиб кирдилар.

— Қаранг, шунча китоб. Буларнинг қанчаси 1919–1920 йилларда нес-нобуд бўлди. Мана энди яна нотинчлик. Бу китоблардан қанчаси кеча куни қамалган, қанчаси «халқ душмани», «аксилинқилобчи» деб бадном қилинаётган ёзувчиларнинг асарлари. Буларни қандай қилиб йўқ қилиш мумкин? Ахир, булар халқнинг бебаҳо мулки-ку!

Тўрамнинг овози анча синиққан эди.

— Мана, мен ҳар эҳтимолга қарши юзга яқин нозик-рок китобларни ажратиб қўйдим, буларни Сиз меҳмонхонанинг орқасига — қўшсинч орасига нобуд бўлмайдиган қилиб териб, деворни яна суваб қўясиз.

Мен бу китобларни кўздан кечирдим:

— Тўрам, мана бу китоблар Исмоилбек Ғаспратининг «Хўжаи сибён», Мунавварқорининг «Адиби аввал», Беҳбудхўжанинг «Китобат ул-атфол» алифболари. Ахир, улар вафот этганларига бир қанча йиллар бўлди, қолаверса, бу китоблар ёш болалар учун ёзилган.

— Азизим Мулла Искандар, большевикларнинг мақсади фақат уларни жисман йўқ қилиш эмас, балки уларни ҳатто фарзандларимиз хотирасидан ҳам сидириб ташлашдир. Мабодо, Фаспралилар, Беҳбудийлар шу кунларга етиб келганларида эди, большевиклар биринчи навбатда уларни отар эдилар.

Мен, тўрам айтганларидек, қўшсинчнинг гувалаларини тушириб, аввал 2 — 3 қатор қуруқ пишиқ гишт тердим ва унинг устига китобларни тахладим. Бу воқеадан 1—2 ой ўтгач, тўрамни, кутубхонадаги бор-йўқ китобларини бир машинага босиб олиб кетишди. Ҳақиқатан ҳам тўрам авлиё одам эдилар. Мана, ўша воқеага ҳам 27 йил бўлди, дорумон вақтлар келди. Энди, ўша хазинани очамиз».

Шу тариқа ўша китоблар келажак авлод учун сақлаб қолинди. Таажжубланарли жойи шундаки, бирорта китоб оз бўлса ҳам шикастланмаган эди. Тўғри, саҳифалар сарғайиб кетган, муқовалари бир оз ишдан чиққан. Юқорида тилга олинган китоблардан ташқари, Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романлари, Фитратнинг «Адабиёт қоидалари», Элбекнинг «Гўзал ёзғичлар», «Адабиёт парчалари», Абдулла Авлонийнинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ», Фозилбек Отабек ўғлининг «Дукчи эшон воқеаси», Зиё Сайиднинг «Ўзбек вақтли матбуоти тарихидан материаллар» ва ҳоказо китоблари ҳам бор эди.

1937 йил. Қатағон Ватанимизнинг фозил кишилари қаторида Исҳоқхон Ибратни ҳам аждаҳодай ўз комига тортди. 75 ёшни қоралаган кекса шоир ва бир «қора машина» тўла китоб Андижон турмасига олиб кетилди. Исҳоқхон Ибрат Сталин турмасида бир неча ой ётиб, ҳаёт билан видолашди. Бутун умрини халқининг маърифати, истиқлоли учун бахш этган 75 ёшли нуроний шоир қамоқнинг ҳам жисмоний, ҳам руҳий азобларига бардош бера олмади.

Мустақиллик шарофати билан Исҳоқхон тўра Ибрат меросини илмий ўрганиш ва оммалаштириш имконияти кенгайди. Ушбу нашр ҳам бунга далил бўла олади. Икки оғиз ушбу нашрнинг аввалгиларидан фарқли жиҳатлари хусусида. Биринчидан, шоирнинг шу пайтгача илм аҳлига

маълум бўлмаган шеърлари аниқланиб, тўпламга киритилди. Иккинчидан, «Тарихи Фарғона» асарининг Исҳоқхон тўра Ибрат ўз қўли билан китобат қилган дастхат нусхасидан Иноятхон Тўрақўргоний кўчирган мўътабар қўлёзмаси асосидаги матн нашрга тайёрланди. Бу матн асарининг аввалги нашридан анчагина фарқ қилади. Учинчидан, «Мезон уз-замон» асари жорий имлода биринчи марта нашр этилмоқда. Тўртинчидан, Исҳоқхон тўра Ибрат публицистик мероси намуналари ҳам илк бор эълон қилинмоқда.

Ушбу нашрда ўтиши мумкин бўлган камчиликлар, уни такомиллаштириш билан боғлиқ мулоҳазаларни мамнуният билан қабул қиламиз.

*Улуғбек ДОЛИМОВ,
Нурбой ЖАББОРОВ*

ҒАЗАЛЛАР

ХУШ КЕЛДИНГИЗ

Сарв бүйлуқ хуш қадам раъно сифат, хуш келдингиз,
Юришинг товус киби барно сифат, хуш келдингиз.

Лабларинг шаҳду шакар, оқ тишларинг дурдонадур,
Кўзларинг бодоми тар Лайло сифат, хуш келдингиз.

Ҳам келинлик даврини сурсанг керак бир неча вақт,
Нури дийдам, тожсар, келин ойим, хуш келдингиз.

Умрингиз бўлсун дароз ҳам бахтингиз бўлсун кушод,
Охуни барно билан кўша қаринг, хуш келдингиз.

Ўн тўрт ўғил, етти қиз берсун Худованди жаҳон,
Унинг, ўсинг, эй бўтам, келин ойим, хуш келдингиз.

Қайнотангиз давлатин Сизга насиб этсун эгам,
Толеинг бўлсун баланд, ёнсун чироқ, хуш келдингиз.

* * *

Дунё айлаб сафарлар, топмадим хўб орқадош,
Ҳасрати дилни деёлмай, ҳеч этмай сирни фош.

Асримиз инсонларига бўлмади бир дардқаш,
Кимни сўрсанг суҳбат айлар санда бўлса нону ош.

Ҳеч вақти тенг келурму ҳуснида ҳам қуввати,
Ҳам баҳорда ким қилур ҳар ерда қари бирла ёш.

Ёшлар базму таашшуқ суҳбати гул чехралар
Бирла доим ижтиҳоду қарилар кўзида ёш.

Бўлса санда сийму зар, ҳар ким қилур улфатчилик,
Қайда бўлсанг суҳбатингни айлағайларди талош.

Фақирликда айламаслар мажлисингни орзу,
Сўзлама даҳр аҳлига, Ибрат, солиб оғзингга тош.

* * *

Сен учун бу дам кирмиш гулистонга жононлар,
Рашки боғи жаннатдур юз туман гулистонлар.

Қуруғайди кўз ёшим ул парилар илкидин,
Сели ашкимни кўргач, чекти барча домонлар.

Ишқинг ичра, эй Ширин сўзли Лайли, йўқтур мен
Кезмағону қазмоғон кўҳ ила биёбонлар.

Раҳм айла, ушшоқинг ҳар саҳар жафо узра
Чок этарлар оҳ айлаб субҳдек гирибонлар.

Даҳр гулистонини андалиби лол ўлди,
Гул юзинг фироқидин токи чекди афғонлар.

Эткамиз нечук, ё Раб ул ситам — жафопеша,
Бизгаму жафо айлар, ўзга лутфу эҳсонлар.

Эй бути пари талъат, чекти қаддинга охир
Доми зулфи зуннорин мурғи жону иймонлар.

Очилибму наргислар сабзалар оросида,
Икки даври мужгонинг ичра чашми фаттонлар.

Вўсмалик қошингмудур ёки қон тўкуб усру,
Занг боғламишдурлар икки тиғи бурронлар.

Ики юз, ики зулфи дилбарингмудур, Ибрат,
Гуллар узра ё тутмуш сунбул ила райҳонлар.

КЎРГОНИ КЕЛДИМ СОҒИНИБ

Гулдек юзингни, дилбарим,
Кўргони келдим соғиниб.
Сен шоҳи олам, мен гадо,
Кўргони келдим соғиниб.

Кел-кел мани ҳолим сўраб,
Эй, ошиқи ҳолим хароб,
Бўлди юрак-бағрим кабоб,
Кўргони келдим соғиниб.

Ишқингда дилбар зор-зор,
Йиглаб юрибман, эй нигор,
Кел эй, букун, кўзи хумор,
Кўргони келдим соғиниб.

Сиздин бўлак йўқтур кишим,
Ўзга билан йўқтур ишим,
Мастона кўзли маҳвашим,
Кўргони келдим соғиниб.

Тан ичра жоним сен эдинг,
Хуш меҳрибоним сен эдинг,
Ширин забоним сен эдинг,
Кўргони келдим соғиниб.

Ман хаста дил ҳайрон бўлуб,
Ишқингда саргардон бўлуб,
Парвона янглиғ ўргулуб,
Кўргони келдим соғиниб.

Дардинг билан дармондаман,
Топкин илож, бемораман,
Васлинг билан афтодаман,
Кўргони келдим соғиниб.

Эй дилбари нозик бадан,
Ҳам тишлари дурри Адан,
Ой юзлари боғи чаман,
Кўргони келдим соғиниб.

Боғу баҳорим сан мани,
Кўзи хуморим сан мани,
Ширин забоним сан мани,
Кўргони келдим соғиниб.

Мандин яширма юзларинг,
Ёдимға тушди сўзларинг,
Куйдурди, ёрим, кўзларинг,
Кўргони келдим соғиниб.

Кўйингда, дилбар, зор-зор,
Шому сабо, лайлу наҳор,
Йўқ эмди бизда ихтиёр,
Кўргони келдим соғиниб.

Ибрат қулинг қилди дуо,
Сандин ижобатдур яно,
Дойим деюр ҳамду сано,
Кўргони келдим соғиниб.

ҚАЛАЙСИЗЛАР

Тириклик заҳматидин ушбу кунлардан қалайсизлар?
Бу тириклик йили буғдою унлардан қалайсизлар?

Ҳамани қўймади ўз ҳолиға, ташвишлар солди,
Мушавваш айлаган бу аҳли дунлардан қалайсизлар?

Жаҳон ҳеч кимга гардиш этмади иқболина таври,
Замона ҳоли мол, қофи унлардан қалайсизлар?

Босиб халқи жаҳонни, айлади торож ўғрилар,
Саломат ётдингизму, бўйла тунлардан қалайсизлар?

Фасоду олам этти шу каби ҳар ерда инсонни,
Бу тарзда фитнаю торож бунлардан қалайсизлар?

Ки ҳар бир кишида минг хил аломату қиёматлар,
Машаққат вақтини умри ўринлардан қалайсизлар?

БЎЛУБДУР

Эй даҳр эли, билинглар, турфа замон бўлубдур,
Беандиша халойиқ феъли ямон бўлубдур.

Олим била фақирда зуҳду амал бўлунмай,
Ёинки амри маъруф гўё ниҳон бўлубдур.

Шайхларни(нг) хонақоси қолмай ани бақоси,
Бир-бирин шиква қилмоқ ул ҳам тамом бўлубдур.

Мадрасалар ичинда кўб фитна бирла шўриш,
Ҳар кунда ўн хил уруш, оқ салла нон бўлубдур.

Бермас закот бойлар, сандиққа фулни жойлар,
Чиптау неча тойлар, сўз амиркон бўлубдур.

Деҳқон эли, билингиз, хирмонни кечга олғай,
Бир дона хайр қилмас, охир замон бўлубдур,

Бопанда ё дурадгор ёки барча устолар
Ишин битирмас асло, ёлғонга кон бўлубдур,

Қассобу қўйфурушлар — жангу жадал урушлар,
Бечоралар фулига гўшт устихон бўлубдур.

Нонвойда йўқдур инсоф, андин ўтадур аллоф,
Кўр, чакса ун хаамири қирқ икки нон бўлубдур.

Кўб қозихоналарда ушбу замонларда
Ишдин закунчилар кўб, эмди ямон бўлубдур.

Жанжални ахтарурлар фул олмоққа халойиқ,
Жанжал фули аларга чой ила нон бўлубдур.

Элликбоши деганлар уй бошидан еганлар,
Ўз мансабига мағрур, гўёки хон бўлубдур.

Ҳар кўчада қоровул, йўқдур қўлида довул,
Сўзлар чақиб бўлулга, мисли чаён бўлубдур.

Алҳол муҳтасиб йўқ, бир-икки қилса ул дўқ,
Ичкуга халқ роғиб, дойим фиён бўлубдур.

Ушбу замон онлар, топди ривож ямонлар,
Йўқ эмди нуктадонлар, қандай замон бўлубдур?

Ҳар ерда ошкора фоҳиш иши-ла луббат,
Носиҳ муҳтасиблар баста даҳон бўлубдур.

Бой ила камбағал йўқ, йўқ занларини фарқи,
Барча либоси ҳафтранг, бир ногаҳон бўлубдур.

Халқ ўлди эмди тартиб, рўмолга бурнин артиб,
Мошина айламасдан, киймас чофон бўлубдур.

Маҳбуби нахшихонлар, кўзи қаро жувонлар
Гастинсаларда юриб, сарфи зиён бўлубдур.

Манзума соли тарих, бу даҳри инқилоби,
Минг икки юз тўқсон икки баён бўлубдур¹.

Ибрат, бу ерда турма, бунлар била ўлтурма,
Бу халқи феъли-ҳуйи сенга аён бўлубдур.

ҲИКОЯТИ УЧ КИШИ

Сокини гул боғидурмиз уч киши,
Ҳамдулиллоҳ, соғдурмиз уч киши.

Ҳар биримиз бир иша машғулмиз,
Еб-ичиб сарёғдурмиз уч киши.

Бири дер, майдонга сув сеп, тоза қил,
Бири дер, носоғдурмиз уч киши.

Иш буюрсак, биримиз қилмай қабул,
Негаким бўйдоғдурмиз уч киши.

Учимиз теъдод этай, яхши билинг,
Улфату ўртоғдурмиз уч киши.

Бири Ваққосхон, бири мулла Шариф,
Банди бир белбоғдурмиз уч киши.

¹ Ҳижрий 1292 йил милодий 1875 йилга тўғри келади. Шоир Ибрат мусулмонлар ўртасида бундай ярамас, фақш ишларнинг ривож топишини ўлканинг руслар томонидан босиб олинishi билан боғлайди.

Бири Турсундур, бизи хизматдадур,
Тиш ила тирноқдурмиз уч киши.

Ўртамизда устаю нажжоримиз,
Зоири кўб тоғимиздур уч киши.

Боғдаким асалари чақти бизи,
Лаб шишириб доғдурмиз уч киши.

Биздан одобу усул этманг умид,
Одами қишлоқидурмиз уч киши.

Чойи нондур ҳар куни нонуштамиз,
Толиби қаймоқдурмиз уч киши.

Бор эди бир боадаб меҳмонимиз,
Толиби сўйлоғидурмиз уч киши.

Бири овсар, бир тентак, лўндамиз,
Ақлдин камроқдурмиз уч киши.

Ибрат олмай бизга ҳар ким кулсалар,
Бул сабабдин доғдурмиз уч киши.

ЎЛУРСАН

Бўлма амалга мухтор, озурда жон ўлурсан,
Бадфикр фитнасинин дил тўла қон ўлурсан.

Гар тўғри сўз қилурсан, ул фаҳм эгри айлар,
Анга тушунтурурга дарди даҳон ўлурсан.

Валлот ёки қози кори эрур машаққат,
Ашрорлар сўзидан дарди ниҳон ўлурсан.

Гар ушласанг шариат, пос ушламоқ машаққат,
Бир қўл низоми давлат токи омон ўлурсан.

Хайр ишни ҳеч кўрмас,¹
Ижройи кор қилсанг, ўқға нишон ўлурсан.

¹ Бу ва бундан кейинги кўп нуқта қўйилган ўринларни асл матнда ўчиб кетгани сабабли ўқиш имкони бўлмади.

Хасмин бир-бирини алар этса муқайяд,
Иккиси сенга рожеъ, қайдин омон ўлурсан?

Адлинг бўлурса ақви, изҳор айламас ҳеч,
Гар зарра зулм қилсанг, халқга аён ўлурсан.

Таклиф ғайри мавзеъ айлар қилинг муни деб,
Сен масъалага юрсанг, анга ёмон ўлурсан.

Гар ҳукм жорий қилсанг, норози ҳар иккиси,
Мен судга арза бергум, анда ёмон ўлурсан.

Келгай бириси ҳар дам ҳар кимни ўғри айлаб,
Топгунча биттасин сен дарди гумон ўлурсан.

Бечоралиғдин ўзга иш ихтиёр қилма,
Ҳарчанд хўб бўлсанг, дарди замон ўлурсан.

Кўб бўлди адвокатлар ё омидин вакиллар,
Кўфиядин бўлакни билмас, фиғон ўлурсан.

Келгай заиф хайли, санга жадали майли,
Ўқини шаст қилгай, сан бир камон ўлурсан.

Ҳар касб пеша қилғил, бўлмас амал сенга қут,
Бекаб ўтсанг, Ибрат, муҳтожи нон ўлурсан.

ТАРИХИ ТРАКТУР

Бир мўъжиза замона бўлди келиб трактур,
Ишларни қилди осон эмди келиб трактур.

Аввалда қўш тиркаш, қишларда мол боқишлар,
Барчасидин қутулдик бизга келиб трактур.

Деҳқон ҳўкузу йўқдур, гўёки юзи йўқдур,
Барча баробар ўлди мунда келиб трактур.

Ем бирла ул хашакдин деҳқонлари қутулди,
Ер ҳайдар ҳўкузсиз, мунда келиб трактур.

Эски омоч, хўкузлар ерни тилиб ёрарди,
Эмдийи ағдарилгай, яхши қилур трактур.

Ердан гиёҳ чиқмас, томурлари кесилгай,
Ерни кучи кўпайгай, гар ҳайдаса трактур.

Бир кунда ўн десят ер ҳайдаб қилурга тайёр,
Гар ҳайдар эрса бир бор обод этуб трактур.

Эски омочда уч жон овора эрди бирдан,
Бир кунда ўн таноб ер ёргай, бале трактур.

Кўҳна омочу мола одамдин эрди мерос,
Эмди усули янги иш бошлагай трактур.

Бўлса эди юз уйга бир ўнта ўт омочдин,
Қолмас халойиқ ишдин, ёргай эди трактур.

Сад ҳайфи бизда йўқдур, ерларни айласанг ун,
Ибрат, сан этма афсус, бергай санга трактур.

* * *

Бир неча йиллар ичинда шаҳримиз жаннат бўлар,
Бул тариқа бошчилар қилса ташаббуслар агар.

Халқни тарғиб этуб ишга бўлурса ижтиҳод,
Саҳал кунларда бўлурлар жумлаи оламга сар.

Ҳар киши иш ишласа, доим иши хурсандлик,
Ишламаслар ўз бошига урғуси тиғи батар.

Санга осмондин ёғурму ақча ё буғдойлар,
Қилма элдин сан умиду ўз ишинг ўзинг бажар.

Ибрат олсунлар ҳама ишчи бунинг мазмунидин,
Ишласанг, қандингни ол, гар дангаса бўлсанг заҳар.

БЎЛУБДУР

Ишқинг дилу жона жо бўлубдур,
Жону дил анга фидо бўлубдур.

Сан айламасанг агар давоси,
Дардим мани бедаво бўлубдур.

Оҳим тутуни-ла рўзгорим
Ялло тунидай қаро бўлубдур.

Тан боғидин андалиби жоним
Кўйингни тилаб жало бўлубдур.

Ишқ ичра чу ман киби насиби,
Ёри соридин жафо бўлубдур.

Хусн ичра вафо йўқ эмиш, жон,
Ки сан киби бевафо бўлубдур.

Васлингга етурга Ибрат асру
Ҳажр илкига мубтало бўлубдур.

ГАЗЕТ ХУСУСИДА

Газетдур жаҳон аҳлига бир лисон,
Муайян эрур анда яхшию ёмон.

Газет кўрмаган, беҳабар халқлар
Мисли ўлгандур ва ё ухлагон.

Деди бир киши менга: «Бидъат газет»,
Дедим: «Қайда қолдики, эски замон?»

Ажиб сўфилар, ажиб сўфилар,
Газет онларга бидъат, нодуруст.

Ҳалол ўрнига кечти гийбат деган,
Такалуф тамоқ расми одат экон.

Булар топса эрдик илму адаб,
Демас эрди бу хил сўзи бўлмагон.

Газет амру маъруф этар халқга,
Ёзар кўб хабарларни этмай ниҳон.

Хабарни(нг) ёзилгани авло турар,
Оғиздин бировдин эшитган билон.

Ёзинг илму ахлоқу фанни мақол,
Ўқуб билсун, Ибрат олиб билмагон.

ЧАМАН ИЧРА

Ўшал булбул қилар афғон саҳар вақти чаман ичра,
Қўнар гул деб тикан узра саҳар вақти чаман ичра.

Қилар бағрини булбул қон, тикан узра берай деб жон,
Бўлур гул завқидин қурбон саҳар вақти чаман ичра.

Ўшал булбул бўлур доғлар, чаманни гашт этиб чорлар,
Қизил гулни тилаб йиғлар саҳар вақти чаман ичра.

Чиқар булбулни афғони, чаман ичра оқиб қони,
Тасаддуқ гул учун жони саҳар вақти чаман ичра.

Муҳаббат бирла маст эрди, ани йўлида жон берди,
Қизил гулдин хабар сўрди саҳар вақти чаман ичра.

Муяссар бўлса ул жонон, ато қилса ўшал субҳон,
Йўлида жон қилай қурбон саҳар вақти чаман ичра.

Ибратий, беҳабар бўлма, яна гафлат била ўлма,
Гуноҳи беадад қилма саҳар вақти чаман ичра.

АДО ҚИЛАСИЗ

Рамуз, дилбари жонон, мани адо қиласиз,
Бу телбаларни яна ғамга мубтало қиласиз.

Сучук тил била табассум қилиб, сўраб ҳолим,
Аввалда ваъда бериб, охири жафо қиласиз.

Либоси атлас камзул кийиб, ҳаво айлаб,
Рақиблар олдида кўз била имо қиласиз.

Кўзум қароси куйгайки, бошқага қарасам,
Агар гапурсам, тилимни тилим-тилим қиласиз.

Агар газаб била бориб, мзорима тебсанг,
Аёгим оғриди деб, қабрима жафо қиласиз.

Лабингни холини ўпмоқчи бўлиб савол этсам,
Хирожи Мисру Бадахшон дебон баҳо қиласиз.

Фамингда Қози қулинг йиғлаюр ҳама дойим,
Қошингни ёй этибон, киприкни қаро қиласиз.

ТАРИХИ ЧОПХОНА

Минг уч юзу йигирма олтида чопмахона
Очмоқға бўлди рухсат ва сўз бериб замона.

Мақсад бу ишдан эрди оламға илм касри,
Ҳам қўймоқға асарлар ёдовари жаҳона.

Касбу камоли ислом бўлмай тараққиятда,
Ҳолиға тушмасун деб этдук буни баҳона.

Биздин кейингилар кўб илму ҳунар топарлар,
Ҳайфоки, анда биз йўқ, йўқ эътимодхона.

Оламдин ушбу она сонсиз кишилар ўтди,
Мингдин бири қўюбдур оламға бир нишона.

Мен катта бой эмасдим ким айласам биное,
Даҳлим етишмас эрди рўзғори чою нона.

Сад ҳайфким, ганилар сарфини билмадилар,
Еб-ичдилар семуруб, сиғмай туруб чопона.

Ўз асримизда ўтди бир неча ағниёлар,
Қолдирмайин нишона ер остин этти хона.

Фикр айласа керакдур бу даҳри бебақода,
Ўтмиш Расул, шаҳлар кўб келмағай баёна.

Гар юзланиб бақоға кетсанг бу мамлакатдин,
Қайтиб келиб бўлурму бу мамлакатга яна?

Бул сенга катта ибрат, ҳушёр бўлки, кетди,
Эмди сенга келурму кетган у ота-она?

Бу роқими жалоли маъвоси қалъаихон,
Чопхона котибидур, гар сўрса ҳар ким олон.

Ибрат тахаллусимдур, аҳфоди Ҳазрати Султон,
Шухратда — Ҳожи тўра, маъвоси — Тўрақўрғон.

Тўрақўрғон, 1908 йил

ТАБРИК НАМАНГОНДИН

Эшитилди «Садойи Фарғона»,
Келмаган эрди тошбу она.

Ҳақ муваффақ этиб мардона,
Эшитилсун бу самиъ инсона.

Бир жароиди ой биза лозим,
Келмаган эрди ҳеч имкона.

Дастрас ўлди нумраи аввал,
Ўқудук дафъатан фахрла она.

Энди табриклар эрур лозим,
На учунким бу шуғли мардона.

Халқимиз ўз-ўзига овора,
Хоҳ ўз даври ва ё бегона.

Бизга энди бисотдур бу газет,
Муддаони демоқға иқрона.

Ҳусни иқбола ноил этсун Ҳақ,
Чикса шояд давоми майдона.

Хидмати миллат этмади ҳеч ким,
Чикмади мамлакатда бир дона.

Миллатимиз тили жароиддур,
Сўзлар энди булар далирона.

Миллатимизи тараққига тарғиб
Айласун сўзни қилмай афсона.

Исми ноширки Обиду Маҳмуд,
Чиқса шояд муваффақиятона.

Йўқ бу вақтда ҳеч носихлар,
Қилса то панд ҳар мусулмона.

Анбиёни юборди хидмат учун,
Солмоқда элни роҳ ёзидона.

Фузало яхши фикрлар ёзсун,
Хоҳиши бўлса халққа эҳсона.

Ўқур энди газетни ҳар ерда,
Хоҳ масжиду ёки майхона.

Илму ахлоқ ҳам фунуни мақол
Лозим ўлди бу аҳду паймона.

Қалбан энди таважжуҳ лозим
Шунчалик ходим мусулмона.

Пойдор айласун буни нашридин,
Мутаммади бўлур даврона.

Зийнат учун муборак жавоб
Айладук бу «Садойи Фарғона».

Ибрат олсун халқимиз бундан,
Кирди бир руҳ жисми бежона.

МАНЗУМА

Ҳурматлу «Тужжор» газети нашрига Тўрақўрғон қозисидан зийнати газет учун «Тужжор»ни жавоб хати сулс илан сарлавҳа қилиб юборилди. Газетга қўймоқлари учун ва табрикка манзума дарж учун ирсол қилинди.

Оламға сўз матойин сочмоққа чиқти «Тужжор»,
Табриклар қилинсун қилмиш бу хўб гуфтор.

Даҳр ичра кўб ҳаводис, халқ ичра мунташирдур,
Ҳар қайси фикр ўзга ақлига ўзи мухтор.

Баъзиси қасди шуҳрат, баъзиси маҳси хизмат,
Баъзиси афзалият халқ ичра айлар изҳор.

Оламда бу жариди бир муҳбири ҳувайдо,
Лобад эрур ёзарға гар бўлса яхши ахбор.

Бу янги фикрлардин гар бўлса манфаатлик,
Халққа эшиттирурга ёзмоқ керак бу даркор.

Аввалги асрларда ваъз ила амру маъруф
Ҳар ерда айтиларди, эмди жаридалар бор.

Миллатга яхши хизмат айланг ёзуб, биродар,
Ёзилса сафҳаларга ўқур бу халқ ночор.

Бу Ўрта Озиёда икки жариди бори,
Ислон эли ўқурга «Туркистон» ва «Тужжор».

Бу халқ маданий эрмас — бу қўрқувдур газетдан,
Маданий агар бўлурса кимдур ҳазор асфор.

Лозим на янглиғ ўлса халққа демак насиҳат,
Шаръи низоми сўздин гар бўлса яхши афкор.

«Тужжор»га «Тараққий» этмакка бермак имдод,
Даркор эрди биздин сарлавҳа бўлди тайёр.

Нозимни билмак истар бўлса киши ўқусун,
Қозии Тўрақўрғон Ибратдур анга ашъор.

Биздин эрур нишона сарлавҳа бу газетга,
Тавон қилиб юбордим, зийнат тобар бу «Тужжор».

АРИЗА

Эй районга раис ўртоқлар,
Давлат узра юринг бўлуб соғлар.

Қуруди ўрик, олма, ёнғоқлар,
Хўжасини қўюб бағрига доғлар.

Сайрашар эрди гул узра булбуллар,
Булбул ўрнига қузғуну зоғлар.

Отунадин бўлдилар вакил сувга,
Халқ ғамидин бўлмас уйғоқлар.

Сув бериш йўлини билмаслар улар,
Баъзи бўлган мироб тўнгоқлар.

Афв этинг хўжалик солиғини,
Ё сув беринг, қурумасун боғлар.

1931 йил.

ИСЛОҲИ МИЛЛАТ

Аҳли Туркистонни шояд эмди ислоҳ айласа,
Интишор

Миллатимизда маориф ўрнига ваҳшат тўлуб,
.....шояд эмди иншо айласа.

Боби канзи илм масдуд эрди йироқ неча вақт,
Йўқ ажаб ислоҳ мифтоҳи ила во айласа.

Маслакин кўрдум тараққий ва таолода экан,
Хизмати умматни шояд яхши баржо айласа.

Ҳақ паямбарларни қўйди хизмати уммат учун,
Шод ўлур роҳи набийни кимки барпо айласа.

Миллату давлатга хизмат қилса бу кирдор ила,
Маслакидин ажрамай халққа мадора айласа.

.....сўзларла ёзиб тарғиблар, ташвиқлар,
Бирла бўлуб аҳлига яхши муросо айласа.

Аҳлимизда нафс аҳволи ишларин,
Кўзларина кўрсатуб арзини ифшо айласа.

Нумраи аввални кўрдум ўтуз уч ҳижрий экон,
Бу хўб яхши халқига мадоро айласа.

* * *

Аҳли Туркистон бу кунда, шукр, беислоҳ эмас,
Интишори маърифат хаттида беимло эмас.

Миллатимизда маърифат ўрнида ваҳшат эди,
Маданият таълим этти эмди беиншо эмас.

Боби канзи маърифат бизлар учун масдуд эди,
..... йўқ эрди фатҳу боби нусратвор эмас.

Кўрдум «Ислоҳ»и жадидни чиқибдур Шошдин,
Шукр айтдим йўлидан халқ бепарво эмас.

Маслакин кўрдум шарардин тажовуз этмаган,
Халқни ислоҳа тарғиб айлаган бадхоҳ эмас.

Гар тутуб аҳли шаройиъ доманин аённи,
Айламай танқиду тарғиб айласа бежо эмас.

Хизмати миллат паямбарларни афъоли эрур,
Этмаса умматга хизмат лойиқи даргоҳ эмас.

Миллати ислом ҳуқуқидур жумлага,
Демади Ҳақ бирни паст, бирини воло эмас.

Зиммаи ҳолимға қўйди амри маъруф амрини,
Ҳофиз этмас Ҳақни амрин олими воло эмас.

Ҳар замон аҳлига бир фан русуми ўлғай ривож,
Ул замон аҳлига кирдор этмаса доно эмас.

Қайдин ўлғайман замон одаму асру атиқ,
Ибрат ол, илм асридур, кимсаи воло эмас.

МУҲАММАС

ТАРИХИ ВАГОН ИСҲОҚХОН ИБРАТДИН

Наманган аҳлига хўб ўлди, бир яхши замон келди,
Муродоти халойиқ узра бир жону жаҳон келди,
Дема жону жаҳон авқот учун бу халққа дон келди,
Дема дон, балки бунларга маишат узра нон келди,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Наманган аҳлига бормоқ эди Хўқандга кўб меҳнат,
Ўтурса сарт ароба узра меҳнат устига кулфат,
Ароба меҳнатидин бормоққа бўлмас эди журъат,
Бу дарёю ароба меҳнатидин айлабон узлат,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Ҳама оламни кори бори осон ўлди фойиздин,
Баробар Мағрибу Машриқ чу як сон ўлди фойиздин,
Бу халқуллолара арзоқи арзон ўлди фойиздин,
Матое жумла ашё келди, бир кон ўлди фойиздин,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Ташаббус айлади келтурмоққа ҳурматли Ессин,
Билиб эрди Наманган мавзеъин бу халқ барчасин,
Ўқуб эркан ҳандаса илмини кўбдин алифбосин,
Мубораклар десин халққа, ишига офарин десин,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Наманган ила Хўқанд ўртаси гарчан яқин йўлдур,
Ҳама қум бирла очуғ сув ила тўлган ямон қўлдур,
Йўловчини босиб ўлдурмоққа босмачига қўлдур,
Темир йўл айламоққа лозими лобад махмулдур,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Минг уч юзу йигирма саккиз эрди бу темир йўлга,
Келиб иш бошлаган эрди қарамай ўнг ила сўлга,
Халойиқ иш бошлашиб пасту баланд, қўл ила чўлга,
Биҳамдуллаҳ, бу ишда келди кўбни мақсади қўлга,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Бўлуб бу шахримиз навзоди бунёд ўлди ижодий,
Сафарни заҳматидин халқлар олди хатти озодий,
Наманганни ниҳодига насими етти ободий,
Қилурми ҳаргиз эмди ул кирокаш заҳматин ёди,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Намангандин чиқардук сарт ароба меҳнатин тортуб,
Ўтуруб бесаранжом, юк ила сирка қовоқ ортуб,
Уруб отларни қумларда ва ё қўлларда қўб ҳортуб,
Аробакаш ила хўб муштлашиб, қўб оҳ-воҳ тортуб,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Юрарга бўлди гўё тасхир боди Сулаймони,
Етургай муддаога етмайин бир лаҳза бир они,
Кўтаргай бир шаҳар арзоқини таҳсинга йўқ жони,
Кўб эрур хонаси анвоини йўқтур ҳадди сони,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Эди катта хатар йўлчилара бу шаҳар баҳри,
Агар тошса, бу дарё ўтуб бўлмас Худо қаҳри,
Мунга айлаб темир кўприк гўё бир этиб наҳри,
Умумий қўб машаққат ўлди осон ҳикмати даҳри,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Ўқингиз, илми ҳикмат сизга, бу иш катта Ибратдур,
Агар илм ўрганурсиз барча ишда сизга нусратдур.
Агар илм ўлмаса, нодон умри барча кулфатдур,
Бу ашёи жадиди мубаддини асли ҳикматдур,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

МУСАДДАС

ҚАРЗ

Эй ҳозиқо, жаҳонда бўлурму давоий қарз?
Олам элин мариз қилур можаройи қарз,
Этмай қаноат ўлмади ҳожат равойи қарз,
Дунё керакдур айламакка биродори қарз,
Келди бу халқ бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Олдию қарз пахта учун, бергумуз муни,
Деди: «Чиқар ҳаёни тарозуда бир куни».
Сарф-харожат айлади, ҳеч чиқмади уни,
Пахта бўлур бу йилда адо айлагум шуни,
Келди бу халқ бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Мундин қадим халқда бор эрди иқтисод,
Кам эрди халқ ичра ту ваҳш ила фасод,
Қилмай бу халқ илми ҳисоб ила ижтиҳод,
Иқболи ёвар ўлмади ҳам топмади мурод,
Келди бу халқ бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Ҳеч ким қаноат айламади уйда бориға,
Бўлмоқ тараққий бўлди иши борли норига,
Кийди, еди ва қилди ҳашам рўзғорига,
Кетти тамом нақди ўзининг рўзғорига,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз,

Фарғонада бу вақтда беқарз кимса йўқ,
Минг сўм ақалли қарз бўлиб, бўлса қорни тўқ,
Сарф-харожат айлаб, ўзини айлади улуқ,
Бечораларни қилгуси бордур чулуқ-чужуқ,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом шоҳу гадо мубталойи қарз.

Кўрганмукин қариялар ўтган замонада,
Ёинки асри аввал охири миёнада,
Йилу ойи ом бўлди бу йил ғуссахонада,
Кўрмай кўзи айланди бўлуб дом-донада,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Лекин бу йилда Чуст, Наманган тарафлари
Қолди қуруб, етишмади сув, кўб алафлари,
Бирдан ҳусул бўлмади, кўбдур талафлари,
Айтган эди бу маънини кўпдан салафлари,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Кўблар бериб ариза, кредитни очтилар,
Пулни олиб, халойиққа пахтага деб сочтилар,
Кўб камбағалдин унмади, охирида шоштилар,
Баъзиларни маст қилиб ақчалар талаштилар,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Баъзилари тамом тижоратни билмаган,
Гар билса ҳам, зарурини кўзга илмаган,
Қариялар сўзиға қаноатни қилмаган,
Ҳам оқибат на бўлғуси деб эсга олмаган,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом шоҳу гадо мубталойи қарз.

Борми бу вақт ҳеч киши қарз бўлмаган?
Бордур ҳамада қарз агар бўлса унмаган,
Ё қарзи йўқ бўлурки, онодан туғилмаган,
Ё фақир-фано ичра бу дунёни олмаган,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Ҳеч суҳбатни бўлурмики, қарз сўзи эмас,
Дунё гами ҳамиша ва ақибо гами эмас,
Жонни гами ва ҳам тириклиги ҳеч демас,
Борму кишики бир-бирига қарз ҳасратин демас,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Бойлар гами будурки, пулим бермади ҳаён,
Ўтган йили дуруст эди, бўлди бу йил зиён,
Тенг ўлмади тан ила ҳаён деб бўлуб фиғон,
Дарқаҳр ўлуб, келишмади деб торговли жаҳон,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз,

Берсун нажот жумлаи мўмин қарзига,
Етсун Худойим ўзи бу абдини арзига,
Раҳм айласа Раҳим бу аҳвол тарзига,
Берсун хазина ғайбдин ул банда қарзига,
Келди ҳамани бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом шоҳу гадо мубталойи қарз.

Тарих эди минг уч юз ўттуз бира адил,
Анда эди ҳаво ва жаҳон барча мўътадил,
Халқ олди қарз, ақча топилса бўлуб далил,
Вақти берарда бермади, ҳақ бўлди музмаҳил,
Келди ҳамани бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Ибрат, санам бу қарзга кўбдан бўлуб асир,
Аср илкига этмади ҳақ марҳами бўлуб есир,
Шукур эт бу неъматига, агар бермаса касир,
Аҳволи ҳол анга аёндур, ўзи хабир,
Келди ҳамани бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом шоҳу гадо мубталойи қарз.

МАДАНИЯТ ҲАҚИДА МАСНАВИЙ

Кўрдим, Ибрат, жаҳон машаққатини,
Кўрамуз эмди анинг роҳатини.

Маданиятни кўрмай одамдин,
Кетмасак эрди ушбу оламдин.

Маданият жаҳонда осойиш,
Хулқ ҳусни анга оройиш.

Маданиятни(нг) шаҳрида турмиш
Киши гўёки жаннат ичра эмиш.

Маданият халойиққа роҳат,
Кўрмагай ғамни ҳеч соат:

Маданиятни(нг) шаҳри ичра тур,
Даштда юрма, гулистон ичра юр.

Санга бу олам ғаниматдур,
Барча ашёси санга неъматдур.

Ўлтуруб еткарур ҳама ишни,
Билмагай ҳеч ёз ила қишни.

Муддао жумласи муҳайёдур,
Шаҳар кўчалари мусаффордур.

Бормоқ, келмоқ ишлари осон,
Кўрмагай ҳеч ким машаққати жон.

Маданиятда юргил ўлгунча,
Бадавиятда шоҳ бўлгунча.

Маданийлар ўзиға шоҳ ўлғай,
Бадавийларки бир гадо ўлғай.

Бадавий хулқи мисли дарранда,
Маданий гўёки созанда.

Бадавийлар иши машаққатда,
Маданийлар ҳамиша роҳатда.

Бадавийлик эрур ҳалокатлик,
Илми ахлоқ йўқ, фалокатлик.

Маданий ранг-рўйидан маълум,
Бадавий ҳолидан бўлур мавҳум.

Маданийлар кунда қирқ раҳмат,
Бадавийлар қирқ кунда бир раҳмат.

Бадавийларда кўб жаҳолатлар,
Ғайри шаръий ажиб касофатлар.

Бадавиятда жамиъ заҳматлар,
Маданият ичинда раҳматлар.

Маданий ким деб қилурсиз фикр,
Бадавийларни айладим кўб зикр.

Бўлғай ахлоқи илм ила марғуб,
Бадавий жаҳл феъл ила маъюб.

Маданий шаҳар ҳозир оламда,
Ўн иккидур ҳисоб одамда.

Миср, Истанбул, Фариш, Берлин,
Лундун ва Мадрид, Вашулғитун.

Вена, Петергрод ҳам Тўкиё,
Маданиятда бўлғувчилар бу.

Бирисини оти эрур Румо,
Маданиятни(нг) ери эрур Дониё.

Маданийликда феълу афъоли,
Роҳат ичра ҳамиша аҳволи.

Сафар айларга кўб темир йўллар,
Ҳам ҳаво фойзин алар қўллар.

Ҳама уйларда тилифун бўлур,
Печка иссиқ, совуқ сўлум бўлур.

Ёзда уйда совуқ печ ила шамол,
Барча иликтр ила ўтгай ҳол.

Сандалу самовар иликтрийдур,
Лампа ёруғлари ани(нг) еридур.

Симсиз тилиграм, темирсиз йўл,
Автомобеллар юрар машғул.

Фойизу конкаларга пул олмас,
Юрмаган, тушмаган киши қолмас.

Бош ёруб, ич очуб турар жарроҳ,
Неча минглар муҳандису тарроҳ.

Шаҳар буткул иморатидур олий,
Кўча кенг, минг кишигадур холи.

Ҳама дардга ҳақимлар тайёр,
Гар этар бўлса дардини изҳор.

Ҳама илма мударрислардин кўб,
Халқ илми маош ўкур тўб-тўб.

Ҳама ўз иши бирла овора,
Кўчада йўқки халқ бекора.

Анда хотунлар ҳам қилурлар иш,
Демагайларки, бутун ёзу қиш.

Барчасини маишати тайёр,
Егайлар таомни меъёр.

ШИКОЯТИ ЗАМОНА

Эй қалам, айла бир ҳикоят,
Бу замона аҳлидин шикоят.

Қандоғ фалак кажрав ўлди акнун,
Кўб турфа жафони солди гардун.

Юрди раҳи маъсиятга мардум,
Ойини мусулмонлиғ айлади гум.

Жон эрди амонат ушбу танда,
Эрдук Худога бовужуд банда.

Жон ваҳмини қилмайин ҳамиша,
Қилдук мудом гуноҳи пеша.

Ҳақни риоя айламасдин,
Поймол ўлур шаръ демасдин.

Кўб бўлса ҳар кишида сим ила зар,
Юрса қаёнда қилди кар-кар.

Уламони йўқтур эътибори,
Тўю азода бой юқори.

Бўлди бари кибр ила ҳаволиғ,
Қурт тушуб думоғига наволиғ.

Бўлди улуғ жинон бағрат,
Юқорида жойидур баҳурмат.

Борганда қаёнға шодмондур,
Доим ани насибаси чофондур.

Бергай анга ним мовут дуробин,
Маҳшарда на дегай жавобин.

Кўб фойдалар қўюб неча дўкондор,
Қилди фуқарони кўб дилозор.

Етмай кучи неча камбағаллар,
Йиғлар эди вақти бемаҳаллар.

Келгай ғазаби нойиб Худодин,
Қилмадинг дегай нега гинодин?

Деб неча бу сўзни кофир ўлди,
Кўрдум нечаларни зоҳир ўлди.

Нега мани камбағал қилибсан?
Хилқатда бемаҳал қилибсан.

Бир маснади кўтаҳ бойлар ҳам,
Ўтса йилу ойлари ҳам.

Инсоф қилмагайки ўйлаб,
Ҳаргиз ўлумни тафаккур айлаб.

Кундан-кунга умримиз тугагай,
Кўнгул кўзини ғафлат олгай.

Борғум демай қариб гўрға,
Қилмайди маишатини зўрға.

Келса ўлумни вақти ногоҳ,
Ким қилди симу зарни ҳамроҳ.

Қолгай кафандин ўзга мунда,
Кўргай жазони ҳашр кунда.

Қилмас эди охиратни ваҳмин,
Жонға кетурмас эрди раҳмин.

Бўлди зиногоару лобагар кўб,
Бу ишлари ҳеч кима эмас хўб.

Бермас мунга ҳар киши ризолиғ,
Тонг йўқки қилса дин жудолиғ.

Йўқтур ажални муҳлати келурға,
Қай кунда ўлмишини билурға.

Хоҳ муллау хоҳ хўжау эшон ҳам,
Эл кўзига салласи калон ҳам,

Фисқу гуноҳ иктисоб айлар,
Йўқ кимсага эҳтисоб айлар.

Фива-арақ ичмак ўлди одат,
Маст ўлса оғзида ҳақорат.

Фисқу фасод ривож топти,
Туфроғи-ла дин юзини ёпти.

Тангридин айламас иболар,
Кетти ҳама шарм ила ҳаёлар.

Мардум бари бенамоз бўлди,
Беажзу бениёз бўлди.

Ҳеч кимса ҳақиқат айламайдур,
Дилу жонда ғайрат айламайдур.

Бўлди заиф дини ислом,
Эрди ҳама бўйла бесаранжом.

Сўз кўб десам ман, эй дилогоҳ,
Қилдим охири қиссани кўтаҳ.

* * *

Эй кўнгул, маломатдин оч кўзинг ҳилол ичра,
Жон лабимға еткурмуш журми инфиол ичра.

Эй чироғи дил, тавфиқ каъбасина азм этгил,
Умр маҳди юз қўймай пардаи завол ичра.

Мурғи руҳ жон учмоқ фикриға паришондур,
Бир алифдурур қаддим гўйиёки бол ичра.

Фарқ косаси узра ботил ўлди кўрмаклин,
Ҳарфи фи киби кўзлар қолди бу соқол ичра.

Журни қийлу қолимдин ўткариб букун, ёраб,
Солмағил кашакашға тонг-ла қийлу қол ичра.

Каъба зойири янглиғ қисматим савоб айлаб,
Дайр роҳиби монанд қўймағил вубол ичра.

Бузди умр бунёдин лар фикри,
Селдек етиб ҳардам водийи хаёл ичра.

Фисқ лойиға ботқон бош-оёғимни кўргач,
Хунфишондурур кўздин руҳи жон бу ҳол ичра.

Бандалик шиоридин сўрса гар худованди,
Қолмағай эди, Ибрат, нутқи тонгла лол ичра.

* * *

Эй ёри суманбари ягона,
Байзо руҳи чархи ошиёна.

Ҳажринг ўти ичра ман талабгор,
Васлингда чу шамъи ёна-ёна.

Даргоҳинга бош қўярға кўнглум
Айлар эди намозни баҳона.

Васл қуши ром этарга ашким
Юз узра тўкулди дона-дона.

Ҳажринг гами дафтарини ёздим,
Кўнглумни этуб китобхона.

Зоҳид, бериб урма тўғри йўлдин,
Пандингни биз элга мушфиқона.

Ҳар йўлки санга ризо худоё,
Ул ён айлагил мани равона.

Ҳар кимсаки жон йўлингда бергай,
Ул топқуси умри жовидона.

Ибратни ўзинг тарафга ундаб,
Расвойи қилма икки жаҳона.

* * *

Эй ниҳоли қомати сарви санобардин ўтар,
Лабларин қирмизлиги шаҳду шаккардин ўтар.

Юзлари кўз нурини айлар мунаввар ҳар замон,
Кўзларини шуъласи обдори гавҳардин ўтар.

Шаҳд сўзларга такаллум айласа жон бахшидур,
Жонга текканда мазоқи ҳуши маҳшардин ўтар.

Ул ҳилоли жабҳаси даврада ҳола мисл,
Бадр юзи нурида кўп шоҳи анвардин ўтар.

Нав зулфи хаттидур мандай ошиқ аҳлиға,
Ҳажрида ошиққа дер райҳон анзордин ўтар.

Хулқи ҳўби ҳам кулоси доимо эгри турар,
Бошига қўйган у тожи тожи афсардин ўтар.

Ой юзи туғросида мадди камони юзи,
Лабларини рангида ёқуди аҳмардин ўтар.

Нози истиғно сайдида ўлғусидур ошиқи,
Ҳажрида дилда ранги гоҳи асфардин ўтар.

Ибрат, ўлма ишқ йўлида буларга мубтало,
Минг балога кулфати ҳар кунда бошингдин ўтар.

* * *

Жаҳондин айш излаб, аҳли ҳақдин олмадинг ибрат,
Ҳама кори жаҳон борини этдинг, топмадинг нусрат.

Санга танбиҳ эмасму муътақид дунёга у шаддат,
Беҳишт тайлаб бино кўрмай ўзига солди ҳақ фурқат.

Узун умри-ла олам аҳлига шоҳ ўлди ул Қорун,
Ўлиб кетди, ҳама дунёси қолди, олдиму муҳлат.

Худодин ёки хат олдингму ўлмасликка дунёда,
Кўлингда бўлса кўрсат ўлмасингга бир хатту ҳужжат.

Тилингда бандаман дерсан, қўлингдан келмагай бу иш,
Тасарруф айламай дунёни нафсингга қилиб журъат.

Агар Абдулаҳадсан, мосиволардан умидинг уз,
Жамолуллоҳ агар қалбингга бўлса, мақсади руъят.

Мақоми баида қандоқ бўлса ҳажога нозир,
Шухуди ғайба бўлғусидур хожа санга улфат.

Макон истармусан ёки макинму аслида қасдинг,
Макон истар кишига кўзламак лозим эмас жаннат.

Санга қайдин бўлур қалби сафо оғуши дунёсан,
Қабули ҳақ эмассан этмагунча халқдин узлат.

Амал қил ўз сўзингга, бўлма носих халққа мунда,
Амаллик банда бўлсанг, топкай эрдинг дунёда иззат.

Таманно айлама ухрода бу илмим Худодур деб,
Валилар ҳам ўтолмас охират кўпрукидин белат.

Сўзингга ҳақни савдоси, ўзингга зарра зуҳдинг йўқ,
Тахаллус айламушсан халқаро отингни деб Ибрат.

ҚОЗИЙИ ҚОТИЛ

Чиқиб бир кун аҳли шахси жоҳил,
Ҳамиша корибори они ботил.

Эди феъли кишини қатл қилмоқ,
Бўлур эрди ҳама мақтулга фоил.

Ани бир муфсид қози қилибдур,
Эмиш ўз наздида хўб мард одил.

Этиб кўб халқни мажруҳу маъдум,
Кўлида тасбеҳу ўқи ҳамойил.

Эди овқоти мардумларни қони,
Этарди доимо жонларни зойил.

Етиб қатли ики юз етмиш учга,
Дили ҳақ сори бўлмай ҳеч мойил.

Сотарди ул ўлукларни ҳамиша,
Ололмай майитини ҳеч сойил.

Ҳукуматга ярашмай қози Косон,
Тутиб келди ани бир марди оқил.

Ҳукумат қатлига ҳукм этти дарҳол,
Олиб кетди ани марди мақотил.

Ярим соатда они бошин узди,
Жаҳаннамга жўнаб кетди у жоҳил.

Қазо бошу аёғи этти мақту,
Анга тарих ўлиб «қозийи қотил».

Муҳтарам қози Исҳоқхон тўра Ибратдин

ИЗҲОРИ ТАШАККУР

Аҳли Туркистон бу кунда, шукр, беислоҳ эмас,
Интишори маърифат хаттида беимло эмас.

Миллатимизда маориф ўрнига ваҳшат эди,
Маданият таълимин этгай эмди беиншо эмас.

Боби канзи маърифат бизлар учун масдуд эди,
Фотиҳи йўқ эрди фатҳ боби нусрат во эмас.

Кўрдум «Ал-Ислоҳ» журналин чиқибдур Шошдин,
Шукрлар айтдим йўлиндан халқ бепарво эмас.

Маслакин кўрдум, шариатдан тажовуз этмаган,
Халқни ислоҳа тарғиб айлаган бадҳоҳ эмас.

Хизмати миллат паямбарларни афъоли эрур,
Этмаса умматга хизмат лойиҳи даргоҳ эмас.

Зиммаи олимга қўйди амри маъруф амрини,
Соқит этмас Ҳақнинг амрин олими воло эмас.

Ҳар замон аҳлина бир фанни русум ўлгай ривож,
Ул замон аҳлина лойиқ сўз демас — доно эмас.

Қайдин олғаймиз замони одаму асри атиқ,
Ибрат ол илм асридур, Кайхусраву Доро эмас.

Ибрат тахаллусидур, аҳфоди ҳазрати Султон,
Шухратда Ҳожи Тўра маъвоси Тўрақўрғон.

«Ал-Ислоҳ», 1916 йил

ТАРИХИ ФАРҶОНА

БИСМИЛЛАҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

Ҳамдимиз ул зоти вожиб ул-вужудғаким, мавжудоту махлуқотларини «кун» ибораси илан вужудға чиқоруб, холиқ ул-халқ ва-с-само ва соний ул-кавокиб ва л-ҳаво ул зоти пок ақдас эконин зу-л-уқулларга аён ва ошкора этиб, алар маишати ва фойдасиға анвоъи фавокиҳот ва ниъамотларни курраи арзда халқ этиб, муждаи «халақа лакум ма фи-л-арзи жамиъ ан»¹ оятин юборди.

Ва дуруди номаъдуд ўтмиш анбиёи изомларинаким, барчалари ҳодийи умам ва набийи муҳтарамдурлар. Алал-хусус салавоту салом набийуно саллоллоҳу алайҳи ва саллам ҳазратларинаким, шофиъи жами умам ўлуб, «лав лока ламо холақту-л-афлок»² муждасига ноил ўлуб, «валасавфа юътика роббука фа-тарзо»³ ояти каримаси ҳақлариди нозил ўлмишдур.

Ва дуруди номаъдуд чаҳор ёри изом ва хулафойи киромларинаким, миллати ислом учун сидқу эҳсон ва базли жон этмишлар.

Аммо баъд, бу бандаи Худо ва уммати Мустафо алкан ул-лисон, нотавон, аъни Қози Исҳоқхон, сокини қалъаи Хон, аъни Тўрақўрғон мин музофоти Фарғон ва аз иқлими Туркистон, бу тариқа аён ва бу тарзда баён қилурки, банда илмия муҳаббатинда умрум сарф ўлуб, гоҳ-гоҳи тафосир ва аҳодислар ила мутолаада бўлуб ва баъзи вақтларда таворихлар иштиғолинда бўлуб, бу олами фонийдан ўтмишлар сурати ҳол ва тааййуши афъоллари табодули замон ва инқилоби овондан табдил бўлуши мани ҳайратга солиб, олам таърихларин кўруб, илми таърих бир

¹ Халақа лакум ма фи-л-арзи жамиъан — Сиз учун Ердаги барча нарсани яратди («Бақара» сураси, 29).

² Лав лока ламо холақту-л-афлок — Сен бўлмасанг, фалақларни яратмаган бўлардим (Муҳаммад алайҳиссаломга хос нозил бўлган қудсий ҳадис).

³ Ва ласавфа юътика роббука фа-тарзо — Яқинда Парвардигорингиз сизга (шуңдай неъматлар) ато этурки, сиз (у илоҳий марҳаматлардан) рози бўлурсиз («Зуҳо» сураси, 5).

илми шариф ва бир фанни ажиблиги маълум ўлиб, ҳам «наҳну нақуссу алайка аҳсан ал-қасос»¹ мазмунича ҳодисоти олам ва маишати одамдан воқиф ўлмаган инсонлар воридоти ва зуҳуроти замондин беҳабар ўлиб, Каломи қадим мафҳуминча «ҳал яставий аллазийна яъламуна валлазийна ла яъламу»² мантиқинча билмагон асфал, балки к-ал-анъом, бал ҳам азал ўлуб, мавжудот ва мукаввинот холиқи парвардигори олами оламиённи ўн сакиз минг оламиндан бирини билмай, билса ҳам комил эътиқод қилмай, илмдан Мосуво ва дангасаи даргоҳ бўлиб, ҳайвони нотиқлик исмила машҳур ва бу лақабга мағрур ўтар экан, чунончи, Исломбул шуароларидан Исмоил Сафо айтур. Дерки:

Налар таҳсил эдар бир аср ичинда бузурги одам,
Ёзуқдур жаҳл ила кечмиш ўлан бир умр сад сола.

Юз йил умр кўруб, маснуоти илоҳий ва махлуқоти ломутаноҳийларини мушоҳада қилмай, хоби гафлатда ҳусну қабиҳ ашъни имтиёздан орий ўтар экан зу-л-уқул ва увл ул-абсорларга мафҳум ва маълумдурки, таҳт ас-самоу-д-дунёда ва курраи арзда мавжудот ва махлуқотларини анвоъ ва авзоълари ҳар бири мушоҳидин ва муваҳҳидиндурки «фаъълун лима юрид»³ иродасига марбут ва бу даврда мазбутдур. Ва ҳам ақолими асбаъадаги махлуқларин хавос ва афъоллари ҳаво ва эътидоллари фоили мухторни камоли қудратига шоҳиддур. Оламни тамом кўрмак ва кезмак бир бандага муяссар ва мумкинотдан эмас учун ойоти қуръония «ла ратбин ва ла йабисин илла фий китабин мубин»⁴ буюрмишдур.

Ҳосил ул-калом ал-муддао ва-л-маром инсон анча-

¹ Наҳну нақуссу алайка аҳсан ул-қасос – (Эй Муҳаммад), Биз сизга ушбу Қуръон (сураси)ни ваҳий қилиш билан қиссаларнинг энг гўзалини сўйлаб берурмиз («Юсуф» сураси, 3).

² Ҳал яставий аллазийна яъламуна валлазийна ла яъламу – Айтинг: «Биладиган зотлар билан билмайдиган кимсалар баробар бўлурми?!» («Зумар», 9).

³ Фаъълун лима юрид – Зотан, Парвардигорингиз фақат Ўзи истаган ишни қилгучи зотдир («Худ» сураси, 107).

⁴ Ла ратбин ва ла йабисин илла фий китабин мубин – Ер тубларидаги ҳар бир дон, бор ҳўлу қуруқ нарса, албатта, Очиқ Китобда (яъни Оллоҳнинг илми азалийсиди) мавжуддир («Анъом», 59).

мунча бақадри илм башарият таворихидан билмак лобуд¹ ўлмоқи маълумдур. Лоақал киши ўз мутаваттин ерини билмак заруриятдандур. Билмаса, тафосир ва аҳодисларда ва таворихларда мубаййиндур: кўрмак ва билмак илмдандур. Чунончи, бу бизни мутаваттин бўлуб турган Туркистон музофотида Фарғона деб машҳур ва бу лафз илан мазкурдур, муни таърихи қадимияларда бўлса ҳамки кимлар ўтган ва кимлар тарафидан бино бўлгонлиги ҳеч кимни маълуми бўлмай, Фарғона исми илан иктифо қилганлар. Бинобарин, бу адим ул-иститоъат² Фарғона аҳлидан бўлиб, бу Фарғона аҳлига ўз иқлим ва мамлакатларин таъриhini билдурмак бўлиб ва ҳам ман ваззаҳа муъминан факааннама аҳйаҳу³ мўжибинча бир таърих қолдиromoқ мақсадим бўлиб, таърихлар жамъ қилиб, миллатга ёдгор қолдурдум. Ва ҳам сиёсий тарафига бу китоб муносиб забон ва асбоби овон бўлиб, зарурлиги маълум ўлди. Бинобарин, бир неча вақт умрни тарихларга масруф этдим ва бу ерга етдим. Фарғона бир шаҳри қадим ва аҳолийи надимдулки, аввали Искандари Румийдан ва Қубод ва Афросиёбдан қолгандур. Муни атиййул баён равшан қилинур. Ҳоло исмини таҳқиқ қилиб бўлиб, сўнгра бино ва ободонининг ёзамиз. «Ажойиб ул-булдон» таърихида мазкурдулки, Искандари Румий Ақсои шарифда зулумотга борган вақтларида Фарғона баҳодир деган умароларидан бирини кўйиб кетиб, ул киши обод қилган экан. Ул киши номига мусаммо бўлган дейдур. Аммоки, «Равзат ус-сафо»⁴да Нўширавон⁵ отаси Қубод⁶ подшоҳ вақти вафотига яқин Туркистон мамлакатининг Нўширавон ўғлига таъйин қилиб, Фарғонани аксар жойларини ул обод қилгон экан. Қубод⁷ни Қубод ўзи бино қилган экон. Фарғона пойтахти ул вақтда Кубо экон. Ва баъзи вақтларда Ахсикент пойтахти бўлгон экон... воқеаси минбаъд ёзиладур. Валҳосил Фарғонага тарихларда кўб сўзлар ёзилгон экон. Бу

¹ Лобуд — зарур, лозим.

² Адим ул-иститоъат — имконсизлик.

³ Ман ваззаҳа муъминан факааннама аҳйаҳу — Кимки мўмин одамни яхшиликка йўлласа, тушунмаган нарсасини тушунтирса, бамисоли уни қайта тирилтирган кабидир.

⁴ «Равзат ус-сафо» («Софлик боғи») — Мирхонднинг етти жилдлик тарихий асари.

⁵ Нўширавон — адолати билан машҳур бўлган Ажам подшоҳларидан.

⁶ Қубод — Баъзи тарихларда Кайқубод, Ажам подшоҳларидан.

⁷ Қубо — Фарғона вилоятидаги Қува шаҳри.

жумладан, «Тарихи мулҳиқоту-с-сароҳ»да иборати арабий илан бул тариқа ёзадур: «Билод ул-Фарғона дийорун ха-сибун восиъатун. Ва бақоу ниам рийозуҳо тариъатун ва аросуҳо васиъатун. Ва мин атайби амакиниҳа ҳаввон ва аъзобиҳа маъан ва асроъуҳа наман ва адроқиҳа симоран ва аброқуҳа мазоран балдату Уш ва биҳа жабалани мута-баррикани. Барокатун ва Ҳанафун. Ва ҳаволай Барокатин мазорот ул-аброр ва-с-сулоҳо ва қабру Асаф бин Бурхайо ва вазир Сулаймон бин Довуд алайҳиссалом ва биҳа индан-набси машҳад Қутайбата бин Муслим биқарйати Гулжа. Ва машҳадани машҳаду-р-руус ва машҳаду-н-нуфус Бо-писид силон. Ва йуқолу биҳа алфон ва сабъа миа мин ас-саҳобати ва-т-тобиъийн жаа ва иззату арсилҳиҳим амир ул-муъминин Усмон бин Аффон розийаллоху анҳум ва амри алайҳим Муҳаммад бин Жарир. Фастанҳиду ва ис-матуҳу жамиъан ва-л-қиссату маъруфатун. Ва машҳаду Абдуллоҳ бин Жабал байнал Кубо ва-л-Уш ва шаҳри Нав. Ва машҳаду Абдуллоҳ бин Али бин Ҳусайн бин Али бин Аби Толиб каррамаҳуллоху ваҷҳаҳу ба Хўқанд қарийбун мин Сайхун машҳур. Машҳад майдонун биҳи Бешариқ ва машҳаду Элик Нажр ал-мозий тоййибаллоху қурраҳу бо Вузжанд»¹, – деб Фарғона атроф ва акнофлариндаги са-ҳобаи изом ва авлиёи киромларни баён қилгон экон. Ва лекин «Тарихи табақот ут-тоҳирий»²да мастурдурки: «Дар

¹ **Таржимаси:** Фарғона мамлақати серҳосил кенг диёрдир. Боғлари катта турли неъматларга тўла. Унда ҳавоси мусаффолиги, сувлари маза-лиги, мевалари ширинлиги, муқаддас мазорлари билан машҳур Уш шаҳри бор. У ерда Барока ва Ҳанаф деган икки муқаддас тоғ бор. Баро-канинг яқинида аброру аслафларнинг мазорлари, Сулаймон бин Довуд (а.с.)нинг вазири Асаф бин Бурайхо қабри жойлашган. Қутайба ибн Муслимнинг қабри эса унга (Ушга) тегишли Гулча қишлоғида. Силон Бо-писид деган жойда лашкарбошилар ва аскарлар дафн қилинган икки мазор бор. Айтишларича, халифа Усмон ибн Аффон буйруғи билан Муҳаммад ибн Жарир бошчилигида 1700 саҳоба ва тобеинлар бу ерга юборилган. Уларнинг барчалари шаҳид бўлиб, шу ерга дафн қилинган-лар. Абдуллоҳ бин Жабал қабри Кува ва Уш шаҳарлари орасидаги Нов шаҳрида. Абдуллоҳ бин Али бин Ҳусайн бин Али бин Аби Толиб қабри эса Қўқонда, Сайхун яқинида. Яна Бешариқ ва Элик Нажр қадимда улардаги қабрлари билан машҳур эдилар. Оллоҳ Вузжанддаги қишлоқ-ларни ҳам обод айласин.

² **Тарихи табақот ут-тоҳирий** – Тоҳир Муҳаммад бинни Имодудин Сабзаворий (XVI аср ярми – XVII аср бошлари) қаламига мансуб та-рихий асар.

Фарғона зилзилаи азим воқе шуде дар санаи 1035 ҳижрий дар пойтахте Фарғона ке дар он ҳин Аҳси буде аст. Бар наҳаж вайрон гардида ке чандин ҳазор мардумон дар зире иморат монде. Дар рӯзи аввал беҳафтод нуубат ҳаракаташ расида то муддате шаш моҳ имтидод ёфте»¹, — деган экон.

Ул вақтда Фарғона пойтахти Аҳси экон, яъни 579 миллодийда. Бу Фарғонани шаҳарларидан кӯҳналари Қубо ва Аҳси бўлиб, ҳар бир подшоҳлар духули илан бир-бир пойтахт бўлиб, сўнгра бўлак подшоҳ духулида бўлак ерни пойтахт қилиб, ҳар бир вақтда бир жой пойтахт, бир жой шаҳар бўлиб, аввало пойтахт Қубод экан. «Қомус»²да мазкурдурки: «Қубоддан кўп машоҳир шуаро чиққан экон. Чунончи булардан шуародан Рукниддин Қубойи асли Мовароуннаҳрда Қубо шаҳридан чиқиб, Исфаҳонға саёҳат этуб, Бадриддин Чочийми илан мушоарада бўлиб, Асириддиннинг шогирдидур. Уламои изомдан амир ул-имом шамс ул-миллати ва-д-дин Муҳаммад бин Муҳаммад ал-Қубодий салламаҳуллоху чиқмиш экон. Қубодни биноси ҳар мамлакатда кўб бўлиб, баёни иншааллоҳ ёзиладур. Қубодни ўғли Нўширавон Туркистон музофотида кўб ерни обод қилгон экон». Машҳурдурки, Кайқубодни пойтахти Қубод экон. Сўз аммоки, «Тарихи Табарий»³нинг учинчи жилдида ҳадис подшоҳ Нўширавон песар Қубод деб қилгон зикрида Қубод вафотидан сўнг Нўширавон тож кийиб, тахтга ўлтургонда, ҳамма умаро ва уқало хурсанд бўлгон экон. Суҳбати подшоҳға роғиб, на учунки, отосини ҳаётидаги ақл ва каёсат ва адолати маълум бўларга муайян экон. Аноси хурсандлик изҳор қилгони ҳам «Табарий» ва «Равзат ус-сафо»да машҳурдур. Шул подшоҳлигини аввалида ҳамма мамлакатларга номлар юборуб, ҳаммани мутиъу мунқод қилиб, кўб шаҳарларни обод қилиб, ҳеч асари зулм қолмай, замони адл экон. Ҳаётилла деган Балх подшоси тобе бўлмай, урушмакчи бўлиб, Балх, ан-

¹ **Таржимаси:** Ҳижрий 1035 йил Фарғонада кучли зилзила содир бўлган. У вақтда Фарғонанинг пойтахти Аҳси эди. Натижада у ерлар вайронага айланиб, бир неча минг кишилар иморатлар остида қолиб кетганлар. Дастлабки кун ер силканиши 70 мартагача етган ва олти ойгача давом этган.

² «Қомус» — машҳур «Қомус ул-аълom» асарининг қисқартма шакли.

³ «Тарихи Табарий» — Абу Жаъфар Муҳаммад бинни Жарир ат-Табарийнинг (838–929) машҳур тарихий асари.

дан ўтиб Туркистон ва Фарғона ва Мовароуннаҳр шаҳарларига келган экон. Андин яна подшоҳлигига кетган экон. Бул тариқа подшоҳ бўлиб, қирқ саккиз йил туруб, ўшал асрларда Туркистон ва Мовароуннаҳрда неча-неча ерларни обод қилгонини Ахсидаги воқеаси минбаъд ёзиладур. Бу Нўширавон Қубод ўғли, буни асри, Муҳаммад алай-ҳиссаломни таваллудлари Нўширавон вақтида экон. Таваллуди набийийинони тўртинчисинда Нўширавон вафот қилгон экон.

«Ажойиб ул-булдон»да мастурдурки, Фарғона иборати ҳар хонадур. Ҳазрат Искандар замонларида Ақсои шарифга боргонларида Фарғона ерида бир-икки алад форсисондин муҳожир бўлиб келиб, ўлтургон бечора деҳқонни бодиянишинлар бор экон. Подшоҳга арзи аҳвол қилмоқ бўлиб, пешкаш учун нон-туз ўрнига бисотларидаги товукларини пишуруб нон илан ҳазрат Искандарга тутгон эконлар. Анда ҳазрат Искандар савол қилибдурларки: «Бунимадур?» деб. Анда арз қилгувчи форсийлар жавоб берибдурларки: «Мурғу нон». Яъни товук илан нон деганларида, подшоҳ Искандар: «Арзларингиз нимадур?» деганда, «Арзимиз: бул тургон жойимизни шаҳар қилиб берсангиз экон» дегонларида умаролари ичиндан бир бофаросат соҳиби ақл кишини таъйин қилиб, шаҳар қилмоққа амр қилгон эконлар. Ул кишини оти Фарғона баҳодир экон. Ул киши неча йиллар ҳаракат қилиб, ҳар шаҳардан, ҳар хонадан одам олиб ўтқузуб, отини Ҳар хона деб қўйуб, Ҳар хонани Парғона деб ўқуб ва ҳам ул муассис кишини исми(ни) қўймоқ бўлиб, Фарғона шуҳрат топган, аммоки алҳолда Марғинон дерлар. Ўшал товук илан нон тутган ердур Марғинон шаҳри исми бўлиб, Фарғона умумий иқлимга исмдур. Чунончи, мунга далил Марғинонда подшоҳ Искандар деган ийдгоҳ мазор бордур. Ул киши тушган ерлар будур.

«Тарихи шоҳи Жарир»¹да ёзибдур: «Исломдан қадим Қубод подшоҳ замонида маркази ҳукумат Кубо шаҳри бўлиб, анда мўғулиялар подшоҳларидан Хушдод дегон қалмоқ ҳукумат суруб, мажуслар қўлинда эди. Андин неча

¹ «Тарихи шоҳи Жарир» – Муҳаммад бин Абдуллоҳ Жарир ҳукмронлиги даврига бағишланган асар.

овон ўтиб туруб, сўнгги вақтда Каъб ул-Ахбор розияллоҳу анҳу неча минг араблар ила келиб, муҳораба қилиб, охируламр қалмоқ ғалаба қилиб, арабларни намозда қириб, мағлуб қилгондан сўнг улар кетиб, ҳазрат Усмон замонларида Муҳаммад бин Абдуллоҳ Жарир келиб, улар ҳам кўб ерларни исломобод қилиб, Кубода Хушдодни ўлдуруб, андин ўтуб Ахсидаги Ҳурмузни ўлдуруб, андин Косонда бўлган Ахшид дегонни қочуруб, Карвонбас дегон тобеъ бўлуб, ялгон байъат қилиб, охири ул ҳам кўб қалмоқ қўшини илан арабларни қириб, қолгонлари Арабистон кетгонларидан сўнг ҳижрий 96–97-йилларда ислом тарафидан футуҳот ўлуб, Имом Қутайба бин Муслим келиб, Бухоро тарафда бу мамлакатни бутун исломобод қилиб, бу шаҳарлардан кўб уламо ва фузалолар чиқмиш экон. Булардан соҳиби «Ҳидояи шариф»¹, Марғинондан мошоҳир, Сўфийундан Абу Исҳоқ ибн Иброҳим Кубодий чиқиб, султон Маҳмуд Сабуктегин замонида Кубо шаҳри обод бўлиб, Байғу бин Туғон ҳукм суруб, адлу ҳаққоният ила машҳур, сўнгра манғулия қайтадан фитна чиқоруб, хароб бўлгон экон. Анинг кейинги исломобод бўлиши Имом Қутайба бин Муслим тарафларидан бўлгон. Бу зоти шариф марқадлари Марғинонда Гулж қишлоғидадур. Ул киши фатҳ қилгонлар мужмалан ёзилиб ўтди, муфассалан ёзамиз.

Чунончи, аввало арабларни ҳазрат Али замонларида Каъб ул-Ахбор маноқибларида² мастурдурки: «Ҳазрат Каъб ул-Ахбор бош бўлиб, неча минг саҳобалар илан келганларида Фарғона шаҳарларида мўғулиялар илан муҳораба қилиб, қалмоқлар ғолиб бўлиб, қайтиб кетгон эконлар. Сўнгра ҳазрат Усмон замонларида Жарир бин Абдуллоҳ воқеалари бул эконки, Туркистон шаҳарлари аксари исломобод бўлиб, қалмоқ қўлидан давлат арабларга ўтганда, пойтахт йироқ учун ҳар доим қалмоқлар талон-торож қилиб, мусулмонларни бесаранжом қилиб турар экон. Ул вақтларда бу шаҳардин икки киши Арабистонга арзга боргон эконки: «Биз – аҳли исломни мажусийлардин халос қилсалар» деб.

¹ «Ҳидояи шариф» – Бурҳониддин Марғинонийнинг машҳур асари.

² «Маноқибни Каъб ул-Ахбор» – Муҳаммад алайҳиссаломнинг саҳобаларидан Каъб ул-Ахбор ҳақидаги асар.

Анда ҳазрат Усмон тарафларидан Жарир бин Абдуллоҳ ном зотни — ҳазрат Усмон набираларини амирлашқар қилиб юбориб эконлар. Икки минг саккиз юз саҳоба илан Фарғона тарафларга келиб, Кубода бўлмиш Хушдод деган мўғул подшосига нома киргузгонларида тобеъ бўлмай, муҳораба қилмоқчи бўлган экон. Сўнгра муҳораба қилишиб, Хушдод подшоҳни араблар қатл қилишуб, Кубо шаҳрига бир қози ва бир волий насб қилишиб, андин қойтуб, Ахсида бўлмиш Ҳурмуз подшоҳга келган эконлар. Нома киргузганларида ул ҳам тобеъ бўлмай, толиби муҳораба бўлуб, Ахси биёбонида икки кун муҳораба бўлиб, учинчи кунда ани ҳам олиб, бир волий ва бир қози қўйуб, ўзлари Косонда бўлмиш Ахшид подшоҳи илан муҳораба учун борган эконлар. Араб аскарлари чандовул экон. Ерга тушуб, икки саҳоба илан нома киргузгон эконлар. Анда Ахшид элчиларни имтиҳон қилиб, сўнгра уч кун фурсат сўрагон экон. Булар фурсат берганда араблар илан уруш қилмоқга қодир бўлмай, Унғор ҳокими Карвонбас дегонга қочуб бориб, маслаҳат сўрагон. Карвонбас маслаҳат берибдурки, Зарканддаги боғинга бориб, яшунуб ётгил. Арабларни ишини ўзум саранжом қилурман, деб. Ул қочиб ётуб, араблар Косонни мусулмон қилиб, сўнгра Унғорга боруб, Карвонбасга нома киргузгонларида ялғондан иймон келтуруб, мусулмон бўлуб, истиқболларига чиқиб, ўрдасига таклиф қилиб, неча кунлар зиёфат қилиб, бир соҳибжамол қизини бериб, ҳадя қилиб, неча вақтдан сўнг махфий муҳораба асбобларини тайёрлаб, ўттуз минг қалмоқлар илан Сафид салол мазорида намози жумъада турганларида арабларни қириб, кўб саҳоба ва тобиъаларни шаҳид қилиб, қочиргон экон. Андаги муҳорабада шаҳид бўлгонлар бунга шоҳид. Ул ерларда шаҳидлар мазорларида тошларга ёзилган тарихи вафотлар ва манқабалари бордур. Ул ерлардин аксар кишилар ерлардан тилло ва танга ва чақа топарлар. Ҳамма араб саккалари тавҳид ёзилгон бўлур. Бу вақтларда ҳам кўб «Мулҳиқот ус-сароҳ» ибораси аввалда ёзилиб ўтди. Мунга нотикдур. Чунончи мун мушоҳада қилмоқ бўлсалар, ўз асаримиздан «Жомиъ ул-хутут»¹ тарихида бу тангалар сурати айнан босилгон эди.

¹ «Жомиъ ул-хутут» («Хатлар мажмуаси») — Ибрatнинг ёзувлар тарихига бағишланган асари.

«Матбааи Исҳоқия»дан ёки мусанниф ўзидин сўралса бўлур. Ҳоло биз ёзиб турган тарих «Тарихи Жарир»дан-дурки, ул назм экон, они биз насран ёздук. Бу китоби Фарғонада кўбдур, алалхусус Косонда кўбдур. На учунки, майдони ҳарб ул ер бўлгон учун уларда кўб ёзилгон. Аксар кишида бўлур. Валҳосил биз Фарғонани бақадри илм бир ерга еткуруб, сўнгра Фарғонада бўлгон шаҳарларни алоҳидатан ёзамиз.

Яна «Ажойиб ул-булдон»да мастурдурки, Фарғонани иккинчи дафъада Эрон подшоҳларидан Нўширавон 531-милодийда қилгон биноси дебдур. Бу қавлга далил будурки, Фарғонада бўлмиш Кубо шаҳрининг аввали биноси Нўширавон отаси Кубод бино қилган деб аввалда ёзилиб ўтди. Кубодни ўз исмига Кубод кўйуб, ҳоло долни тархим қилиб, Кубо ёзарлар. Авом ун-нос бўлса, оғизда Қуво дерлар. Қувони ҳеч маъниси йўқ.

Кубо тўғрисида «Қомус ул-аълум» қавлини ҳам ёзилди. Кубодан чиқмиш уламо ва шуароларни тиъдод қилиб эдук. Ҳосилул-калом Фарғона шаҳри қадимийси Кубо бўлуб, Чингизия ва Темурия хуружларида хароб бўлгон экон. Охиран ўзбеклар қўлина тушуб, бадавлат ўзбакия ташкил бўлиб, бунинг инқизосиндан ниҳояти Бухоро ва Хива хонлари эди. Хўқанд хонлиғи Кошғар ва Помир, яъни Шағнон ҳудудиғача Ўрол кўлина муттасил ўлуб, бутун Сайхун дарёсини комилан шомил ўлуб, 1876 милодийда Русия кўлиға ўтуб, ҳоло давлати Русияда яшамоқдадурлар. Бу Фарғонага араблардан уч маротаба аскар келиб, учинчиси Имом Қутайба ибн Муслим бўлиб экон. Чунончи «Тарихи Табарий»да мастурдур ва бир фазл ила мазкурдурки: «94-ҳижрийларда Шом подшоҳи Абдулмалик бин Марвон бўлиб, Ҳижозга, яъни Маккаи Мадинага Ҳажжож бин Юсуфни волий қилган эди. Аҳмақ учун Бухоро ва Самарқанд ва Нахшаб ва Кеш ва Суғдга келиб, андин бир фазл қилиб, зақан Қутайба бин Муслим бағаррои жоҳ Фарғона деб равшан қилгон экон. Яъни Фарғонага келиб, анда бўлган мўғуллар илан муҳораба қилиб, Хоразм ва Нахшаб ва Кеш одамларидан мадад талаб қилгонда, улар миқдори йигирма минг одам жанги тайёрлаб бериб, Зарафшон, яъни Суғдга келгонда йўл йигирма минг одамни ҳажга жўнатиб, ўзи Фарғонага

борган экон. Хўжандга келганда Фарғона одамлари асбоби ҳарб тайёраб, урушмакчи бўлуб, муҳораба қилган эконлар. Ҳеч кун урушдан холи турмай, охируламр Имом Қутайба амирлашкар эрдилар, шаҳарни ҳамма тарафдан муҳосара қилганда шаҳар аҳли мағлуб бўлмоқларини билиб, толиби сулҳ бўлиб, сулҳ қилиб, ҳар йили бир миқдор хирож бермак бўлиб, Имом Қутайба ислом лашкарини олуб қайтган эконлар. Ул вақтларда Нахшаб деб Насафни айтур экон. Насаф бўлса, алҳолда Қаршидур. Кеш деб Шаҳрисабздур. Исм табодил бўлиб кетган. Аммоки Фарғона музофотининг исми бўлиб, ҳар асрда маркази ҳукумат, яъни пойтахт бир ерда махсус бўлиб, ўзгалари анго тобеъ бўлур экон. Чунончи, мўғуллар асрида Кубо ва Аҳси пойтахт бўлиб, мусулмония асрида Марғинон пойтахти Ёрмазор бўлиб, Андижон пойтахти Асака бўлиб, Намангон пойтахти Тўрақўрғон бўлиб, ҳар ерда ҳавоси тоза, суви покиза ерларни ҳокимлар маркази ҳукумат иттиҳод қилиб, ўтар эконлар. Ёзги ўрда, қишки ўрда дегандек».

Хайр, ҳосил ул-калом бугунги Марғинон гоҳ пойтахт ва гоҳи исми шаҳар бўлиб, Искандардан ва Нўширавондан, Кубоддан ва Афросиёбдан қолгон бир эски шаҳар ўлиб, эмдиги вақтларда Русия давлатига тобе бир волийлик ер бўлиб, Туркистон вилоятининг музофотга тақсим қилгонда тўрт ўблустнинг бири Фарғона ўблустини бўлиб, бир военной губернатур идорасида бўлур. Бу Фарғона уезига тақсим қилганда беш уез ўлиб, Хўқанд, Марғинон, Андижон, Намангон, Ўш шаҳарлари бўлиб, улар Фарғонага тааллуқ шаҳарлардур. Фарғона Туркистонда бир катта музофот ўлуб, илгари вақтларда мусулмония ҳукуматида Хўқанд хонлари тарафидин идора қилинадургон бир ҳукумати мустақала эди. Бу кунларда Ўрта Озиё қитъасидаги шаҳарлардан ҳисоб бўлиб, бир губирналик музофотдур. Фарғона губирнаси шимоли шарқий тарафидан Самарчин, шимоли ғарбий тарафидан Сирдарё ёки Туркистон, ғарби жануб тарафидин Бухоро хонлиги маҳкуми топойир. Яъни Шағнон ҳукумати мустақаласига муттасилдур. Жануби шарқи Чинға тобеъ Туркистони Шарқий, эски Кошғар маҳкумига муттасилдур.

Фарғона аҳолиси аксариятда ўзбек, сорт, тожик,

қорақалпоқ, қипчоқ тоғ тарафларинда ... қирғиз — ерли халқлар булардин иборатдур. Ақлият ила ажнабалар тижорат ила мухталитдур. Булардин жуҳуд, ҳинди, арман, пирсиён, гурзин ва бўлак халқлар ақлиятдадурлар.

Фарғонани суви сероб, ҳавоси тоза, меваси покиза. Ерлар маҳсулдор ўлуб, Русия давлатида бўлгандан буён нечанд даража тижорат ва зироат ишлари муравваж бўлиб, темир йўллар иншоси ва воситаси илан ҳамма ишлари осон ўлуб, даҳоқинлари аксариятда пахта зироати илан ривожлануб, пахта тижорати бўлак ишлардан ривожда бўлиб, муни фойдасига алдануб, зироати миллийлари: буғдой ва жувари, арфа эқмоқ йўқ бўлиб, эсларидан чиқаруб, 1913 милодийда пахта зироат ва тижоратига ўрганган кишилар қарз дарёсига фарқ бўлганларини мушоҳада қилиб, эмди ақлият илан аввалги экинларига муҳаббат қилиб, авқоти эқмакка тушдилар. Ҳатто ҳукуматдан авқот эқмак учун неча мартабадин тарғиб бўлса ҳам пахтани ақчаси буларни авқоти эқмакдин қўйди. Алҳолда авқотларини ва ҳайвонот авқотини сотиб олмакка мажбур бўлганлари буларни яна эски экинлари яхши эканин билдурди. Аллоҳумма, минбаъд аҳоли фикру андишадин йироқ бўлмасун. Омин.

Мунда бир оз иловаи калом бўлди. Хайр ул-калом, Фарғона бир мамлакати қадим ва аҳолийи надим ўлиб, аввали вақтларда мўғулиядан сўнг эдики, ҳар санада неча минг сўмлик мансуҳот ифак, атлас ва адрас ва беқасаб ва шоҳи атроф-акнофга торқолмоқда эди. Бухородан то Ҳиндустон ва Арабистонгача бу Фарғона ашёлари жорий эди. Бу Фарғона аҳлида бир хил калимлари бўлурки, исмини хидир шоҳи дерлар. Қийматда, рангда, маҳкамликда ва тозаликда Кошғару Қипчоқий, Қирғизий ва Қорақалпоқий калимлардан икки чанд баҳода сотилур. Русия давлатига ўтгандан сўнг бу ишлар ҳам чандон ривожда бўлиб, тижорати тараққий топти. Бу мамлакат фавоқиҳот жиҳатида ҳаммадан яхши. Аммоки бунга аҳамият беруб, боғдорликни ривожландурадургон кишилар аҳолида кам, балки йўқ деса бўлур. 1334 ҳижрийда боғдорлар кўрган манфаат ва фойдаларини билиб, эмди янадан боғдорликка туштилар. Бўлмаса, узумни чиқориб, пахта эқкон эди. Ерлари зарҳез, Ҳиндустон ва Арабистон меваларидан бўлак ҳамма мева мавжуддур.

1312 йилларда бу ерларга темир йўл иншо ўлуб, савдо ишлари янадан ривожга кириб, тараққий топти. Аммоки илмия тўғрисида биз халқда чандони аҳамият йўқ, таназзулда турур. Бўлак фирқаларни илмдан топган даража ва маданиятларини кўриб туруб, ҳеч ҳаракат қилмайлар. Илмни асоси маишат эконин таҳқиқ ила билганлари йўқ. Бу сабабдин олимлари чўқ, ишларинда аҳамият йўқ. Таваккал илан қорунлари тўқ. Маданият учун ҳар қайси вақтдаги ўз илмини, яъни замона илмини қайси ривожда бўлса, они билмак зарурдур. Мунга ҳукумат моний эмас. Балки ҳукуматдин бул тўғрида мактаблар очилуб, халқни тарғиб этар. Булар қочарлар. Умрларини ерга сочарлар. Билмам, қачон кўзларин очарлар. Валҳосилки буларда илмга аҳамиятлари бўлмоқлик учун бу халқимиз нодон, омиларимиз кўб бўлиб, авлодлари ўйун-кулгига машғул бўлуб, умрни арзон ўйунга сарф этуб, бовужуд бу мамлакатга жойдор мусофир бўлмасалар ҳам мусофирларидан маишатда ноқисдурлар. Ва аксар аҳолини аҳволи қарз балосига мубтало дурлар. Шояд мундан буён саодат ва фазилат қадрини билсалар! Ажаб эмас, энди, Фарғонани шул ерга келтуруб қўйдук, таҳқиқ қилиб қўйдук, энди Фарғонада бўлгон шаҳарларни зикри вожиби зиммамиз бўлган эди. Бу шаҳарларни бақадри илм баёнини этамиз.

ХЎҚАНД ШАҲРИ БИНОСИ

Хўқанд шаҳри Фарғонада бир катта шаҳар ўлуб, ислон подшоҳларини мақарри салтанати учун ибтидо Хўқанддан баён қилинадур. Ваҳқи тасмияи Хўқанд будурки, хавоқини Хўқанддан ул шаҳар бўлмаган вақтда Хўқанд ўрни тўқай ва қамушзор ерлар бўлуб, ул вақтда Чодак хожалари-тожиклар сўрар эканлар. Ул вақтда бул тўқайларда ҳар хил хўклар, тўнғузлар юрар экан. Алар ерларни ковлаб, ҳар хил овқат топиб ер эканлар, бу жиҳатдан тожик хожалар келганда неча ерлар ковлаган экан. Алар бу чуқурлар нима, деган. Ким ковлаган деганда, тожик жавоб бериб: «Хўк канд» деганда, яъни тўнғуз ковлаган деганда ул ерларни(нг) исми «Хўк канд» бўлуб, хўк канд айтмоқда қийин бўлуб, бизни(нг) туркийда «қоф» ҳарфи қавий учун Хўқанд бўлган, форсий «коф»ни туркий «қоф»-

га бадал қилганлар, туркийлар лафзидур. Мана, энди, яна бир бадал бўлди, русча айтмоқда «қоф» йўқ «Кўқанд» бўлди. Шунга ўхшаш ҳар вақтда, ҳар қабила лисонлари илан табодил ўлуб, шевалари ўзгарган. Муни баъзи хўқандий яхши таъвил ила Хўйи қанд дерлар, яъни феъли-хўйи қанд деган эмиш.

Хўқанд хонларини(нг) ибтидоси Олтин бешик деб «Таърихи Шоҳрухий»да баён қиладур. Ул вақтда Хўқанд йўқ, атрофда Тирғов деган ва Чинкат деган ва Сарой қишлоқлари бўлуб, Тирғовда бир мудаббир киши бу халқни(нг) хонзодаси бўлмаса инқиёд қилмасликларини билиб, ўшал вақтда Андижон хонларидан Бобурхон ибн Умаршайхни(нг) Андижондан қочиб кетиб турган вақти экан. Ул киши ўз оиласиндан бир бачаси ва бир марзиангабиини неча хил олтун ва кумушлар билан тазйин қилиб, анинг бешикларини кимхоб ва атласларга ўраб, Бобурхонни(нг) қочуб ўтуб тургон ерига махфий ташлаб, анга посбонлар қўюб, тофуб олмоқ учун бўлак халқларни(нг) муояна билмаки лозим. Неча кундан сўнг уч қишлоқдин сув очмоқ учун одамлар чиққанда ҳаммалари бешикни кўруб, бирдан талаш қилиб, охири ичларидан бириси чек қилмоқ бўлганда уч тақсим қилиб, чек солиб, бешик саройликларга, ёвуғлари чинкатликларга, бола тирғовга тушганда, ҳар қайсилари ўз чекларига тушган нимарсаларни олиб кетиб, болани тирғоваликлар тарбият қилиб, ани(нг) отини Олтун бешик деб, андин неча қарн ўтуб аввали тўққуз юз ўн тўққизинчи ҳижрийдан Олтун бешикдан Шоҳруххон ўртаси икки юз йилдан зиёдароқ ўтуб, ўн ато билан бир минг бир юз йигирманчи санаси Шоҳруххон жулус этиб, муфассал ёзилиб келган таърихлари ҳам бор эди. Тахтгоҳлари Хўқанд шаҳри бўлуб, мазкур наслдан йигирма саккиз зот тахтга ўлтуруб, Шаҳрихондан юқориси бий исминда, андин қуйиси хон исмини олмишдурлар. Буларни(нг) охири Худоёрхон ўлуб, ани ақабинда бир-икки зоти бесабот хон исмини қўторуб, 1292-нчи сана Хўқанд шаҳри Русия давлатига ўтгандан сўнг бири маъзул ва бир неча кундан сўнг бири мақтул 1293-нчи санасинда хон исми Фарғонадан маъдум ва давлатлари номаълум ўлуб, жамъи ҳукуматлари уч юз етмиш тўрт йилга еткандур. Бу Олтун бешикни(нг) халқга

хонзода эканин равшан қилмоқда неча илова сўзлар қўшуллуб, болани(нг) бошида булут соя қилган экан, кийик эмизуб турган экан ва қуш соя солган экан, деб халқни(нг) қулоғига ўрнатув, то ангача йигит бўллуб, хурмати ва эҳсони зиёда бўллуб, хушахлоқ ва хушмурувват бўлса ҳам Тирғова қишлоғидан бўлак халқ инқийд қилмай, ҳар қайси жамоада бир бий бўллуб келса ҳам, Олтун бешикни(нг) бийлиғи шуҳратлироқ бўллуб, мундан олти авлод бу суратда ўтуб, еттинчи авлодига келганда бул киши бонийи Хўқанд бўллуб, Шаҳмастбий исмини хон лақабига чиқоруб, ниҳоятда сўзи нуфузли бўллуб, хон исмини ривожлатиб, Шоҳруххон деб шуҳрат тоғган экан. Мундин муқаддам ихтилоф этсалар ҳам Шоҳруххон асрида хонлик шуҳрати бутун бўллуб, Хўқанд пойтахт ўллуб, ўзидан ҳазрати Одамгача насабини исбот қилуб, муассиси салтанат бўллуб, аждоди хавоқини Хўқанд катта муаасса тибён бўлган экан.

Шоҳруххон минг бир юз йигирмада тахтга ўлтурув, комил ўн икки йил подшоҳлик қилиб, ўн учинчи йили вафот этган. Абдурахимбек, Абдулкарим исминда Шодибек деган уч ўғли бўллуб, отаси маснадида Абдурахимбек жулус этиб, бул ҳам ўн икки йил хонлик қилиб, минг бир юз қирқ олтинчи ҳижрийда вафот бўллуб, биродари Абдулкаримбек тахтга ўлтурув, бул ўн саккиз йил хонлик қилди. Бул ҳам бир минг бир юз олтмиш тўртинчи йилда вафот бўлди. Ўғли Абдурахмон жойина ўтурди. Тўқуз ой зарфинда бул ҳам чиқорилуб, ўрнига амакибаччаси Эрдонахон ибн Абдулкаримхон жулус этди. Абдурахмонхонни Марғинонда ҳоким қўйди. Бир санадан сўнг Эрдонахонни ҳам чиқорилуб, ўрнина Бобобек ибн Абдурахмонхон ўлтурди. Бир йил ичинда Бобобек қатл қилинуб, Эрдонахон иккинчи хонлик тахтина ўтурди. Бир йил ила жамъи ўн икки йил жулус этуб, бир минг бир юз етмиш олтинчи санаси вафот этди.

Баъдаху жамоаи сардийя ва ўзбакия жамъ бўллуб дедиларки, Шоҳруххоннинг икки ўғли Абдулкаримхон, Абдурахмонларнинг навбати ўтуб, учунчи ўғли Шодибекка етди, буни ҳақидур, деб 1177 йили Сулаймонбек ибн Шодибекни хон кўтаруб, олти ой байнинда азл ва баъдаху қатл этилди.

АСРИ НОРБЎТАХОН

Норбўтахон ибн Абдурахмонхон ибн Абдулкаримхон ибн Норбўтахон тахтга жулус этди. Ўн тўрт ёшинда ўтуз олти йил ҳукумат суруб, 1213 йилда вафот этди. Фарғона хонлари ичинда бу зот узоқ давлат кўруб, бул кишидан кўб салтанат сурган киши йўқ. Бу кишини Борбўта валломий дер эканлар. Валломий «валийи уммий»дан бўлур, яъни подшоҳи оми (яъни бутун омма ҳукмдори – изоҳ нашрга тайёрловчиларга тегишли) деган сўз, сардия маънода «соҳиби ҳиммат» фаҳм қилурлар. Бу валломийдан Олимхон ва Умархон ва бир хотундан Рустамбек номинда ўғуллари бўлуб ва Ҳожи номинда бир биродари қолибдур. Бу Ҳожибек Шералихоннинг атоси Худоёрхоннинг бобосидур. Биродари Норбўтахон ила ароларинда муддати мадид муҳолафат пайдо ўлуб, Норбўтахон вафотидан сўнг мазкур уч ўғул ва Ҳожибек – бу тўртовларини(нг) бир-бирини хон қилмоқда аҳолийи Фарғона ихтилофда қолуб, ҳар тоифа бирини хоҳлаб, оқибат жамоййаи мингия қолиб, бўлаклар солиб бўлуб Олимхони соҳибқиронни тахтга чиқордилар.

АСРИ ОЛИМХОН ИБН НОРБЎТАХОН

Бу Олимхонни(нг) лақаби Золимхон эди. Бунинг амакиси Ҳожибекни қатл қилиб, кўб зулмлар чиқарган эдики, газабиндан, зулминдан Золимхон машҳур ва маъруф, мункири аҳли тасаввуф эди. Маъа мо-фийҳи ўзини муташарриъ билиб, ижройи шаръ иддаоси-ла кўб зулмлар қилур экан. Чунончи, бул жумладан ўзини(нг) қўл берган пири-ни дарраға ётқузуб эди. Сабаби шул эканки, Фарғонада бир шаҳарға неча маротаба аскар юборуб, қўшун илан ололмаган экан. Пирига айтганки: «Тақсир, дуо қилинг, фалон шаҳарни олмоқ тўғрисида. Кўб молу жон сарф қилдим, фатҳи муяссар бўлмади, бир қанча аскар талаф ўлди, шояд дуонгиз хосияти бу шаҳарни олсам», – деса пирлари мууроқабага бориб, бошларини кўтаруб деган эканки: «Фалон ой, фалон кунда унда аскар юборсанг олурсан», деганда амри пир мўжибинча ул вақтда аскар юборуб, ул шаҳарни олган экан. Хурсанд бўлуб, пирларини чақируб,

изҳори миннатдорлик этуб айтубдурки: «Тақсир, фалон ой фалон кун дедингиз, алҳамдулиллоҳ, дуолари барокати-дин фатҳ муяссар бўлди, муддаоға етдим», — деб хурсанд бўлуб, пирларидин сўраган эканки: «Тақсир, тарки вожибни жазоси нимадур?» деганда пирлари жавоб берубдурларки: «Етмиш қамчи» деганда, дарҳол пирларини ётқуздуруб, етмиш қамчи урдургон экан. Пирлари: «Мандин нима гуноҳ ўтдики, таъзир бердинг» деганда, «Авлиёға каромат сатри вожиб эди, сиз кароматни ошкор қилдингиз. Тарки вожиб жазоси етмиш қамчи экан, ўз қавлингизда бинобарин етмиш қамчи едингиз», — деган экан. Буни(нг) замонида эшон исми йўқ бўлуб, қайда сулукдан сўз очган киши бўлса, дарҳол тутуб, ҳавзи чуқурни(нг) тефасиға арқон тортуб: «Эшон, сиротдин муридларни ўткарсанг, аввал бул арқондан ўтгил», — деб кўб эшонларни ҳавзға пишуб ва баъзиларини зиёфат қилиб, мишиқни пишуруб, ошга қўюб, қуён гўшти, ов қилганда сайримизға қуён тушти деб, билмаган эшонлар еб, балоға қолуб ва баъзилари баилми каромат билиб: «Эй жонвор, сен маъкулот эмассан», — деб, «пишт» деб ошдан тушиб, қочуб кетиб булар халос қилиб олган эканлар. Бул хил зулмлар не, иниси Рустамбекни ўлдуруб, саркардалардин қанча ўлдуруб, охири бу зулмларини(нг) мукофотиға умароларидин бўлуб, ўғли Шоҳруххон илан ҳар иккисини биёбонда ўлдуруб, жасадни Хўқанд олиб келуб, дафн қилган эканлар. Мустақил ҳукумати ўн йил ўлуб, музоҳамат ва мунозаати илан ўн икки йилға еткан экан. Бу тарзда оламдин кетган экан.

АСРИ УМАРХОН ЖАННАТМАКОН ИБН НОРБЎТАХОН

Умархоннинг жулуси Олимхондан, яъни қатлиндин муқаддам бўлиб, Олимхон фавтидан кейин иккинчи дафъа хон кўтарилиб, уламоий аср иттифоқ этган эканлар. Умархон аъдал ул-азмон, аълам ул-ақрон фазл жиҳатиндан банийи Шоҳрухни(нг) жумласиндан фоиқ, шоири фасҳи баён ва балиғи аён ва сухансанжи овон, форсий ва туркийда беҳамто ўлиб, аҳли балоғатлар баъзи шеърларини кутуби маъонийда ирод этган эканлар ва манфаати омма учун мусораъат ва аҳкоми шарийъатда базлу муъованат ҳусни тадбирлик ва сиёсатга саъийи ва мубодаратлик бир хони

номдор ва бир подшоҳи комкор эди. Аҳли камол комил муҳаббати ила ва аҳли ҳунар тамоми муваддати ила ўлиб, айёми ҳангомида Бухоро ва Хива ва Хоразм хонларидан ва Ҳиндистон ва Курдистон каби мамолики баъидадан аҳли фазллар келиб, хизматинда бўлган эканлар ва имтиҳон этган эканлар. Ул асрда шоирлик ривожда бўлуб, шуъаролар кўпайган эканлар. Булардан Хотиф, Машраб, Фитрат, Адойи, Акмалхон тўра, Намангандан Мавлоно Фазлий¹ ва шоиралардан ҳам неча адад фозила хотунлар бор экан. Буларни(нг) ашъорлари «Мажмаът уш-шуъаро»ларида мастурдур. Чунончи, хонни(нг) боргоҳи олийинда бир кун шуъаролар мажлиси экан, тўрт адад маҳрамлар аёғ устида туруб хизмат қилиб, чой қуйиб турган экан, хон маҳрамларга қараганда ҳаммаси одоби тамом илан тургани манзур бўлуб, Мавлоно Фазлий Намангонийга қараб хон буюрган эканки: «Бул гулрухларга бир нима сўз айтинг», — деганда Мавлоно Фазлий било таваққуф бу тўрт адад маҳрамларга қараб деган эканки, биринчисини(нг) оти Зулфиқорхон экан, иккинчисини(нг) оти Сайфиддинхон, учинчисини(нг) оти Содиқхон экан, тўртинчисини(нг) оти Қулмуҳаммадхон экан. Фазлий дафъатан:

Зулфиқорхон: Тилим гўё бараҳна Зулфиқори
наъти Аҳмаддур,
Сайфиддинхон: Кесарга риштаи ботилни
Сайфиддин мушаддаддур,
Содиқхон: Етушса муниси Содиқ ҳама козиб
бўлур барҳам,
Қулмуҳаммадхон: Ҳама олам умид эткучи
яхши Қулмуҳаммаддур, —

деганда, хонга манзур бўлуб, устида кийиб ўлтургон беш юз тиллолик пўстунни(нг) енгини тутуб, Мавлоно Фазлийга кийгузуб, яна неча юз тилло эҳсон қилган экан. Бошидин бир лаганд танга чочган, деб машҳур Умархон асринда мадраса қилмоқ, илмга ривож бермоқ, шариат аҳкомини жорий қилмоқ расм ўрнинда бўлуб, хон ўзи бошлаб, мадрасаи жомиъни(нг) биносига урунуб, асосга

¹ Фазлий Намангоний — машҳур «Мажмуаи шоирони Умархоний» таъкирасининг тузувчиси, шоир.

тош қўймоқ бўлганда уламо ва фузалолар ва умаролар-ни(нг) акобири вилояти Хўқанд жам бўлганда: «Асос тош қўядургон киши балоғатдан буён тарки мустаҳаб содир бўлмаган киши тош қўёдур», — деганда, бу уламою фузалолардан ҳеч ким қодир бўлмай, ожиз бўлганда хон ўзи: «Алҳамдулиллоҳ, ман тарки мустаҳаб қилмаганман умрумда!» — деб асос тошни ўзи қўйганда, уламоий аср иттифоқ илан «жаннатмакон» лақабини берган экан.

Бу жаннатмакон асринда уламою талаба ва аҳли илм ривож бўлуб, шоирият мўътабар экан. Ўзи шеърда беназир ўлуб, «Жамъ уш-шуъаро»синда фасоҳати баён ва балоғати аёнду. Чунончи, ул вақтда Бухоро амиридан амир Ҳайдардан элчи келиб, тобеъ қилмоқда амирдан иноятнома олиб келиб экан, Умархон ўзи жавобиға бир мисраъ жавоб ёзуб, қайтарган экан. Ул вақтда Хива хони Абдурахимхондин ҳам элчи келиб, ҳар иккиси ўзига тобе қилмоқда эканлар. Амирга назман муни ёзган:

Сазад, ки мири Бухоро мутеи ман гардад,
Умар ба вақти хилофат муқалдам аз Ҳайдар.

Яъни, амири Бухоро манга тобе ўлмақ лозимдур, на учунки, мартабаи хилофат ҳазрати Умарга тобе бўлуб, сўнгра ҳазрати Ҳайдари каррор Алийу-л-Муртазоға келадур, деган мазмун бўлуб, бу ўртада Хива хонидан келган элчи назман муни деган экан:

Муҳаммад Раҳим¹ олдида тобса жой,
Умар тобе ўлмазми, Ҳайдар мутеъ?—

деганда, бу назм мақбул бўлуб, муҳрина ўйдургон экан, яъни Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васаллам ҳазрати Борий таоло олдида мартаба топганда ҳар иккиларингиз тобеу матбуълик иддаосидан кечиб, Муҳаммад Раҳимхонға итоатлар алиқ ва ансабдур, деган экан.

Жаннатмакон асринда ўзина бамисли шоиру шоиралар бўлуб, бир кун сайри бўстон қилиб кетиб турганда бир мастураи зебо заифаға тўғри келиб, анда хон назман:

¹ Муҳаммад Раҳимхон (1775 – 1825) — Хоразм хони, 1806 – 1825 йилларда ҳукмронлик қилган. Муҳаммад Раҳимхони сонийнинг бобоси.

Зери домони тў пинҳон чист, эй гул пираҳан? —
(Эй гуллибосли, домонинг тагида недир пинҳон?)

деганда, мастура жавобан деган эканки:

Нақши сўмми оҳуйи Чин аст дар барги суман.
(Чин оҳуси тўғининг суман баргида қолган нақши)

деб айтганда, хон яна назман айтган:

Боз ташбеҳи дигар кун, эй бигардам аз сарат, —
(Ўзга бир ташбеҳ эт, эй, бошингдин ўргулай)

деганда, шоира деган эканки:

Гунчаи серобро монад, ки нашгуфта даҳан, —
(Ҳали очилмаган бир тоза ва тар гунча)

деган экан.

Бу тариқа бадиҳагўй шоиралар бор экан.

Бу хон асрида уламоға ривож бериб ҳар ишни уламо фатвоси илан қилур экан.

Бир асокири шонаҳу илан ўтуб боруб турур экан, бир ҳаммомдан оби мустаъмал чиқиб, навдан оқиб турган экан. Уламоларга хитоб қилибдурки: «Бул сув ҳукми шарийатда нимадур?» деб. Уламо айтибдурки: «Тақсир, шарийатда ҳалоли жорий, аммоки, табиат тортмас!» дегонида: «Шарият ҳукмиға қарамаган табиатни ташламоқ лозим!» деб ҳурмати шарийат деб бир овуч ичган экан.

Бу зот ҳам ўн икки йил хон бўлуб, 1237 ҳижрийда ҳавори раҳматга восил бўлган экан. Бу жаннатмакон асринда ҳамсуҳбат мусоҳиб уламолардан, чунончи, Зокир-хўжа эшон, Шайх ул-ислом Намангоний ва Мавлавий Намангоний ва домла Мирзойи Қозикалон ва ҳазрати домла Мўъминжон ва ҳазрати домла Абдурахим ва ҳазрати домла Махдумзард ва ҳазрати Мавлавий Кобулий ва домла Пискатий ва умаролардан ҳамжулуслари Амир Шоҳмуродхон марҳумнинг ўғли ва амир Ҳайдар подшоҳи Бухоронинг биродари Исҳоқбек тўра ва Султонхон тўра Аҳрорий ва Маҳмудхон тўра Аҳрорий ва Маъсумхон тўра Аъзамий ва Эшонхон тўра ва Тўраҳон тўра ва Жаҳонгирхон тўра ва Саййид Офоқийлар бўлуб, подшоҳликка та-

аллуқ ҳар иш ва ҳукм бўлса, буларнинг фатволари илан амал экан.

Ул асрни(нг) шуъроларидан кўб кишилар марсия ва таърих қилган экан. Ул жумладан Хотиф бу марсияи таърихни айтган экан.

ТАЪРИХИ ВАФОТИ УМАРҲОН ВА ЖУЛУСИ МУҲАММАД АЛИХОН

Хотиф¹

Хусрави анжум сипоҳи ман, ки нури ҳукми ў,
Буд чун хуршиди давру дар мамолик комрон.

Даст додгар аз оғуши арусони чаман,
Кард холий то ниҳад бор душ ҳурони жинон.

Шоҳиди айём баҳри мотамаш болойи ҳам,
Жомаи нилий ба дўш афканд бар нуҳ осмон.

Он сухансанжи, ки азҳон дошт лаълаш ихтироз,
Гашта аст имрӯз хоки тийрааш муҳри даҳон.

Ҳалқаи чашмаш, ки аз кўҳл ул-жавоҳир ор дошт,
Гашт аз дасти қазо хоки сияҳиро равон.

Бар сараш вай афсари зар буд чатри сарвари,
Ин замонаш хок бар фарқ аст хешташ соябон.

Доғ шав, эй табъи савдо, беша дар бозори фикр,
Ба қалам чанд аст ажноси маъоний аз дўкон.

Баъд аз ин хун кард, эй андишаи маъни бараст,
Фурсати мазмун гузашту хатм шуд даври баён.

Нест жўз ин маънийи рангин, ки охир гашт хун,
Инки ашки сўрх мебини зи чашми мо равон.

Маҳфили фазл аз баёнаш сад шабистон нур дошт,
Шуд хамуш он шамъи нури ў 3-мо шуд нурфишон.

¹ Хотиф – Амир Умархон саройидаги шоирлардан.

Шукри ў чун дийда пушид аз назаргоҳи вужуд,
Нури чашмаш чун, ниғаҳ болид дар чашми жаҳон.

Баҳри фавти шоҳ нисфи хон ҳашмат дастгоҳ,
Дошт Хотиф сайри таърихе ба таъби нуктадон.

Гашт машҳуд замираш ин ки бо фанни неку,
«Шаҳ Умар аз тахт рафт жойи ў бигрифт Хон».

М а з м у н и :

УМАРХОННИНГ ВАФОТИ ВА МУҲАММАД АЛИХОННИНГ ТАХТГА ЎТИРИШИ ТАРИХИ

Сипоҳи юлдузлар қадар кўп подшоҳимки, унинг
фармон нури
Худди айланувчи қуёшдек барча мамлакатларда
ҳоким эди.

Чаман келинлари оғушидан адолатоли қўлини тортди,
Жаннат ҳурларига елкасини тутушга кетди.

Айём шоҳиди унинг мотами туфайли,
Тўққиз осмон елкасига кўк жома ёпди.

Оғзидан лаъл сочадиган ул суҳандоннинг,
Бугун оғзига қора тупроқдан муҳр босилган.

Унинг ҳатто жавоҳир тенглашолмайдиган қўз қорачиғи,
Қазо дастидан қора тупроқ сари равона бўлди.

Бошидаги заррин салла сарварлик соябони эди,
Бу замонда бошида тупроқ ва гишт унга соябон.

Қизигин, эй таъб савдоси, фикр бозорида жавлон қил,
Қалам билан маънолар дўконидан бир қанча матони
олиб чиқ.

Бу дилни хун қилувчи воқеадан кейин маъно йўқолди,
Мазмун фурсати ўтди, баён даври охирига етди.

Фақат шу охири қонга айланган рангин маъно (мато),
Яъни бизнинг кўзимиздан оқаётган қонли ёшдан бош-
қаси йўқ.

Донишмандлар мажлиси тунда унинг нутқидан ёруғ
бўларди,
Энди у шамъ сўнди, аммо унинг нури (яъни фарзанди)
ҳамон бизга ёғду беради.

Ундан миннатдорлик ҳисси вужуд назаргоҳидаги кўзга
сурма кабидир,
Унинг кўзининг оқу қораси (фарзанди) туфайли жа-
ҳоннинг кўзи равшан бўлди.

Шоҳнинг вафоти ва баланд мартабали хон учун
Хотиф нуктадон таъби билан таърих излади.

Бу гўзал фан (яъни таърих) туфайли шу аён бўлди:

«Шоҳ Умар тахтдан тушди ва унинг жойини Хон эгал-
лади».

Бу Умархон асрида ҳеч муҳораба ва муқотала бўлмай,
аҳёнан Истравшан, Ўротепа умаролари илан ораларида во-
қеалар бўлуб, катта муҳораба бўлмай, осойишта ўтган экан.

Вафотинда жанозасиға ва қабр устиға уламо ва фузало
ва умаро ва фуқаролар банаҳже жам бўлган эканки, уларни
гирия ва зорлари таъбирга мумкин эмас экан. Кўб гариву фиғон
бўлуб, Хўқанд Дахмаи шоҳонда катта гүристонда дафн қилиб,
кўб адад қорилар тиловати Қуръон этиб, хатми Қуръон дои-
мий бўлур. Мазкур Дахмаи шоҳонда вақфларидан авқот
қилиб, алар хавоқини Хўқанд ҳаммалари ул ерда мадфун-
дурлар, раҳматуллоҳи алайҳи раҳматан восийатан!

АСРИ МУҲАММАД АЛИХОН ИБН УМАРХОН

Умархон вафотиндан сўнг Муҳаммад Алихон ўғли ўн
беш ёшларинда тахтга жулус этди. Халқ муни сифати мадҳ
илан Маъдалихон деб, яъни манбаи адлу адолат деб зикр
қилур эрдилар. Бул вақтда Жаҳонгирхўжа ғалабасида бул
киши ҳам Кошғарға Хитой илан ғазот қилмоқ бўлуб бо-

руб, Гулбоғ деган мавзеъда Хитой илан муҳораба қилиб, ғозийлик лақабига содиқ бўлубдурки, Хўқанд хонларидан мундан бўлак ҳеч киши куффор илан муҳораба қилмай, ғозийлик лақабига ноил ўлмагон экан. Хаттоки Амир Темур бовужуди шунча муқотала ва муҳорабалар илан ғозийлик унвониға ноил ўлмай, хутбаларда, туғроларда соҳибқирон деб васф қилурлар, аммо, ғозий демаслар.

Муҳаммад Алихон умрини ортуқ жориялар ва маҳрамлар, ўйин-кулги илан кечуруб, ҳавою ҳавасға нақдини сарф этуб, мамлакат бўлса атосини(нг) солиб кетган йўлида ва қондаси илан барпо бўлуб, бир давр осудаҳол ва бир аср форигбол бўлуб, охири ҳолларинда халқ бу кишини(нг) шароратидан озурда бўлуб, бало ва фитна остида қолуб, суратда аҳсан ва баданда ажсам, кўзга босавлат ва кўрарга боҳайбат, сиймину муаззам ва бир шахси беғам, сайри шикор ва сафари бекорга юруб, калта сафарға кўб аскар илан арғумоқ отлар ва исковуч итлар, посбон беклар, чодир чиммат қирон қушлар, соч қўйган маҳрамлар, ҳар ерда юрса ойимларни олуб юруб, хонлиқ салтанатини изҳор ва аҳolini бу баҳона ила иғфол этуб ва бу сиёсат ила ихмол этган бир зот эди дер. Мушори илайҳ Муҳаммад Алихон Хўқанд ила Бухоро ўртасида Лашғар ном қалъа хусусида Бухоро амири Насруллоҳ баҳодир ила ўрталарида бурудат тушуб, амир бунга бир гўшмол бермак бўлуб, Муҳаммад Алихон атосини(нг) манкуҳасини олди, балки ҳаромни ҳалол деди, кофир бўлди, неча-неча бидъатларни жорий қилди деб, таъдиб қилмоқға Хўқандга келмоқда эди. Муҳаммад Алихон андан қочиб, Ўш тарафинда тоғга кетиб, ҳар кеча юруб, тонг отгунча юруб, эртаси кўрсаларки бир фарсахдан ортуқ юрмагон эканлар. Мундан шом қилиб, мани қон тортиб келган экан, эмди мани то амирга олуб боринглар, ҳар на қилса қилсун деганда, бир неча маслаҳатчилар хонни амирга боғлаб борсак, шоядки хунларидан ўтарлар, тавба берурлар деб, хонни боғлаб, амирга олуб борганда, амир дарҳол қатлға ҳукм қилганда, ўз вазирларидан Абдусамад нойиб деган хушманд киши амирга: «Жаноби олийлариға малоли хотир бўлмаса, бир калима сўз айтсам» деганда, амир: «Нима сўздур?» деган экан. Дебдурки: «Ҳоло Хўқанд забт ўлди, Фарғона катта мамлакатдур, қанча аскар ва сипоҳу хазина сарф ўлуб

олинди, алҳолда Русияни келмаги маҳаллий хавфдур. Агарда марҳамат қилиб, хонни онти акид беруб, тавба қилдуруб, Хўқандга қўйуб, Бухорога тобеъ қилиб, бир мулк бўлуб, бизларга келган душманларга бир қалқон бўлур эди» деганда, сўзи амирга маъқул бўлмай, оғзига кафш билан урдургон экан. Муҳаммад Алихон Муҳаммад Амин деган муроҳиқ ўғли ва завжаси ва ойимини ва яқин жорияларини — ҳаммасини сўйдуруб, аввалда Муҳаммад Алихонни сўйиб, андин сўнг Муҳаммад Амин деган ўғлини сўйганда, муроҳиқ, балоғатга етмаган хонзодага аноси бетоқат бўлуб, бунга қараб, аносига видолашуб, оҳу фиғонда турганда, мазлума онаси сўйиладургон ерга боруб, бир кўзи ўғлида ва бир кўзи амирни тарафига ҳақорат қилиб:

«Эй, золим, атоси санга осий бўлган бу муроҳиқи бегуноҳ нима гуноҳ қилди?! Бераҳм золим, қизил қонга бўядинг, Худонинг олдида сенинг ила мурофаа қиламан, сен ҳам нури чашмингдан ажраб, хонавайрон бўлуб, қизил қонингга бўял, хонадонингдан ажраб, хароб бўл!» деб алфози қабиҳа, шаниъалар илан оғзига нима келса қайтармай, амирни ҳеч писанд қилмай турганда, яқинларини(нг) ҳаммасини сўйдургон экан. Бул тўғрида кўб шоирлар марсия қилган. Ҳаммасини ёзмоқ татвили калом бўлур. Бир мухаммаси туркийсини намуна ўрнига ёзамиз. Назм:

Сўйдурмоққа хонни амр этуб қолди,
Ўшал дамда жаллод қиличин олди,
Раҳм айламай хонни(нг) бўйнига солди,
Қаро сақол қизил қонга бўёлди,
Аҳли ҳарамлари фиғон айлади.

Кўб шуаролар таърих ва марсия айткан. Ул аср шоирлариндан Фитрат жанобларидан бир форсий таърих айтилган экан, ёздук.

ФИТРАТ¹

Ҳаст равшан ба назди ў қобил,
Ки дарин хобгоҳи вайрона.

Натавон зистан касе жовид,
Хоҳ наздик, хоҳ бегона.

¹ Фитрат — Амир Умархон саройидаги шоирлардан.

Шуд Муҳаммад Али покнажод,
Хони ғозий, амири Фарғона.

Аз фарохий ба даври ў гашти,
Муфлисон бар русуми шоҳона.

Баски дар сар ҳавоии ишқ дошт,
Бигзаронид умр мастона.

Садафи мулки тождориро,
Ҳамчу ў кас надид дурдона.

Марқадаш пур зи раҳмати Ҳақ бод,
Анзалаллоҳу фийҳи ғуфрона.

Шаб, ки таърихи фавти он шаҳро,
Хост Фитрат зи табъи фарзона.

Аз сари ҳуш ғўфт, ки: «Кунун нест,
Фараҳе дар диёри Фарғона».

Мазмуни:

ФИТРАТ

Унинг наздида яққол равшандир,
Ки бу вайрона ётоқда (яъни дунёда).

Ҳеч ким мангу яшолмайди,
У хоҳ қариндош, хоҳ бегона бўлсин.

Пок насабли Муҳаммад Алихон,
Ғозий хон, Фарғона амири оламдан ўтди.

Унинг даврида фаровонлик туфайли,
Қашшоқлар (турмуши) шоҳона тус олди.

Бошида ишқ ҳаваси бўлгани учун
Мастона умр кечирди.

Тождорлик мулки садафида
Ҳеч ким у янглиғ дурдонани кўрмаган.

Қабрига Ҳақ раҳмати ёғилсин,
Аллоҳ гуноҳларини кечирсин.

Кечкурун бу шоҳ вафоти тарихини
Фитрат ўз нозик таъбидан истади.

Мулоҳазакорлик билан деди: «Энди қолмади,
Фарғона диёрида шоду хуррамлик»¹.

Муҳаммад Алихон икки юз ўттуз еттида тахтга ўлтуруб, йигирма бир йил подшоҳлик қилиб, 1258 ҳижрийда мақтул бўлган экан.

Муҳаммад Алихон аносини олди деган сўз афвоҳи носда жорий бўлса ҳам, бул сўз рост бўлмай, бухорийлар қатларини айбини сатри учун қилган қабихаларини тавжихига чиқарилмиш сўзлари экан. Асл муддао бўлак экан. Чунончи, Умархон оламан деган Подшоҳхон ойимни(нг) хуснини эшитуб, ғойибона мафтуни жамоли ўлуб, муни анга сабаб қилиб келган. Асл висол муддао бўлса ҳам, зоҳирда Муҳаммад Алихонни халқни(нг) кўзига осий, гунаҳкор кўрсатиб, шариатни поймол қилди, танбеҳ даркор, деб келиб, қанча хонзода ва мазлума ойимларни қатли бағайри ҳақ қилуб, охируламр мурод ўшал ойим экан, олуб, муддаосига етиб, Бухороға олиб кетиб, Иброҳим хаёл деган бир манғити тарёкийни Муҳаммад Алихон ўрнига қўйуб кетиб, бир неча ойлардан кейин аҳли Фарғона бухорийларни шундоқ душман тутубдурларки, хонзода ва ҳаримлар ва жорияларни сўйуб қилган хуни бағайри ҳақларини Фарғона аҳлини димоғига маҳкам ўтуруб, бу шиноъат ва шақоватни(нг) алами булардан ҳеч чиқмай, манғитиядан бир киши ўлдурса, етмиш ғайри мужоҳирни қатли ила баробар, деб, афвоҳи носда жорий эди. Бу адоватларини бир ерга еткурмоқ учун Таласда Уйчин деган қирғизияда уйлануб қолган Шералихонни олиб келиб, Тўрақўрғонда русуми қадима ила оқ кигизға солиб, хон кўтариб, Хўқандга кирмасдан аввал манғитияни қириб, аҳадини қўймай, Тўрақўрғондан талабгорлар чиқиб, дарё-

¹ Бу ва бундан кейинги форсий байтларни нашрга тайёрловчилар таржима қилган.

дан ўтуб, Султонбаёзга қўнуб, анда неча минг қўшун бўлуб, эртаси Хўқандга кирмакда эканлар. Иброҳим хаёл эшитиб, Хўжандга қочиб, андан Бухорога андак одами илан кетди. Шералихон Хўқандга хон бўлди. Бухоро амрини бу қатли ноҳақ қилгани учун баҳодирликдан хўқандийлар лақабин Ботур қассоб атадилар. Ўзи бўлмаса, ниҳоятда қўрқоқ киши экан. Охируламр бу Умархон ва Муҳаммад Алихонларни(нг) бошига келган мубталолик буларга ҳам келиб, ул ойими манхус бир хотун хуснига хону хонзода, амир нисор бўлуб, агарчандики, хусну жамолда мусаллам бўлса ҳам, шумқадам, афъоли надам бир заифа экан. Фарғона бекларидан Маҳмудбек исминдаги бир кишини(нг) қизи экан, кўрган киши, ани деган хонлар бошини еган бир ойими манхус сўзлаган киши маҳбуси фалокатшиор, бадкирдор ўлуб, ул амирни(нг) бошини еган экан. Бул ҳодиса тақдирийдур, лекин сабаби зоҳирийси Муҳаммад Алихон фуқародин бепарво бўлуб, мусоҳиблари уламо ва фузалолардан бўлмай, панду насиҳат эшитмай, эшитса ҳам қулоқга олмай, хусус, кейинги асрида лаҳву лаъаб илан бўлуб, уламою фузало ва аъёнлардан панду насиҳат қилсалар, баъзиларини ўлдуруб ва баъзиларини Фарғонадан чиқариб, Бухорога бадарга қилиб, насиҳат олмай қолган экан.

Чунончи, булардан жулусини(нг) учинчи йили Умархоннинг ҳамшираси Ойчучук ойимни эри Тўрақўрғон ҳокими Исҳоқхон тўрани Фарғонадан Бухоро ихрож қилган. Тўртинчи йили Умархон ҳамшираси Офтоб ойимни(нг) эри Маъсумхон тўрани мамлакатдан ихрож қилибдур. Бешинчи йили Ёрмазор Марғинон ҳокими Юсуф мингбошини Ёрмазордан ихрож қилиб, ҳажга юборган экан. Еттинчи йили Эрназарбек девонбегини ва Хушвақт Қушбеги юзни ўлдурубдур. Тўққизинчи йили Бузrugхон тўрани, Жаҳонгир тўра ўғлини қанча одамлари илан, хўқандлик ва кошғарликлар Кошғарга қочубдур. Ўнунчи йили Исобек меҳтар ҳам қочиб, Кошғар борубдур. Бузrugхон тўра илан биргалашиб, Хитойни(нг) Гулбоғини муҳосара қилибдурлар. Ўн еттинчи йили Ҳақли мингбошини ўлдурубдур. Ушбу йил ичинда Хўжа Қушбегини ихрож қилибдур. Ўн саккизинчи йилда Соҳибзода ҳазратни ҳам

ҳаж тарафига ихрож қилибдур. Шул хил маслаҳат чиқадургон одамларни мамлакатдан чиқаруб ёки ўлдуруб, хусусан, Соҳибзода ҳазратни ихрож қилгандин кейин халқ Муҳаммад Алихондан озурда бўлуб турганлиги амири Бухорога маълум бўлуб, беҳисоб Бухоро қўшуни илан келиб, жулусни(нг) йигирманчи йили баҳор фасли амири Бухоро Хўжанддан ўтуб, Бешариф мавзеига тушганда Муҳаммад Алихонни(нг) кичик биродари Маҳмудхон Тошканд қўшуни илан келиб, амири Бухоро қўшуни Хўқандни қамаб, охири олуб, Муҳаммад Алихон ва Маҳмудхонларни ўлдуруб, Хўқанддаги ҳамма уламо ва фузало, содоти киром ва умаройи зулэхтиромларни оқ уйлук қилиб, Бухорога юборуб ва жамики асбоби ҳарб ва аслаҳа, тўпу тўпхонани Бухорога олиб кетуб, амир Хўқандда ўн етти кун туруб, сўнгра Хўқандга аввалда ёзилиб ўтган бўлгон Иброҳим хаёлни ҳоким қўюб, ўзи Бухорога кетган экан. Муҳаммад Алихон яхши кишиларни мусоҳиб қилмай, беҳуда кишиларни ҳамсуҳбат қилуб, охири таъсири суҳбатдан натижаи бад чиқиб, оқибат натижасини кўрубдур. Аммоки, атоси Умархон мусоҳибларини алами мукофоти бадга учраб экан, Умархон мусоҳиблари ўз бобида ёзилиб ўтти, ҳожати баён эмас.

Муҳаммад Алихон атоси хилофида иш қилган эди, дейдурлар. Ал аҳду ала-р-ровий!

Бундан кейинги Шералихонда эди. Сўзимиз иловаи калом ўлди. Шералихон Хўқандга кириб, сарири салтанатга ўлтургандан неча вақт ўтуб, Тошкандда Муҳаммад Шариф атолиқни амири Тошкандга қўйган эди, анга тобе бўлсун деб киши юборди. Муддаолари бухорийлардан халос бўлмоқ ва амирга қарамасликда эди. Элчи борганда Муҳаммад Шариф атолиқ жавоб айтубдурки: «Мани(нг) амирим Бухорода, ман Шералихон одами эмасман, ҳар ким мандан шаҳар олса, қуввати шамшир ва зўри бозу илан олур!» деган экан. Бу қаттиғ жавоби буларга айни муддао бўлуб, бутун Хўқанд қўшунларини жамлаб, Тошканд устига юрганда Шералихон «Қил қуйруқ» деган бир қоида жорий қилган экан, яъни от минган кишидан қолмай урушга борур экан, қил қуйруқ ул вақтда чиққан экан. Булар Хўқанддан жўнаб, Кандир довонидан ўтиб, Тамакручинини олуб, он-

дан Улоқни олуб, Тошкандга кирмоқ бўлганда Чирчиқ лабига кўнуб, Тошкандга махфий киши киргузуб, аҳвол олганда алар ичидан бўлуб, хонни беистихола келсунлар деб, тил берганлигидан кейин, булар жўнаганда Тошканддан Тошканд кўшуни ҳам чиқиб, Чирчиқ лабида уруш бўлуб, Мусулмонқули хонни жиловлаб қайтмоқчи бўлганда, тошкандийлар хонни жиловидан олуб, Мусулмонқулига югуруб қочурубдурлар. Орқасидан қовлаб боруб Мусулмонқули баҳазор машаққат қочуб, Фаркатда ва ани(нг) усти илан Овлукга боруб, андан Чодак йўли илан тоғдан ошуб ўтуб, марғзордан ўтуб, Намангон усти илан Учқўрғонга, андин ўтуб, қайнотаси Ирисқулибек қирғизни жойи бўлган Кетмонтефага атосини(нг) жойига боруб бекинди.

Аммоки, Шералихон кўшуни Чирчиқдан ўтканда Тошканддан атолиқни(нг) кўшуни чиқуб, Хўқанд галаботурлари бирдан от кўйиб юборганда Тошканд кўшуни қочиб ва ҳам ўзлари тил берган эди, Тошкандга кирдилар. Атолиқ кўрдик, иш бўлак, дарҳол ўрдани бўшатуб, ўзи бўлак ерга чиқиб турди. Шералихон ўрдага кўнди. Атолиқ одам юборуб, қанча узрлар айтиб: «Ман ҳар чанд беадаблик қилдим, сипоҳгарчиликдур, ман эски қул бул хонадонга», деб кўб тавбалар қилса ҳам, амирни(нг) одами деб, Хўқандга олуб боруб, Абдулалӣ ўғли илан иккисини сўйдурди.

Шералихон аввало бемеҳнат хон бўлуб, жулусини(нг) учинчи йили 1261 ҳижрийда иноқлар қўлида шаҳодат топди. Шералихондан беш ўғул қолуб, бир хотундан Саримсоқбек, Султонмуродбек, Худоёрхон эди. Иккинчи хотундан Маллахон ва Сўфибек эди. Хотунлари ҳар иккиси ҳам қирғиз қизи эди. Шерали вафотиндан сўнг жулусга ўлтурди.

МУРОДХОН ИБН ОЛИМХОН

Муродхонни(нг) отаси Олимхон қатлидан сўнг Умархондан қочуб, Бухорога борган эди. Шералихонни(нг) музандаблигини эшитуб, амирни ишораси илан махфий Хўқандга келган эди. Иноқ вазирлар бунӣ илан иттифоқ қилиб, Шералихонни шаҳид қилдилар, билофасл мунга байъат қилдилар.

Бу аснода Мукулмонқули чўлоқ қипчоқ, қирғиз илан Шералихонни хон қилган эди. Бул ҳолда Худоёрхон илан бирга эди, бу воқеани эшитиб асокири азим илан Хўқандга кирди. Кирган ҳамон Муродхонга байъат этди. «Замон-замони Мурод» деб мунодо қилдурди. Фириб илан барчани ташвишдан чиқоруб, фориг этуб туруб, икки кундан кейин Муродхонни ўлдурди, ўрнига Худоёрхонни хон қилди. Муродхонни ҳукумати бир ҳафтага етди, олами фонийдан кетди, бақо мулкига етди, раҳматуллоҳи алайҳ!

ХУДОЁРХОН ИБН ШЕРАЛИХОН

Худоёрхон тўрт мартаба тахтга жулус этган. Аввали 1261 йили ҳижрийда, ўн тўрт ёшинда экан, Мукулмонқули иёнатоти отоси жойгири ўлуб, бул ҳийнда катта иниси Саримсоқбек Тошкандга ҳоким эди. Мукулмонқули муни тадбир ила олдуруб, Саримсоқбекка хат қилдики: «Уқанг Худоёр мунда ёшдур, Хўқандни ўзунг келуб босиб турмасанг бўлмайдур, дарҳол келгил!»—деганда Тошкандга Азизбачча деган кишини ҳоким қўйуб, Хўқандга келди, Саримсоқбекни ҳам ўлдурди. Хонлик можаросидан қутулди. Худоёрхон мустақил бўлиб, инон ихтиёр ҳамма Мукулмонқули қўлида бўлди. Хон, агарчанд Мукулмонқулига домод, ани соясинда дунёси обод бўлуб, фақат курсисина соҳиб эди. Аммоки, жамоани сардия ва ўзбакилар бу ишдан хурсанд бўлмай, бесаранжом эдилар. Сирран иттифоқ қилиб, қипчоқия ва қирғизияни суруб, Билқиллама деган жойгача қувуб, шаҳардан чиқардилар. Ул жойда қитолани азим ва ҳарби алим қилиб, охири кор Мукулмонқулини асир қилиб олуб, темир қафасга солиб, дарвозага осиб қўйуб, Худоёрхон жулусини(нг) ўн иккинчи санасинда муни қатл қилдилар. Сўнгра хоннинг ҳукумати баистиклол бўлди.

ХУДОЁРХОННИ(НГ) ИККИНЧИ ЖУЛУСИ

Бул воқеа шундоқ эканки, Шералихон жулусиндан 1273 санаси қарийб ўн беш йил ичинда қирғиз, қипчоқ, сардия, ўзбакия банаҳжи жабру зулм қилган эканларки, буларни намуна — хонлар қатли кўруб турубсиз, фуқарога мундан неча мартаба зиёда зулм қилган экан. Бинобарин,

бу жабру зулмлариндан халос бўлмоқ учун Мусулмонқули зиддиға иш қила бошлаганлар. Муни мабдаъу маншаъи шулдурки, Тошкандда атолиқни урушига борганда ихтилоф чиқиб, хўқандийлар Тошканд кирмоқчи бўлуб, Мусулмонқули Чирчиқ лабида қўнмоқ бўлганда Мусулмонқул: «Хон мани раъйимга юрмади, манга қараган бўлсанг қайт», деб Чирчиқ лабидан қайтди. Орқасидан одам бормади. Хонни Тошкандда олуб кируб иззату икром илан ҳамма баиттифоқ байъат қилиб, Тошкандда сақладилар. Мусулмонқули бўлса қочуб, тоғлардан ошиб, тўғри Андижон музофотида бўлган қипчоқия маъвоси Билқилламага келди. Анда қўшун жамълаб, Худоёрхон ила урушмак бўлуб турганда булар ҳам Хўқанд қўшуни илан Мусулмонқули тепасига келиб, Билқилламада қитоли азим бўлуб, Мусулмонқули қўшуни ғолиб бўлуб, икки тараф овқатга машғул бўлуб, муторака бўлганда, Худоёрхон катта акалари Маллахон қўшунга насиҳат қилиб: «Эй мусулмонлар, Худоёр ёш, қўнглида Хўқанд кўрғонини беркитиб ётаман дейдур, ваҳоланки, биз бу мағлубиятда қолсак, эртага ҳаммамизни(нг) жасадимиз Хўқандни Чорсуларида сўйилиб, хору бемиқдор бўлурмиз. Келинглар, бир ҳаракат қилолук, мардни(нг) ўлуги майдонда қолур, Чорсуда сўйилгандан майдони ҳарбда ўлганимиз авлодур!»—деганда, Хўқанд қўшуни бирдан оч бўридек қипчоқ қўшунига урганларида ҳамма бирдан қоч-қоч бўлуб, кўб асиру ўлжалар олиб, Мусулмонқулини ўз катталари тутуб берганда дарҳол ўлдурмай, темир қафасга солуб, Хўқандга олуб келган экан. Азбаройи ибрат учун дарвозаларга осуб қўйуб, кўб кишилар — зулмидан озурдалар: «Хой чўлоқ, қалайсан, фалонни — бежаримани ўлдирдинг, Саримсоқбек нима қилди, эмди қалайсан?»—деганда: «Алҳамдулиллаҳ, ҳоло ҳам сизлардан юқоридаман!»—дер экан. Мусулмонқулини(нг) юртига қилган ишлари Чинобод ариғини чиқарган. Хўқандда Худоёрхон исмига мадрасаи олийни бино қилган. Ул ер аввалги ўтган хавоқини Хўқанд ўрда арки эди. 1272 ҳижрийда бино бўлди. Ул вақтда Мусулмонқулига уламо ва машойихлардан насиҳат қилганларни(нг) ҳаммаларини бирин-бирин ўлдуруб, Фарғона ҳукумати ўз қўлида бўлуб, зулмга ўтган. Чунончи, булардан шайхулислом Намангоний ва халифа Сафо эшон ва дом-

ла Холмуҳаммад ва раис домла ва мулла Хожамқули аълам, булардан бўлак яна кўб-кўб уламо ва фузалоларни қатл қилган эди. Бу зулмларни(нг) натижасини кўрди ҳаётида. Аҳволи собиқаларидан маълумдур.

Алҳосил, бу тариқа жабру зулмларида зикр қилинган Билқиллама урушидур. Бул урушда Маллахон қипчоқияни олиб, мусаххар қилгандан сўнг урушдан муддаога ноил ўлуб, дор ул-аморага қайтганда Худоёрхон эшитиб дарҳол акаларини истиқбол қилиб, акалариға Хўқандни тутуб: «Ман олдингизда турай, Хўқандни ўзингиз тасарруф қилинг!» деганда, Маллахон: «Ман хон қасдида эмасман, мамлакат истехкоми ва истиқболи мани(нг) матлабим эмас. Аммоки, сани(нг) бу тариқа ўйин-кулгиға машғул бўлмоқинг бизга ва фуқароларга катта зарардур, ишни билиб ва билганларни(нг) маслаҳати илан иш қилмоқинг зағур. Мундоғ бўлсанг, бизлар хароб бўлуб, душманларға муҳтож бўлурмиз, мамлакат қўлдан кетар, бўлак подшоларға кулги бўлармиз!»—деб хонга қилган Маллахонни(нг) насихатини Шавқий¹ шоир назм қилган экан, ани(нг) даржи лозим бўлди:

Улуғ ёш ого эрдилар Маллахон,
Насихат қилур эрдилар ҳар замон.
Бу хон анга кўб ғамни ер эрдилар,
Фасиҳ тил била гоҳи дер эрдилар.
— Ука, бу насихатни дарк айлагил,
Бу бачкана ишларни тарк айлагил.
Эрур шаҳ иши элга дамсозлик,
Муносиб эмас хонга сакбозлик.
Қаён борди сандаги бу ақлу хуш,
Егай ҳар итинг кунда бир нимта гўш.
Таажжуб сани элга бу қилмишинг,
Муносибму санга бу қилган ишинг!
Неча сафшикан эр баҳодир йигит,
Булар барча оч бўлса, тўқ бўлса ит.
Йигит қадри ит қадрининг бўлса кам,
Бўлурму яна мундин ортуқ алам.
Бу на хон ишидур, на қилганинг,

¹ Шавқий — Амир Умархон саройидаги шоирлардан.

Бериб от баҳосин ит олганинг?!
Эрур сипаҳ қаноти йигит бирла от,
Агар хон эсанг қил они эҳтиёт!
Қулоқға насихат дурин тақмасанг,
Йигитларни аҳволига боқмасанг.
Насихат санга бўлмаса коргар,
Сани бу ишинг барчамизга зарар.
Бу беҳуда иш хон ишидин эмас,
Хушомад эли санга бу сўзни демас.
Қошингга келиб бир неча аҳли жоҳ,
Бори ўзларин кўрсатур некхоҳ.
Ўзини ҳийлалар бирла айлаб қариб,
Бериб санга ҳар бир куни юз фириб.
Сани бу маишатга мағрур этиб,
Бори аждаҳодек ўзин зўр этиб.
Ҳукуматга атрофдин қўл солиб,
Ичиб-еб бори олгонга олиб,
Бори ҳукм ишини қилиб поймол,
Буларга ғараз олса беркитсалар мол.
Бўлубсан шикору ўйун бирла ғарқ,
Билиб қилмадинг дўсту душманни фарқ.
Киши жон чекиб қилса хизмат агар,
Аярму анингдин киши молу зар.
Кўруб хизмат инъомини қилмасанг,
Чапон қадрига жонини кўрмасанг,
Билиб сан тутуб зарфи ақлингни кенг,
Сув бергану кўза ушатганни тенг.
Етиб келса бошингга душман агар,
Бу гофил ишингдин етушгай зарар.
Бўлуб масту беҳуда иш этмагил,
Хазина йиғиб, они беркитмагил.
Йиғилса бисотингда аз онча мол,
Ани ҳар замон сарфи илгингга ол!
Хазинангда мол ўлса очгил ани,
Қарам панжаси бирла сочғил ани.
Йигитга ани ўз қўлинг бирла бер,
Масалдур: «Емас молни бегона ер».
Киши арзи бўлса ўз олдингда сўр,
Ҳар ишни ўзинг қил, кўзинг бирла кўр,

Бу янглиғ ишинг бўлса анжом қил,
Сипоҳ жабдуғини саранжом қил!
Бу янглиғ насиҳат, бу янглиғ рамуз,
Неча десалар ёқмас эрур бу сўз!

Бу тариқа сиёсатомиз ва ҳикматангиз сўзларни десалар ҳам маъқул бўлмай, охируламр Маллахонни ўлдурмак бўлуб, Маллахон Худоёрхонни номашруъ ишларидан кўрсатиб, азл қилиб, ўзи хон бўлмоқчи деб, игво ва фитналар чиқоруб, Маллахон буларни фикри хадиъа билиб, элатияга кетиб, бир неча кундин сўнг етти-саккиз минг қирғиз-қипчоқиялар илан Марғинонга келиб кириб, бемухораба аҳолийи Марғинон Маллахонга тобе ўлуб, унлардан неча минг одам жамъ бўлуб, уламо ва фузалоларини ёнига олиб, Хўқандга юрди. Худоёрхон ҳам бори аскар илан чиқиб, буларни(нг) олдини олиб, шул тўғридадурки, Хўқанд аскари қирғиз, қипчоқ ўлжасини устидан жой олиб, бир тахта чойға бир байталдан ваъда қилиб, Билқиллама урушидагидек бу сафар ҳам ғанимат қилиб, ўлжа қилмоқчи экан. Хомтама сипоҳлар дўконлардан нася қилиб байтал берур эмишлар, ўзларининг минганлари арғумоқ, қирғиз-қипчоқияники байтал эмиш. Бу тариқа масхара қилиб, охируламр байталлар айғир бўлуб, қувуб қочируб, хонларини шошируб, натижаи кор, Худоёрхон мунҳазим ўлуб, Хўқандга қайтуб, қамалгандан сўнг, кечаси чиқиб, Бухорога кетди.

Маллахон шаҳарга кириб, сарири салтанатга ўлтурди. Атоси Шералихон замонидагидек шариат жорий бўлуб, зимоми ихтиёри ҳукумат қирғиз-қипчоқ қўлида эди. Аз жумла, мулла Олимқул сувратан вазир, сийратан ба шер назир эди. Беҳаё бодиянишинлар бу мусоадага қаноат қилмай, Маллахон бир кун бир сипоҳдан (қипчоқия эди) койиб, бекларга итобомиз сўз айтса, саркардалар талашга тушуб, хон булардин бадгумон ўлуб, булар яна қорачапон ила иттифоқ қилиб, Мусулмонқули фожиаси каби бир ҳодиса қилурлар деб, аҳли илмға фавқуллодда ривож бериб, уламо ва фузало ва талабалар доирадан чиқсалар, ҳаддан ошсалар ҳам авоми инсондан демай, фузало аскар сипоҳларни таҳқир қилиб, одат қилдилар. Баъзи юзбошилар, мингбошилар бемаврид ижройи шаръ адоси-ла

зарбу ситам қилиб, мазбур ишларни хонга арз этсалар, хон илтифот этмай, муллаларни(нг) урган еридан қиёматда гул кўқарур, ўтда қуймас, қамчи теккан ери оғримас деб мусоҳала қилиб, тафтишидан ибо ва ҳақиқатидин имтиноъ этмишлар экан. Булар сардия билан иттифоқ деб, буни панд билиб, ҳар на бўлса, бу хонни йўқотиб, ўзимизга қулай кишини хон қилиб олмасак бўлмайду деб, жулусни(нг) учунчи йили 1278 ҳижрийда эди, вазирлари мулла Олимқул ва Олимбек қирғизлар ва неча иноқлар қўлида Маллахон ўлдурулди. Бу ишга мулла Олимқул бош экан. Нима тазвирлар ила бўлса бўлсун, бу ишга ўзини аралашмаган кўрсатиб, қатлга иттифоқ қилган саркардаларни бирин-бирин ўлдуруб, адо қилди.

Одамлар Маллахон замонида шарият жорий деганлари бу ишдан иборат эмас, асли аҳолини(нг) комил диндорлиғидурки, муңча тааддийларни ҳазм этиб, ўзларини сўккан ва урган хонларини, уламони мадҳ ва бесўроғ қўйганининг мадҳ этарлар, вассалом!

ШОҲМУРОДХОННИНГ ЖУЛУСИ ВА АЗЛИ. ХУДОЁРХОННИНГ ТАКРОР ХОНЛИҒИ БУДУР

Маллахоннинг қатлиндан сўнг мазкур мулла Олимқул ўзи машварат қилдики, ихтиёридаги хоинлар илан иттифоқ қилиб, Шоҳмуродхон ибн Саримсоқбек ибн Шералихонни ўн беш ёшинда тахтга чиқариб, хон қилдилар. Бул ҳийнда Қаноатшоҳ қўшунлари Тошканд ва неча фирқа қурама лашкари ила Туркистонда эди. Маллахон воқеасини эшитуб, аскарга эълوم қилдики, мулла Олимқул мундоғ хиёнат қилибдур, ўз раъйига мувофиқ бир мувоҳиқни хон қилиб, унвон бериб, муддаоси бу ила аҳолини алдаб, ҳукуматни ўзи қилмоқдур. Бу тарафда Русия ила ишимиз бу тариқа, ул тарафда юртни саришта қиладурғон кишини(нг) аҳволи бул деб, ўртага маслаҳат солди. Анда жумла саркарда ва сипоҳлар яқдил, бир тил бўлуб дедилар: «Инон-ихтиёримиз сизга бердук, қайси тараф мувофиқи маром ва манфаати аном бўлса қилсунлар, амр сиздадур», деб жавоб бердилар. Қаноат аларга дедик: «Маъқул бўлса, Бухородан Худоёрхонни олдуруб, жамъи қўшун ила боруб, пойтахтни олуб, Худоёрхонни хон қилиб, ани(нг)

амринда бўлмоқ керак. Ва, илло, бир хони норасидани(нг) бенуфуз сўзи ва бир бодиянишин тадбирсиз сўзи ва маслаҳати илан иш ўнгига келмас», деди.

Жумла сипоҳу сипоҳсолорлар бу маслаҳатни мустаҳсан кўруб, иттифоқ ила Худоёрхонга киши юбордилар. Худоёрхон Маллахон воқеасини эшитиб, амирнинг ишорати илан Жиззах қалъасига келган экан. Йўлда бир хабарчига йўлуқуб, суръат ила йўл юруб, Тошкандга кирдилар. Тошканд аҳли ва жами лашкар Худоёрхонга байъат этдилар. Хон Шоҳға атолиқ амал беруб, вазири аъзам қилди. Атолиқ мансаби атобек мансабидурки, Шайх Саъдийни(нг) мамдуҳи эди, яъни ёши хондан катта бўлуб, хизмат ила вазирлик мартабасига етса, атолиқ амали берилур экан. Ёрликда муҳри хонни(нг) муҳри баробар экан, лофарқ нойибдек.

Қаноатшоҳни(нг) муҳри аввалда бу эди, назм экан:

Амал фармоначи, номам Қаноат,
Ба ҳукми подшоҳи бо адолат¹.

Сўнгра мунӣ ўйдурди:

Зи лутфи шоҳи одил, зилли Холиқ,
«Қаноатшоҳи ғозий шуд атолиқ»².

Валҳосил, атолиқ ва Худоёрхон бор қўшуни илан Тошканддан чиқиб, Хўжандга кирдилар. Бул тўғрида амир ҳам, яъни Амир Музаффари Бухоро Хўжандга келди, Амирга йўлуқтилар, Амир Худоёрхонни(нг) Хўқандга бормоқига ижозат берди. Агар Шоҳмурод ила Мусулмонқул моне бўлсалар, ман санга муъинман, деди.

Мулла Олимқул бу шуҳратдан кўрқуб, ўзини паноҳига тортмоқ бўлуб, бор қўшуни илан элатия тарафига кетди. Сардия қўшуни илан ул Шоҳмуродни Хўқандга кўйди. Худоёрхон бетаваққуф Хўқандга кирди. Шоҳмуродхон муқовамат қилолмай, Худоёрхон Хўқандга кириши илан

¹ **Форсий байт мазмуни:** Адолатли подшоҳ ҳукми билан,
Амалим парвоначи, номим эса Қаноатдир.

² **Форсий байт мазмуни:** Адолатли шоҳ ва Тангри соясининг лутфи билан, Ғозий Қаноатшоҳ атолиқ бўлди.

Шоҳмурод Марғинонға чиқиб кетди, қочди. 1279-йилда Худоёрхон доҳили доруссалтанат бўлди. Учунчи хонлиги будур. Сўнгра Шоҳмуродни орқасидан етиб тутуб келдилар. Худоёрхон они ёшлиғига шафқат қилиб, ўлдурмади. Шоҳмуродни(нг) хонлиги икки ой миқдорида бўлди.

Худоёрхонни(нг) Хўқандга кирганини кўруб, Амир Музаффар хотиржам бўлуб, Хўжанддин Бухорога қайтди. Орқасидан бир оз ҳадоё илан тортуқ юборуб, миннатдорлик, ташаккур қилиб, Қаноат фармоначини юборди. Амир Қаноатни борган ҳамон ўлдурди. Сабаби на экан деган саволларга қатлға Худоёрхондан ишорат бор экан, дедилар.

Бу кунларда мулла Олимқул элатияда юрди, Худоёрхонга итоат қилмади, кўб тутқунлар ўлди. Ичиндан гоҳ Белбоқчихон ва гоҳ Шоҳруххон исминда хонлар чиқоруб, оз кунда ҳаммасини йўқотди. Фарғонада фитнес-фасод ҳаддан ошти. Муни Амир эшитиб, Худоёрхонга имдод бермак учун Хўқандга келди. Қирғиз, қипчоқни қувуб, тоқға борди. Анда мулла Олимқул тоғда бир қулай ерда эди. Амирни ўртага олди, муҳосара қилди. Амир бундан ғоятда хавфу ҳаросда эдики, мулла Олимқул элчи юборди, дедики: «Ҳазрати Амир бу бир қулнинг орқасидан мунча эргашмак на лозим эди, эмди аҳвол бу ерга келди, фикр этсунлар, мани(нг) қўлумдан қутулмак қийин, мани(нг) қочганим Амирни(нг) овозаларини чиқармак эди, қувват ва катталиқка бир далил эдики, Амирни(нг) ҳайбатидан қочди демакдан иборат, ҳар иккимиз адуви акбарларимизга сиёсат эди. Агар муҳорабага толиб бўлсалар, мана майдон, кўрамиз. Ва илло кейинга қайтсунлар. Хўқанддан Худоёрхонни олиб, жонни ғанимат билиб, соғ-саломат Бухорога борсунлар», дегани Амирнинг жонига миннат ўлуб, дарҳол қабул қилиб, мулло Олимқулға офаринлар айтиб, Бухорога Худоёрхонни олиб кетди.

Хўқандга Шоҳмуродни такрор хон қилиб кетди. Аёни мамлакат Амирни(нг) бу ишидан беҳузур бўлуб, Шоҳмуродни Олимқулни(нг) олдиға чиқардилар, бу фикр илаки Олимқул ўзи қўли илан қўйган хон эди, хонлиғига рози бўлсун ёки бир тадбирини қилсун, деб Шоҳ боргани ила ани ўлдурди.

Ровийларни(нг) қавли, Шоҳмурод бу дафъа икки кун

бўлди, бир кун саломга бордук, деди. Амирнинг талбис фикри Шоҳмуродни хон қилмоқдан мақсади Олимқулни(нг) сайди экан. Бу талбис аксига юрди, бу мулла Олимқул Хўқандга кирди. Жамъи қўшуни Марғинонга боруб, анда Султон Саййид аъражни хон кўтарди. Ани воқеаси анқариб ёзилур.

Ул вақтда Фарғонада тўлқуни тамаввуж бесаранжомликда эдики, гоҳ Худоёрхон ва гоҳ Султон Саййид ва гоҳ Шоҳмурод бири кетиб, бири келиб, бири кириб, бири чиқуб Хўқанд ўрдаси арини(нг) уясига ўхшаб кирди-чиқди замон бўлуб, фалон ердан хон чиқди, фалон хонзода бош кўтарди, оқ кигизга солди, қора кигизга солди бўлуб, бетартиб овозаси қулоғларни гунг ва ақлларни танг қилур эди. Хонлик салтанати гўёки болаларни(нг) ўйунига ўхшаб кетти. Ул вақтни(нг) болалари мундан бир ўйун чиқаруб, бир баланд тепага чиқиб, икки тараф бўлуб, ул тепани(нг) отини Ўратепа қўйуб, талошиб, Ўратепа сеникиму меники, деган ўйун анда чиққан. Ул вақтни(нг) бечора фуқаролари кўрқуб, кўзларини(нг) косаси ёшга тўлуб, нима жарима илан ўлдурад экан деб, қайси хон келса мулозамат, хушомаддан ташқари илож топмай, қўл қовуштуруб турар эдилар. Амири Бухоро бўлса бечора Шоҳмуродни(нг) қатлидан бўлак ишга сабаб бўлмай, фитнани босмоқ у ёнда турсун, аввалгидан ҳам ямонроқ фитналар кўзголдиди, ҳеч даф бўлмади.

ВОҚЕАИ СУЛТОН САЙЙИД ИБН МАЛЛАХОН

Бул воқеани(нг) ичинда юрган кишиларни(нг) қавли шулки, ҳазрати амир Шоҳмуродни Хўқандга хон қилиб, Худоёрхонни Бухорога олиб кетди. Хўқанд дуогўйлари: «Барчамиз амирни узатиб, Шоҳмуродхон ва мулла Олимқулни(нг) олдиға боруб эдук, амирдан ажраганда биз Шоҳмуродни(нг) қатлини эшитуб, мулла Олимқулга мулозамат(дан) бўлак чорамиз қолмай, мурожаатдан иборат эди. Мулла Олимқул қипчоқ қўшуни илан экан. Амир ила буни(нг) ораси бир манзил йўл эди. Мулла Олимқул бизларни(нг) келуримизни билиб экан, истиқболға чиқди, эъзозу икром қилди, чодирини олиб тушурди. Бир кўҳна лагандга нон ва бир яғоч табақ ила узум ке(л)туруб, суф-

раға қўйди, мусофирликдур – айб қилмайсизлар, деб эътизор қилди ва илтифотлар этди. Ҳам айтди: «Ҳазрати амирни саломат жўнатдилармусизлар, барчамизга баробар дуогўйларимиз сизлар, амирни ҳақида ва биз ҳақда дуо қилмоқ лозимдур, келганларингизга хурсанд бўлдим», деди. Мулойим, икромии камолда бўлса ҳам бизларни ипсиз боғлаб, Хўқандга қайтмоқга жавоб бермади. Шиғовулни чақируб, анга топшурди ва дедики: «Бул жаноблардан воқиф бўласан, қўш чодир бер, от чими бер, сув, бичан бер, бир махсус ходим қўй, ўз ёнимизда яқин қўндур, аҳволлариндан ҳар вақт хабардор бўл», деб кўчуб Марғинона жўнадук. Манзил-баманзил кўрунуш қилиб, салом бериб, Марғинона қарийб Ёрмазорга қўндук. Шаҳарнинг уламо ва фузало, аъёнлари истиқбол қилдилар, чиқдилар. Ул жойда зиёфат бўлди. Адойи зиёфатдан сўнг мулла Олимқул сўз очиб дедики: «Мамлакатимизда бул хил бевасанжомликдур, муни сабаби бир кишига инқиёдимиз йўқлигидур,— деди. — Лозимдурки, баиттифоқ бир хон насб қилиб, анга муте, мунқод бўлсак, кимни хоҳларсизлар?» деганда, Хўқанд уламолариндан Зиёвуддин махдум дедиларки: «Бу хизматга ўзингиздан альяқ одам кўрунмайду»—деганларида Олимқул(га) маъқул бўлмай, эшитмаган бўлуб, яна дедики: «Бир одамни таъйин қилмоқ керакдур!»—деганда мазкур махдум яна аввалги сўзларини иъода қилдилар. Олимқул Зиёвуддин қозига хитоб қилиб дедики: «Сиз мани дерсиз, мани(нг) ниятим хон бўлмоқ эмас, ман хизматда бел боғлаган киши, хонзодаларингизни(нг) бирортасини насб қилинглар!» деб.

Хонзодалар(ни) бирин-бирин зикр қилиб, охирида Султон Саййидни зикр қилиб дедики: «Атоси Маллахон кўбнинг йўлинда шаҳид бўлди, етимчадур!» деганда, халқ мулла Олимқулни(нг) ғаразини фаҳмлаб, ҳамма: «Бу ўрунға Султон Саййид аҳақдур!» дедилар. Филҳол оқ кигизга солиб, русуми собиқада уламо ва фузало, аъёнлар кўтардилар, тахтга чиқардилар, (у) ҳадди булуғга етмаган муҳоқик эди, русуми қадим уламо ва фузало ва аъёнға сарупо бермак экан, мулла Олимқул дедики: «Тақсирлар ўзимизники, сарупони аввали Марғинон уламолариндан берсак!» деганда Ҳасанхўжа қозикалон мулла Олимқулға қараб: «Ўзлари билсунлар!» дебдур.

Мулла Олимқул алҳол: «Дорулмулк Маргинондур, Хўқанд дуогўйи ҳаммамизга баробар меҳмондурлар!» деб, яна бу сўзи меҳмонлар(га) шофий бўлмагандек кўрунуб, ҳар икки тарафдан баробар сарупо бериб, кимхоб-атлас, қимматбаҳо ашёдани хоннинг хизматида шиғовулни ва ҳудайчи ва неча ходим лавозимотини тайёрлаб, аскар ва саркардаларга саросар оқ сарупо бериб, барчасини фариштадек қилиб чиқарди. Бу уч-тўрт соат ичинда мунча беш-ўн минг кишига мундоғ саруполарни қайдан тайёр қилди ёки аввалдан муҳайё эдим, деб ҳамма бу ишга офаринлар айтиб, таажжубга қолдилар.

Бул воқеа 1285-санада эди. Анда мулла Олимқул сараскар бўлуб, таждиди унвон берилуб, амирлашкар лақаб бўлуб, мундин сўнг Олимқул исми матрук қолди, амирлашкар бўлди. Султон Саййид фақат санад илайҳ курсиға соҳиб бўлуб, ҳамма инон ихтиёри жузвий ва куллий амирлашкар қўлида эди. Хонлик ишини бартараф эткандан сўнг қўб турмай, Хўқандга борди. Юртни саранжомға солиб, фурсат ўтқузмай, Русия Туркистонға келди, деб хабар келди. Амирлашкар Тошкандга келди. Шодмонхўжани ўлдурди. Ўрниға Нормухаммад додхоҳни волийи Тошканд қилди. Давлат тожик деган кишини Туркистонға ҳоким қилиб юборди. Ўзи Хўқандга қайтди. Мазкур тожик Туркистонға келиши илан атрофдаги элатияни горат қилиб, талон-тарож этиб, чопди. Бу бадафўл шумлиғидан жамъи қазоқия Русияға тобеъ бўлди, келмакни хоҳлади. Оз муддатда, озгина ўтмай Русия Туркистонға кирди. Бу тўғрида ҳазрати султон Хожа Аҳмад Яссавий Туркистон(га) айтган кароматлари тўғри келди. Мундан саккиз юз йиллар илгари айтган эканлар:

Минг икки юз саксон бирда ўрус келгай,
Туркистон(ни) атрофини қамсаб олгай.

Мунга мувофиқ 1281-йилда Туркистон ва Авлиёота Русия тасарруфига (ўтди). Андан Чимкандга қасд этгани амирлашкарға эшитилди. Хўқанд аскарлари илан қиш вақтида Чимкандга келди. Анда Русия аскарлари Туркистондан чиққон йўқ экан. Чимкандда атрофга одам юбориб, катталарни чақирди, чунончи, булардан Сиддиқ тўра тур-

кистонлик ва Қазоқиядан Бойзоқ бийни чоқирди. Амирлашкар Бойзоқ бийни ўтқузуб айди: «Бойзоқ, сан аввалдан ислом аскарини закот берар эдинг, нега эмди бизга бермай, Русияга бердинг?» деганда, Бойзоқ бий амирлашкарга айтибдурки: «Мен сизгада бир амин ҳам Русияга» деганда, «Нега?» деса, Бойзоқ айтубдурки: «Тақсир, мен авлод(ли) киши, бир юз йигирма бий атосимен, буларга жайлов деб Русиядан тўрт тош ер, яъни йигирма беш чақурум ерни ижарага олганман, ани ижоросини бераман, сизга закот бераман» деганда, амирлашкар: «Сен икки марра аҳд қилдинг, яна буздинг!» деб «Жомадор, мунга ғамбаракга солиб откил!» деса, бечора Бойзоқ чол қари, ёши юздан ўтган киши, айтубдур: «Ҳой, амирлашкар, мени буйла қилма, кўзимни кўр қилиб, Хўқандга жубор, мен Русияга дафъ бўламан, мени(нг) ўлганим болаларим бийларга етса, санга ёв бўлурлар, Русияни санга бошлаб келар, ҳар иш қилиб, мени ўлдурма!» деса ҳам амирлашкар қулоқ солмай, «кафил хат берайин» деса ҳам қулоқ солмай, охири юз пайса доруни ғамбаракга солуб, кичкина одам экан, ёнига икки боғ қуруғ беда тиқиб отдурубдур. Осмонга кетиб, на ўлуги ва на суяги кўрунмади.

Бойзоқни(нг) авлоди эшитиб, Русияга тобе бўлди. Ана уруш бошланди. Амирлашкар Туркистон(га) бориб, уруш қилмоқ бўлуб, Иқонга борди. Туркистондан Русия аскарлари чиқди. Ул вақтда сартия уруши Русияга ҳеч писанд эмас, аҳамияти бир оз аскар солдат ила урушга кирди. Мусулмониялар ҳамма отлик, пиёда сарбоз йўқ, амирлашкарни(нг) ғайратидан кўрқуб, сипоҳларни(нг) орқага қайтганини чопуб туруб, қор катта, қорабўра деган дарахтлар шохларини боғлаб юмалатуб отушуб, мусулмониядан кўб қирилиб, кўб ярадор бўлди. Душавой фармоначинини(нг) ўғли Муҳаммаджон Мирзо деган ўн саккиз ёшинда юзбоши экан. Русия тарафидан бир катта лашкарбоши дурбин солиб турганда, амирлашкар тепасига келиб қолуб, ўшал дурбин солганни от, деб буюрганда отган экан. Алҳолда Иқонда фомит нишон этмишлар, ким бўлсун. Бул урушда мусулмон аскарлари учун хийли мақоматлик уруш бўлуб, Русия аскарлари(га) янги аскар келмай, булар мудофаага қодир бўлуб, охири ҳол Русия солдатлари Туркистондан қайтуб кетиб турганда янги солдатлар Ўрунбур тарафидан

келиб, қувват топиб, мусулмониядан кўб қирилиб, сўнгра амирлашқар қайтганда булар арқосидан келиб, Чимканд-да яна катта муҳораба бўлуб, Иқондан Чимкандда одам кўб қирилди, дейдур. Алҳолда ҳам ул вақтдаги урушда бўлган кишилар кўб муояна биладурлар. Буларни ўз оғизларидан эшитуб, ўн кишини(нг) сўзини таққослаб, ўртасини олинди. Бўлмаса, муболағалик бўлса керак.

Бу Туркистон муҳорабасиндан қайтуб келиб, Чимкандда уруш бўлган, бу Чимканд муҳорабаси, деб қиш ичинда бўлган Иқон Туркистон ила Чимканд аросида бул тўғрида эканки, Мингбой додхоҳ икки еридан ярадор бўлуб, қўшга тушуб ётқузуб кўйган экан, амирлашқарни кўшига чақирди. Амирлашқарга айди: «Эй Олимқул, кичик эдинг, катта бўлдинг, мунча иш, қанча мусулмонлар ҳалок бўлди, эмди иш қўлдан кетадур, Давлат тожик ўлди, қурама қипчоқ каттаси ман бўлсам, бир ярим соат умрим қолди, эмди санга бир насихатим бор, қулоғингга олсанг, жами оқ туғ, қора туғ аскарингни ол, Бухороға боруб, амирга кўшул, амир ила хоҳ муҳораба, хоҳ мусолаҳа, бирга қилинлар, бўлмаса иш қўлдан кетди!» деганда, амирлашқар айтубдурки: «Ака, жон ширин, кўрқуб қолубсиз!» деганда, Мингвой додхоҳ алфози қабиҳа илан сўқуб: «Бу мусулмонларни(нг) ўлугини хоҳлаган ерингга ур!» деб кўшида турган амирлашқар кетган экан, амирлашқар чодирига етган ҳамон додхоҳ оламдан ўттилар, деб киши келди. Боруб жанозасини ўқуб, Чимканд мазориға дафн қилинган экан, раҳматуллоҳи алайҳ.

Бул тўғрида амирлашқарни(нг) ғайратидан кўб сипоҳлар кўрқуб: «Бизни совуқда ҳам оч кўйуб ўлдурур экан, мунди деб амирлашқарни саранжом қилмасак бўлмайдур» деб умаролар маслаҳати илан бир сағира қул отубдур, ўлуги анда қолди. Лашқар фатарот бўлди, бузулди. Ҳамма қочиб, Тошканд келди.

Амирлашқар ҳукумати Маллахон фавтиндан сўнг Хўқандда ва четда гоҳи бутун ва гоҳи ярим мутафарриқалик илан уч йилга етди. Ҳар на бўлса бу зот мамлакатдорликка бир оз аҳамиятга ҳаракат қилиб муқовамат этди. Бу Фарғона ва Туркистон хонларидан икки киши фуқаро ва дину миллат учун ҳаракат этган эди. Бири бу амирлашқар ва бири марҳумий Маллахон. Тўплар қуйдуруб, милтиқ-

лар ясаб, корхоналар қилиб, тўплар узрасига кумушлар илан ёзувлар ёзуб, яхши диққат эткан эди. Чунончи, бу назмлар:

Амирлашқари ғозий карда нишон,
Жаллоди тўпи пурчашми оташфишон¹.

Бузругхон тўра ва Яъқуббекларни(нг) келгани бул та-рихларда эди.

Бул ҳикояни айтгувчи Ҳожи Муҳаммаджон Мирзо Душабой фармоначи ўғли эдики, Иқонда амирлашқар илан бирга бўлуб, белидан ўқ еб ётганда Русия тарафидан отилган бир тўбни(нг) ўқи буларга яқин тушуб, ёрилиб, бул бечора ярадорни(нг) ётган ерида ёрилган ўқни(нг) бир бўлаги жағига тегиб, паст жағи тушуб, неча кунлар ҳақимлар муолажа қилиб, сўнгра навъи тузалган экан. Нуқсонлари ровийни(нг) гарданига ҳомилдур, эшитилганча ёзилди.

ХУДОЁРХОННИНГ ТЎРТИНЧИ ХОНЛИГИ

Амирлашқар қатлиндан сўнгра Султон Саййид Тошкандда қолмади. Амир Худоёрхонни олиб, вақтни ганимат билиб, Хўжандга келди. Аҳолийи Тошканд амирга: «Фарёд, одам юбориб, бизга имдод қилсунлар», (деб) илтижо қилдилар. Ул зот на имдод ва на маслаҳат кўрсатди. Худоёрхонни олиб Хўқандга кетти. Олиб боруб ўз қавлиндан хон қилиб қўйди. Худоёрхон хутбани амир исмига ўқутди, тобе ҳукминда бўлди. Баногоҳ Русия илан муҳораба очсалар, бир-бирига имдод бўлмоқ қасди экан. Ароларинда аҳду паймонлар этдилар. Бовужуди золик Амир хўқандийларнинг узриндан амин бўлмай, Хўқандни Худоёрхонга, Тошкандни Русияга ташлаб кетди.

Ровийлар қавлинча, Тошкандда олтмиш кун ва баъзи қавлда саксон кун муҳосара бўлуб, ичиндан мухобара, тошиндан муҳосара ва муҳораба бўлуб, ҳижрийнинг минг икки юз саксон иккисинда, милодни(нг) минг саккиз юз олтмиш бешинчида ёз, май ойинда Русия қўлига ўтди. Бу тўғрида султон ул-орифин сўзлари тўғри чиқди:

¹ **Форсий байт мазмуни:** Ғозий амирлашқар нишонга олди, Олов сачратувчи тўп билан.

Дар соли «ғураф» агар бимони, бини,
Мулку малику миллату дин баргардад¹,—

деганлари муояна бўлди. Аммоки, Тошканд ташинда муҳосарасиндаги Русия аскарлари икки минг миқдоринда бўлб, қирғиз-қазоқ қўшулб қўб эди. Бу муҳорабада исломдан қўб одам нобуд бўлб, Русиядан талофот бир юзга етмас эди, дейдилар. Аҳолийи Бухоро бу сафарда ҳазрати амир Русия илан бир иш қилиб, биз фуқароларни роҳатландурб қўяр, деб умид қилган эдилар. Амирни, боруб, тарғиб қилиб, фарзияти жиҳодни уламолар айтганда, амирни(нг) тоби бўлмай, ноилож бу ғавғони босмоқ учун ҳаракат қилди. Русияга тўғри келмоқға Бухородан чиқиб, Майдаюлгун деган ерга Бухоро аскарлари қўнган эди, олтимиш минг миқдор аскар эди. Кўплигига ишониб, мағрур бўлб, боҳузур боқира қучуб ётдилар. Русия аскарлари буларни(нг) бепарволигидан истифода қилиб, оз аскар ила баъзилар беш юз, баъзилар минг миқдорда эди, дейдилар, кечаси дарёи Сайхундан ўтуб, тўб отғони ҳамон лашкари ислом, зилзилаға тушуб, тўф-тўфанг, ўқ-дори ва асбобу адвокатларини ташлаб, Бухороға кетдилар. Булар Русияни(нг) бир отган тўбини(нг) қўшун ўртасида ёрилганини кўруб бузилдилар. Қолган нимарсалар Русияға ўлжа бўлди. Гафлатни эрликдан билмак бухороликларни(нг) иши эмиш. Ҳаракат этсалар, ўз сипоҳийларига ваҳм тушар эмиш ва ҳам хасмни писанд қилмаган эмиш, деб кичкина болаларни(нг) фикрига иктифо қилиб, номус ва эрликни қўлдан бердилар. Русияға аскар жам (қилиб) муҳораба қилгани сабабидан ва муҳолафат изҳор қилгани иллат бўлиб, Хўжанд, Ўратепа ва Жиззах қўлдан кетди, Русия забт этди. Бундан сўнгра Русия илан ўзлашиб, мусолаҳа бўлдилар. Русия илан бартараф бўлгандан сўнг Бухоро музофотига қўл узатиб, минг икки юз саксон бешинчи ҳижрийда Самарқандни олди. Андан Каттақўрғон олинди. Сўнгра ўртада Амир ила мусолаҳа бўлб, ислоҳот жорий бўлди.

Худоёрхон Русиядан хотиржам бўлб, вақтини ўйин-

¹ **Форсий байт мазмуни:** «Ғураф» йилигача яшасанг, мулк подшо, миллат ва диннинг кетганини кўрасан. Арабча «ғураф» (ғ. р. о. ф) ҳарфларининг абжад ҳисоби бўйича йиғиндиси 1280 ни ташкил этади.

кулги илан ўткаруб, куш солмак ва кўкбўри чопмоқ йўлларида уламо ва фузало насихатларига амал қилмай, зулм ва жабр тарафига ўтуб турганда, раия, халқ юз ўгуруб турганида Мусулмонкулни(нг) ўгли офтобачи мулла Абдурахмон вақт ғанимат деб, атосини(нг) интиқомини олмоқ қалбиндан чиққан йўқ эди, ароларинда мухосамат пайдо бўлуб, хоннинг аскарлари офтобачи қўлида эди, хоннинг муқобала қилмоқға қодир бўлмай, фуқарони(нг) берағбатлиги, анинг устиға Русия тарафидан Хўқанд ўтган бир савдогарни(нг) моли Маҳрам деган ерда талон бўлуб, хонни чек аросида учун ани(нг) жавобгарлиги учун Тошкандда Фон Кауфман генерал губернатордан саволлар келиб туруб, ул саволларга жавоб ёзмоқға комил вазир йўқлигидан, яна мулла Абдурахмон офтобачиға мурожаат қилиб, бу саволларга нима жавоб қилса бўлур деганда, офтобачи ёзубдурки: «Қаттиқ рад жавоби берилсун» деб. Ани(нг) маслаҳати хонға маъқул бўлмай, Русияга боруб, жавоб қилмоқ бўлуб ва ҳам ўзидан чиққан фитнани(нг) дафъиға Русиядан имдод сўрамоқ бўлуб турганда, мазкур савдогар молини тўғрисида генерал губернатор Тошкандға хонни чақирган эди. Олтмиш адад қозоқ аскарлари юбориб, Тошкандға ноилож бўлуб бормоқда бўлуб, уч тарафдан сиқилиб, охируламр саксон ароба кўч хазина ва оимлар, беклар, етти ароба танга илан Хўқанддан Тошкандға жўнади. Атобек нойиб деган Наманган ҳокимини Хўқандға қўйди. Хоннинг катта халафи Насриддин бек эди. Хўқандға Андижондан келиб, фуқарони(нг) атворини кўруб, офтобачи тарғиби илан Хўжанд тарафига жўнади. Маҳрамда бир оз муҳораба қилдилар, қилсалар ҳам ҳеч иш қилмай, Марғинонға қочди. Насриддинхон Хўқандда туруб, Русия келиши илан истиқбол қилиб олди. Бу сабабдан Хўқандни Насриддинхонга берди. Уруш бошлаган офтобачи экан, ани тутмоқ қасдида бўлуб, Русия аскарлари Марғинонға борди, Марғинон халқига неча минг тилло лак пули солди. Иштирофни сартияда лак дерлар.

Валҳосил, ҳамма фасодни(нг) мабдаи офтобачи бўлуб, хон Русия илан мусолаҳа қилмак бўлганда умаро ва фуқароларни(нг) кўнглини бузуб, хон Русия(га) тобе бўладур, ғазот қилмайдур, тил берган, деб хон(нинг) ўзи бирла урушмак керак, деб, Марғинонда Султон Муродбекни

Хўқандга хон қилмоқчи бўлуб аҳду паймон қилиб турганда Насриддинхон боруб, офтобачиға эллик минг тиллоға шарт қилиб, Насриддинхонни хон қилмоқ муддаосида бўлуб, зоҳири ғазот, ботини фасод Насриддинхонни Хўқандга ўрда ўтқузуб, хон қилиб қўйуб, ўзи Русияға урушмоқчи бўлуб, Маҳрамга боруб, андан Хўжандни муҳосара қилмоқ бўлуб, ҳеч иш қилмай, неча минг одам дарёға кетиб, Маҳрамдан қочиб Марғинонға кетди. Русия Маҳрамдан ўтуб келиб, андин Намангонни олди. Хўқанд келди, онда Насриддин қаршу олуб, ўрдуга тушуруб, офтобачини охтаруб, Хўқандни Насриддинхонга беруб, офтобачи орқасидан Марғинон борди. Мағинондан офтобачи қочган экан, фуқароға топиб беринглар, сизларға ҳеч сўз йўқ, ва илло қийин бўладур, деб панд-насихат қилиб турганда, Балиқчи қишлоқда қўшун бор, деб хабар берилиб, тўғри анга қараб юрганда, йўлда Тўда қишлоқда боргувчи анча-мунча сипоҳлар бор экан. Аларни(нг) ҳаммасини қочируб, сипоҳ қаторида бозорчилар отилди. Андин Намангон ўтуб, Намангонда бир неча вақт Русия аскарлари туруб, сўнгра Валихон тўра деган Марғинондин келиб, Балиқчида бўлган Валихон тўра Марғинон келиб, неча ғазот қиламан, деб қочган сипоҳларни жамлаб, Марғинондан Намангонни олмоқчи бўлуб, Балиқчи деган қасабага келиб ётганда Намангондан Русия аскарлари чиқиб, дарё лабига боруб, кечаси дарёдан ўтуб туруб, Валихон тўрага Русия келди, деб бир мусулмон хабар берган экан, анинг ушлаб, боғлатиб қўйуб, агар Русия мунда келса сани(нг) сўзинг рост, деб ўзлари ўйинга машғул бўлуб, то саҳарғача кокил ўйнатуб, сўнгра ухлаб қотуб қолуб, субҳда Русия бирдан тўб қўйганда уйқудаги бечоралар туруб қочгани, овора бўлуб, баъзи нодон одамлар Русия қочганини отар эмиш, деган сўзларға ишонуб, қочмасдан отилуб ва қолганлари қочуб, бечора хабарчи сутунда боғлануб қолганича ул иморатга ўт қўюлуб, ихроқ биннор бўлуб ўлди.

Бу тарафда Намангонда Ботур тўра деган киши чиқиб, эски сипоҳлардан йиғиб, муҳораба қилмоқ бўлуб, уч-тўрт минг одамни жамлаб, Тўрақўрғонни(нг) ғарб тарафидаги Сарсончап деган қирга аскар йиғиб, уламолар сўзларига қулоқ солмай, ҳаракатда эрдилар. Баногоҳи Русия сараскари Гловачуб деган экан, Искобилуф женерал

амри илан Тўрақўрғонда ёв чиқибдур, деб дашт илан Русия аскарари Намангондан чиқиб, Ботур тўрага юруб келганда ўшал кун панжшанба куни Тўрақўрғон бозори эди, қиблагоҳимга меҳмон бўлуб келган Султон понсад ва Саримсоқ деган кишилар қипчоқия катталаридан эдилар, аларни меҳмон қилиб, тўма меҳмони бўлуб, нонуштадан кейин эди, шавла қилган эканлар, олуб чиқуб еб, ярмидан ўтган эди, бирдан шимол тарафдаги қирдан тўб овози чиқиб қолди. Меҳмонлар дарҳол асбобларини белларига боғлаб, қўшунларига чопдилар.

Муаллифи китоб ул вақтда ўн беш ёшимда хату саводим чиққан талаба эдим, бирдан қоч-қоч бўлуб, ҳар ким ўз ҳолига овора бўлуб, қиблагоҳимиз ўз ҳолларига қаён кетдилар, билмадук. Бизлар ўз маҳалламиздаги хогунлар, болалар илан қочиб, бир боғда ётдук, то шомғача бу тўпу милтиқ овози, ўқларни бошимиздан овоз илан ўтуб тургани ваҳмида ҳеч ёрга чиқолмай, боғда эдик, баногоҳ, намози шомда катта кўчага, дарвозамиз олдига хабар олмоқда чиқиб эдим, кўчада уюлган қон тупроқ ўртасида ётибдур. Ҳайрон бўлуб туруб эдим, Уста Йўлдош деган киши келиб қолди, Айди: «Ҳой тўрам, қочинг, мана яна отуб келуб турубдур, бул қон Назар панжабошини(нг) отини қони, тез қочинг!» деганда, яна қочиб турган боғимизга борсам: «Кечаси сизларни бир киши чақирди» дедилар. «Ким экан?» деб боғдан чиқсам, қиблагоҳимиздан келган одам экан. Ул киши Муллакудунгда эканлар. Боруб, болалар асир бўлдимۇ ёки отилиб ўлдимۇ, эсон-омон кўрмак муяссар бўлса эди, деб Юсуфхўжа ва Муҳаммад Зоҳид деган кишиларни юборган эканлар. Алар бизларни олуб, кеча илан жўнадук. Қарийб юз адад жон, икки волидамиз, икки ҳамшираларимиз, булар кичик, етти-олти ёшларинда эди, кечалаб бордукки, қиблагоҳимиз Муҳаммад Раҳим Ҳофиз деган халифаларимиз янгида кўча оғзига катта ўт кўюб, хабарга қараб оқ хабар ё қора хабарму ёки ҳаёт кўрмак муяссар бўлур, деб турганларида, бирдан кўчадан чиқиб бордук, ана кўринг, йиғи-сиғи, ҳар ким ўз боласига қулочини ёзуб йиғламоқ, қарийб бир ярим соат йиғлашуб, сўнгра бизларни ва бирга борганларни тўйдуруб, фарси аҳвол бўлди. Гўёки биз муҳорабадан келганбиз.

Бу муҳораба Ботур Тўрани(нг) аскар йиққандан бўлгон эди, ўзлари қочиб кетиб, Тўрақўрғон фуқаросини бадном қилдилар. Мунда эски сипоҳлардан бир неча ададлари анча-мунча етушуб, Муҳаммад Мусо безанжир деган киши бош бўлуб, нодон кишилар ҳар ердан ўқ чиқаруб, Тўрақўрғонни ҳам икки кун отув қилдилар. Охируламр ҳар кўчада неча-неча кишилар шаҳид бўлуб, эртаси жумъа кунни юрт катталари маслаҳат қилиб, мусолаҳа сўрамоқға Гловачўбга боруб, бир ҳўкуз, бир сабад нон қилиб, ула-модан мулла Абдулвоҳид қози, бойлардан Раҳматуллоҳ бой, фуқародан Ашурбобо оқсоқол — булар чиқиб. Ўрдада турган сараскарга борганда Гловачўб буларга қаттиқ сиёсат қилиб, онда тилмоч илан сўзлашиб, дебдурки: «Нимага эртароқ чиқмадинг ёки тезроқ келмадинг, мунча одам ўлмас эди» деганда, жаноби қози дебдурларки: «Кеча бизни фуқаролар қўймади, ўзимизча чиқмоқ бўлсак, фуқаролар бизларни ўлдурур эди, мана ўзлари толиби сулҳ бўлдилар, эмди келдук» деганда, айри соқол тўра жаҳлдан тушуб, насиҳатга ўтуб: «Русия катта подшоҳдур, сизлар урушолмайсизлар, яхши туруб фуқаролик қилсаларингиз, сизларни бой қиладур, агар жанжал чиқарсаларингиз мана шунга ўхшаган отув қиладур. Фуқароларга айтинглар, сиз(га) подшоҳдан инъом бериладур» деб, ярошиб, Тўрақўрғонга беш юзча солдатни кўюб, ўзи Намангонга кетган эди. Намангон халқи ҳам бузулуб, атрофдан келган мусофирлар кўб бўлуб, яқин бир ой бекорга ҳужум-ҳужум (бўлуб), бул тўғрида Гловачўб қўлидаги солдатлар Андижонда Фўлодхон деган чиқиб, юртни галва қилиб эди. Ани босмоқ учун кетган эди. Намангонда озроқ муҳофаза солдат бор эди. Бу фуқароларни эски нодон сипоҳлар машварат қилиб, ҳужум қилган эди. Охируламр Гловачўб Андижондан яралор бўлуб, Намангонга келган эди. Кўрдикки, халқни(нг) атвори бузуқ, бекор галва, муни босмоқ учун хабар чиқардикки, эрта отув бўладур, кўчага бола чиқмасун, деб. Эртаси бирдан чиқуб кўчада кўрунганни отмоқ бўлдилар. Ҳамма қоч-қоч, кўб мусофирлар хонақоҳ, масжидда эрдилар, кўча одамлари анда кирганда арқодан кируб, кўб кишиларни отдилар. Ул вақтда ҳеч ким уламою уқалони(нг) сўзини олмай, ҳар ким ўз олдиға маст кишидек ўзига ўзи бир иш қиладургон кўрунуб,

Намангон кўб бефойда ҳужум остида турган, уламолар қози мулла Турсун, Муҳаммад Охунд отланиб чиқиб: «Эй мусулмонлар, сизларга нима бўлди, оят, ҳадисга қаранглар, китоб бу қилган ишларингни савоб демайду, бизда подшоҳ йўқ, асбоб йўқ, бул ғазот эмас!» деб насиҳат қилсалар, мастдек муштини кўтарган тўқмоқ, чўянбош кўтарган жуҳалолар бирдан: «Урунглар, бул киши Русиядан ришва олган!» деб қозикалон домлани отдан йиқитиб шаҳид қилдилар. Муни кўрган уламолар бу фуқароларни ала ҳолиҳим кўюб юбордилар.

Валҳосил, ўша отувдан сўнг Намангон тинчиди. Ўшал вақт куз вақти ҳижрий 1293—94 эди, қавс чилласи бўлса керак. Намангон тамом Русия давлатига ўтди. Бу ишлар, яъни беҳуда фасодлар сабаб ўз аҳлимизни(нг) беилм ва бефикрлигидан бўлди.

Тарихлар ғамни тоза қилур, ва лекин мундан аҳли андиша кишилар ибрат олурлар. «Хайр ул-калом қаллиҳи»¹ деб яна ўз мақсадимизга боролук. Сўз Худоёрхон чиқиши, Фарғона Русия давлатига ўтуши эди. Насриддинхон Хўқандда мустақиллан бўлуб турган эдики, баногоҳ, Марғинон тарафдан Фўлодхон деган киши бош кўтаруб, шуҳрати чиқди. Бул киши Муродхон деганни(нг) ўғли эмиш.

ФЎЛОДХОН ИБН МУРОДХОН

Атоси Муродхон, бир ҳафта хон бўлуб, Мусулмонқули қўлида ўлган эди. Кўрдиларки, Хўқанд хонсиз, бир жасади жонсиз қолди. Қирғиз, қипчоқ дарҳол хонзода бўлмаса ҳам отини хонзода кўюб, мақсадлари фасод, оқибатлари биъс ал-миҳод, атрофу акнофдаги талабгорларни йиғиб, уч-тўрт кун ичинда инқилобчи халқлардан кўб бўлуб, шаҳар катта бўлуб, Насриддинхон ҳам буларни(нг) фитнасидан хавф қилуб турган эдики, мулла Абдурахмон офтобачи муқовала илан боруб, Фўлодхонга муъинлик тариқида боруб айдик: «Эмди ишимиз қийин бўлди, бул сафар Русия илан уруш ихтиёрини манга бергил, мундан Ўрунбурға суруб боруб, шуҳратим чиқсун ёки майдони ҳарбада ўлугумни бир чуқурга тиксун!» деганда, Фўлодхон

¹ Хайр ул-калом қаллиҳи — сўзнинг яхшиси қисқасидир.

кўзидан ёш чиқиб, бажонидил қабул қилиб, хазинасида бор ақчасини чиқоруб жўнатди. Марғинондан офтобачи Хўқандга Насриддинхонни(нг) олдига келди. «Хўқандда устувор турунг, ман урушга кетдим!» деб мундан жўнади. Фўлодхон уруш тўғрисида онти акид ва қасами шадид ичиб, урушмоқ бўлуб, Хўжандга келди. Анда ҳеч иш қилмай, балки бутушуб, Фўлодхонни тутуб бермак бўлуб, Хўжанддан қайтуб Марғинонга келди.

Офтобачи сўнгидан Русия келди. Офтобачи Марғинон катталаридан кўб кишини(нг) исмини ёзиб: «Фўлодхонни тутуб берсангизлар, сизларга ҳеч гап, ва илло, отулурсизлар!» деган хатни тутуб олуб, Фўлодхон хатга исми ёзилган ким бўлса, бирин-бирин тутуб келтуруб сўйди. Мана, бор хазинасини бериб ишонган кишини(нг) аҳволию қилган мукофоти!

Валҳосил, офтобачи қочиб тоғларда юрди. Русия Хўжандга кирганда Насриддинхон истиқбол қилиб олди. Хўқандга олиб кирди. Байъат қилган сабабдан Насриддинхонни жойида қўюб, Марғинона жўнади. Анда, Фўлодхон деган кишини манга тутуб беринглар, деб бир атосини Фўлодхон ўлдурган сипоҳни эҳсон ила буюрди. Ани тоғдан тутуб келдилар. Марғинонда баланд дор қилиб осди. Офтобачи, агарчандики, шунча фасод қилган бўлса ҳам, Русия илан урушмаган сабабдин Ўринбурғ тарафига юборди. Бу ўртада Валихон тўра деган бир девона киши чиқиб, Намангонга Русия кирибдур, ғазот қилурман, деб Балиқчи қалъасига келиб, фуқарони беҳуда поймол қилди. Намангонда Ботур тўра деган киши чиқуб, Тўрақўрғонни оттурди. Фўлодхон фитнаси тўғрисидин Искоблұф лак пули солди, яъни иштароф Марғинонга солди. Булар ҳаммаси ўзларини бефикр, беилмлик, сиёсати аскариядан беҳабарлигимиздан. Ахлоқ йўқ, тадбирсиз ҳукумати мусулмонияда қонуни аскарий йўқлиги сабаб, зоҳирий ва ботиний ирода Аллоҳга марбут.

Валҳосил, Хўқанд хонлари маҳв бўлуши Саййид Муҳаммад Худоёрхонни(нг) ўз фуқароларини беихлослиги, иккинчи, умароларни(нг) мухолафати, чунончи, офтобачи, учунчи, Русия илан ўрталариндаги савдогарни(нг) моли йўқолганликни жавобгарлиги сабаб бўлуб, Тошкандга Кауфман генерал губернатур олтмиш адад отлик қазоқ аскар

юборуб чақирганлиги, бу сабаблар илан Хўқанддан жўнамоқ муқаррар бўлуб, кўчлар юклаб, етти ароба танга, асбобу адавот, беклар ва ойимлар, жами саксон ароба кўч илан жўнади. Бу сўзлар ровийси хонни(нг) хуфяси ва ҳам маҳрами асроридур, Мулла Ориф мулаққаби ба Рикобдан ва ҳам хон илан бирга борган маҳрамлардан.

ҲИКОЯ

Хўқанддан чиқуб, Маҳрамга бордук. Анда ўрдага тушдук. Мулла Маъруф додхоҳ бирга хонга жой қилиб бердук. Биз илан эллик адад маҳрамлар бирга ва қазоқ аскарлар алоҳида қўндилар. Кечаси хон ухламади, хафаликдан таом ҳам емади, сўздан бир калима сўзламади. Олдига чой олиб кирдим: «Тақсир, тақдир, нима қиламиз, хафалик ва ғамга солманг ўзунгизни!» десам, хон: «Эй нодон, сан ўз ишингга машғул бўл, мани хонликдан ажраб, хафа бўлган дерсан. Ман фуқарони(нг) оёқ ости бўлгани учун хафаман. Мани(нг) ниятим бўлак эди, муяссар бўлмади!» деб таом емадилар.

Кеча ўтуб эрта билан кўчуб, Маҳрамдин жўнадук. Исфисорга қўндук. Кеча ётуб, эртаси жумъа кунни Хўжандга борилди. Уламо ва фузало истиқбол қилдилар. Хўжанд дарвозасида икки адад Русия либосида кишилар турган экан, тўхталди. Бири хонга салом қилиб дедики: «Ассалому алайкум, хон ҳазрат, қалайсиз, омонмисиз, эмди сиз ҳам биз тушган йўлга тушдингиз, эмди аҳволингиз шул экан-ку! Биз бир вақт сиздан паноҳ сўраб келганда бизни яқомиздан тутуб, Русияга бердингиз, ўлганимиз йўқ, алҳамдулиллоҳ, ҳукуматдамиз!» деди. «Мусулмон мусулмонга паноҳ берур деб, сўраб эдук, мана, эмди сиз ҳам кўрарсиз!» деди.

Хон ғайратга кириб: «Сан қандоғ муртадсан?» деди. Ул ҳам: «Муртад деб сани айтурлар, юртингни поймол қилиб, мусулмонларни аёғ ости қилдинг!» деганда, хон қилич суғуруб, ул ҳам қилич олганда қазоқ аскарлар хонни муҳофазат қилиб, жўнатуб юборди¹.

¹ Бу икки «Русия либосида»ги зобит полковник Жўрабек Қаландар қори ўғли (1901 йилдан генерал-майор) ва полковник Бобобек эди. Улар 1870 йили Худоёрхондан рус босқинчиларга қарши курашда ёрдам сўраб Қўқонга келганда, уларни Худоёрхон банди қилиб, генерал гурбатор фон Кауфманга топширган эди. Мулоқотда шу воқеага ишора қилинган.

Хўжандга кирдук, дарё лабида Гулбоғ деган жойга қўндук. Ҳукумат тарафидан жой тайёрланган экан. Анда бир кун туруб, кечроқ Камолхон тўрани(нг) ҳовлиларига қўндук. Анда ул кун турдук. Акрамхон тўра илан Мирзо Ҳаким Тошкандга кетган эканлар. Алар келгунларича таваққуф қилунди.

Рикоб айтур: «Хон мани хилват қилиб дедики: «Дарҳол отлан, бир маҳрам ол, Тошканд(га) бор, олти минг танга пул ол, мундан Пискатга бор. Оллоқулга хатни бер, янги от берсун, Тошканд(га) боруб, Саййид Азимбойга айтгил, биз боруб турибмиз, бизга бир маслаҳат берсунки, жавоби муомала учун шофий сўз керак».

Анда ман жўнадим. Кечалаб бир маҳрам илан жўнаб, Пискатга бордим. Кечаси тун ярми эди. Яъқуббек ўгли Ҳаққулибек ҳовлисига қўндим. Эшикни базўр очдуруб кирдим... Ҳаққулибек уйқуда экан, дарҳол уйғониб чиқди, хонни(нг) хатини қўлига бердим. «Тезлаб жўнатиңг» деган экан. Дарҳол ошга букоруб, тўйдуруб, янги от бирла отлануб, Пискатдан жўнаб, Тўйтепага боруб, бир дўконда чой ичиб, яна отланиб, намози асрда шитоб бирлан Саййид Азимбой ҳовлисига келдим. Бой ҳовлида экан. Омонлашиб: «Хўш, нима гап?» деди. Хонни(нг) хатини қўлига бердим. «Хон ҳазрат келиб турубдурлар, — дедим. — Сизга илтимослари бор» деб хонни(нг) хатини бердим. Кўруб, афсус қилди. Кўз ёши қилди, дедики: «Сад ҳайф, ислом ҳукумати тамомға етадур?» деди. Дарҳол хизматкорларига буюрди: «Ароба қўш!» Каласкасини қўшуб, қани юрунг, деб яна сўради: «Ҳеч нима борму?» деб. Ман дедим: «Олти минг танга пул бор эди». «Хўқанд тангаси бўлмайдур!» деб тангани жавонга қўйдук. Беш юз сўм ақча олди. Русия ичига бордук. Бир тўрани(нг) ҳовлисига кирдук. Хизматчиси хабар қилди, ичкари кирдук. Бой илан омонлашиб бўлуб, бир неча калима бой русча сўзлашда тўра ўрнидан туруб, жавондан бир китоб олиб, варағлади. Охири бир сатра сўз ёзди. Саййид Азимбой манга айди: «Мусулмонча ёзинг!» деб. Ёздим. Сўз шул эканки, хон келур, генерал губернатур хонни кўргани келур, омонлашур, сўнгра айтурки: «Государ импературни бориб кўруб келасиз!» дер. Зинҳор хўб демай айтсунки: «Ман юртимга боруб, мамлакатни тинчитиб, ўрнумга нойиб қўйуб, сўнгра

борурман», десун, деган сўз экан. Ёзиб олдим. Хонга чопдим. Келсам, хон Пискатда Юнус мингбошини(нг) ҳовлисида экан. Дарҳол кириб, салом бердим. Хилват қилиб, сўзлашдим, хатни бердим. Хон дедиларки: «Биз Тошканд боргунча яна боруб, бир яхшироқ сўз бўлмасмикин» деб яна жўнатдилар. Ул куни отланиб, Тошкандга чопдим. Яна аввалги йўлимда юруб бойға келдим. Яна хон аҳволига афсус деб, ароба илан бир бўлак адвокатга олиб, закунчи уйига олиб боруб, анга уч юз сўм берди. Ул ҳам китоблар кўруб, ўшал аввалги сўзлар мазмунини ёзув берди. Жўнадим. Хон Тўйтепадан чиққан экан. Отдан тушуб, салом бердим. «Отлан!» дедилар. Отландим. Тўғри келиб Арфа бозорида бир боққа қўндук. Икки кеча анда турганимизда Тошканд фуқаролари сайлға чиққандек бизни кўргали келур эрдилар. Хон булардан сиқилиб, бир бўлак жой хоҳлаганда Гловочўб боғига қўндурдилар. Ул ерда уч кун турдук. Мажмуъи беш кун Тошкандда бўлуб, тўртинчи куни ярим подшоҳ, яъни Кауфман келур эрмиш, деб шуҳрат бўлди. Хон бир уйда каравотда ўлтуруб эрдилар. Оқ чой ичар эрдилар. Маҳрамлари чой олиб кирди, ичмадилар. Вир уйда кароватда ўлтуруб эрдилар, танҳо ҳеч кимга гапирмай, бул тариқада тонг оттурди.

Эрта(си) қиём вақти эди, губернатур келур деган сўз бўлди. Замоне ўтуб эдики, бир қанча отлиқ қазоқ аскарлари илан губернатур келди. Келиб турганда хонга кирдим: «Ярим подшоҳ келиб турубдур!» дедим. Хон ҳеч индамай, кароватда ўлтуриб эрди. Ярим подшоҳ келди, эшикдан кирди. Бир тилмоч илан кириб, хонга салом қилдилар. Ярим подшоҳ қўл узатди. Хон қўл берди. Хонни қўлини ушлаб туруб, анча сўзлар гапурди. Тилмоч перовод (таржима) қилди: «Губернатур, хон ҳазрат, сиздан илтимос қиладур, бизни госулар импературни кўруб келмоқингизни» деди. Хон билотаваққуф хўб деди. Шул ҳолда губернатур ёнидан қилични ўшал хон ўлтургон уйни деразасини(нг) ойнасига секингина урди, ёнига солди. Хайр-хўш қилди, қайтди-кетди. Бу ҳолда хон олдида ҳозир кишидан мулло Маъруф додхоҳ, Мирзо ҳоким фармоначи бирла ман эшикни ташида туруб эдим. Ман дедим: «Э-вой, қани ул қанча ҳаракат илан топган сўзларимиз, нимага демадингиз?» десам, хон: «Ўшал сўзлар такрор эди, аммоки мани

тилим мухолафат этди, тилим хўб дегандин кейин билдим, — деди. — Иш қўлдан кетадурган бўлганда фуқаро мухолиф бўлганда кишини ўз аъзойи жавораси ҳам мухолиф бўлуру экан, ўзим ҳам ҳайрон бўлдим!»

Ҳаммамиз бирдан хафа бўлдук. Йиғи-сиғи, кўз ёши бўлди, фойдасиз. Ўшал кун генерал губернатур дарҳол қоғоз буйруқ чиқарди: «Эртага хон Ўринбурға жўнасунар!» деб. Хон тақдирга тан қўймоқ, эмди ҳаракат маслаҳат бўлди. Хонни раъйи бекзодалар ва оймиларни Тошкандда қўйиб кетмоқ маъқул бўлмади, на учунки, анда ишончлик одам бўлмади. Туркистонда ўзларига қараган эътимодлик кишилар бўлгани учун аҳли аёлларни Туркистонда қўйиб кетмоқ муқаррар бўлди.

Эртаси қиёмда жўнадук. Хон илан етмиш киши эди. Мундан Атобек нойиб қўлида олти юз эллик адад сипоҳлар ҳам бор эди. Тошканддан жўнаб, бир қўнуб, Чимканд борганимизда, анда бу хафаликларимиз устига хон Атобек нойибга бир нима деди. Нойиб хонга бир нима деди. Гина ва афсус тўғрисида бир-бировлари илан ороз бўлуб, олти юз эллик сипоҳни олиб, Атобек нойиб Чимканддан Хўқандга қайтди. Хон илан қолган кишилар бирга кетди. Туркистон борилди. Хон Мусо Али мингбоши ҳовлисига тушти. Бекзодалар ва аёлларга алоҳида ҳовли тайёрлаб бердилар. Анда хон беш кун аҳли аёллари илан видолашиб, Туркистондан жўнадук. Маҳрамлар (билан) бирга эдук. Туркистондан чиқуб, бир қўнуб, Сурон деган ерга борилди. Анда ётиб, эртаси хон маҳрамларга жавоб бериб айтдики: «Боринг эмди. Ҳар қайсиларингни(нг) аҳли аёлларинг бор, алар олдида бўлунглар. Бизни(нг) бошимиздаги тақдирга ўзимиз мубғало, сизлар овора бўлманглар!» Ҳар қайсиларимизга бирмунчадан танга берди, фотиҳа берди. Бизлар қайтдук.

Хон илан бирга кетган кишилар булар эдики, чунончи, мулла Маъруф додхоҳ, иккинчи — Қосим тўқсаба, учинчи — Жамил хазиначи, тўртинчи — Муҳаммад шарбатдор, бешинчи — Хурсанд деган қул, олтинчи — Муллача деган қул, еттинчи — Мирзабой деган сағира, саккизинчи — Тожи маҳрам деган, биз илан йиғлашиб, бу саккиз адад киши бирга кетдилар, биз қайтдук деб.

Мулла Муҳаммад Умарбек Андижоний хон маҳрамлариндан, бул киши ҳикоят қилдилар андан уёнги ҳолларни.

Ҳаж сафариға боргонда Жиддада бир киши бир неча кун ҳамқўш бўлуб, неча кун мусоҳабат бўлган, Худоёрхонни хизматчиси Ҳожи Муҳаммаджон деган баён қилди. Кобилдан то вафотиғача бўлгон ҳолларни ровийси ул эди. Нурмуҳаммад шарбатдор ўзи ҳам хонни Маккада қўймай, мамлакатга борайлуқ, деб бирга олиб келган киши эди. Бу таърихдан ўн саналар муқаддам вафот қилди. Бул воқеа шундоғ эканки, офтобачи ҳажга бормоқ бўлиб жўнаганда хон айткан эканки: «Ўшал тарафдан бир тадбирлик, истеъдодлик одам олуб келгил, Макка ва Мадинага така солдурамиз», деган экан. Мулла Абдурахмон офтобачи Жидда шаҳридаги Ҳожи Содиқбой Конибодомийни олиб келган экан. Ҳамма ишларини қўюб, хон йўқлаган, деб ул киши келганда хонни(нг) давлатлари авжида экан, Ҳожи Содиқ афандини чақируб, хонга манзур қилганда зиёфат қилиб, сарупо беруб, қуруқ хизмат буюрмай, жўнатган экан. Хон хизмат буюрмаганларида боис нима деганда, кўб кўрумсиз, бенамуд кичкина одам экан эмиш. Хон: «Бой, Худо хоҳласа, хизмат буюрамиз» деб жўнатган экан.

Ҳожи Содиқ Жиддага жўнаб кетгандан кейин офтобачи: «Тақсир кўб катта бой экан, манга бир така бино қилиб, сарфини манга маълум қилинг деганда дарҳол қилур эди, такага боб жойни ҳам олуб келган экан» деса, хон яна айтубдурки: «Кўрумсиз киши экан, манга унча писанд бўлмади» деган экан. Бу такага тайинланган ақчани масковчилардан Иброҳимжонбой дарҳол эшитиб, хонга келиб: «Тақсир, бир сўз эшитдим, рост бўлса, муни(нг) йўли бор» деганда, хон: «Хўш, нима сўз?» деса, айтубдурки: «Маккага така солмоқ учун бирмунча маблағ тайинланган экан, рост бўлса, ани бир йил тижоратга қўйиб, икки чанд қилиб, сўнгра юборуб қилдириш даркор эди» деганда, хон: «Ани ким қиладур?» деса, мазкур Иброҳимжон бой: «Одам кўб бу хизматга, агар киши бўлмаса, мана, биз ҳам бажо қиламиз» деган экан. Хонга бойнинг бу сўзи маъқул бўлуб, дарҳол икки минг тиллони чиқаруб, Иброҳимжон бойға таслим қилубдур. Ул киши бу ақча билан Масков боруб, боҳузур айш қилиб ётган эканлар, хон Хўқанддан чиқиб, Ўринбурга боруб, анда туруб қолган-

да, ўзлари алоҳида қўра олиб: «Маккаға борсак, бизга бир тақя солмоқ учун ақча лозимдур, Иброҳимжон бойдаги пулни олиб борсак» деб одам юбориб, олдуруб, сўзлашуб ўтириб, хон сўз очуб: «Бой, эмди бул хил бўлди, мамлакатдан келдук, ҳажга борсак, эмди, ўшал тақяни ўзимиз солсак, ўшал амонат пулни берсангиз» деганда хонга жавоб берибдурки: «Эмди ул бенизом шаҳарда ҳар иш ва ҳар маслаҳат сўз қилмоқ анда қолди, сиз мандан ақча талаб қилганда бир ҳужжат даркор, тегишли ерга кўрсатинг, мана судялар бор, топшуринг, – дебдур. – Ҳужжат бўлмаса, бу бекорчи сўзни айтмоқни фойдаси йўқ» деганда хон айтубдурки: «Ҳоло гап шулму?» деганда: «Ҳов, гап шул» дебдур. Хон: «Хўб-хўб, бой, бўлди, бале бизни эшитган амин кишидан чиққан сўз бул» деб, дубора ҳеч кимга индамабдур. «Худо билсун» деган экан. Сўнгра Ўринбургда баъзи вақтларда сайри шикорга эски одати бўлуб, шикорга боруб, бир неча кунлар шикорда қолиб, яна келиб, неча вақт ўтгандан кейин боруб шикорга уч кун-тўрт кун, бир ҳафта юруб бориб-келиб юриб бир куни овда бир қазоқ ёфисга кира қилиб, Русия тупроғидан йигирма тўрт соатда чиқармак бўлиб уч юз сўмга шарт айтиб жўнаб, бир суткада Эрон ҳудудига ўтқузган экан. Анда шоҳ Амир Насриддиншоҳ экан. Анга хат юборуб, сўзлашганда хонни кирмакига қабул қилмай, тўғри Афғон тупроғига ўтуб, Афғон амири Абдурахмонхон ҳам олмай, тўғри Ҳиндистон тарафига ўтган экан. Бир кичкина бош катта ер юзига сифмай, эмди Худо ва пайғамбарни(нг) даргоҳидан умид этуб, тўғри Афғонистон ичи илан Пишовар тарафига юруб, Пишоварга кирганда ҳамшаҳарлари истиқбол (қилиб), тўғри Пишоварга кириб, Гўрканд деган эски ўрдага тушган экан. Анда неча ҳамшаҳарлар зиёфат қилиб, сўнгра Лот тарафидан бир маъмур келиб, Худоёрхон аҳволларини сўраганда, олдидаги нодон бефикрлар маслаҳати илан, мазкур маъмурга нима муомала қиламиз, деганда бири дебдурки: «Насоро улуғларидан ҳеч имдод ёки ҳуқуқи маъош сўраш даркор эмас» деб, маъмурни саволига ҳеч талаб ва ҳеч арз йўқ деганда, маъмур бул киши «Фарғонанинг хони эмас, бир ваҳший киши» деб, Лотга ропурт ёзуб қайтарган экан.

Пишоварда хон тушурган ўрдани тамошо қилдук, Аб-

дулкаримбек ўрдасини(нг) олдида гулзор, яхши жой эди. Пишовардан Бўмбайга жўнайдургон бўлуб, ҳожибошилар Бўмбайдаги ҳамшаҳарларга тилигром юборуб, хонни истиқболига ҳожибошилар чиқиб, Аҳмадобод деган шаҳарга чиқиб, хонни олиб келиб тушургон ҳожибошини ўз оғзидан эшитилди. Ҳожи Муҳйиддин Бухорий, Ҳожи Юсуф Али Марғиноний, қори Абдулҳаким Марғиноний, Ҳожи Абдулкарим Ғузорий ва неча ададлари хонни олиб боруб, алоҳида уч ошиёналик бир қўноқи банголага тушурган экан. Сўнгра Бўмбайда неча кунлар тамошо қилдуруб, сўнгра хон жўнамоқ бўлганда, Жиддада тилигром беруб, хонни истиқбол қилиб олмоққа эълон этганларида, Жиддада ҳамшаҳарлар каттаси Ҳожи Содиқ Афанди бўлуб, ул киши ҳамма гумашта ва одамларига амр қилиб, хонни Яламлам деган эҳромгоҳга боруб, олиб келмоқ учун буюрган экан. Хонни Бўмбайдаги ҳожибошилар бир минг рупия жамлаб беруб жўнатуб, неча кун дарёда юруб эҳромгоҳга йигирма адад киши Яламламга истиқбол қилиб, кичкина ўт ёпурға тушуб, дарё ичинда хон тушган ёпурға боруб, қоғозларини кўрсатуб, копитанлар шоти қўюб, ёпурға олганларида, хон буларни кўруб, таажжуб қилуб, бу дарёни(нг) ичинда бухорий ҳожилар қайдин чиқдилар, деб турганда, ҳаммалари юқорига чиқиб, хон илан мулоқий бўлуб омонлашганда, хон сўрубдурки: «Сизлар қайдин чиқдиларингиз?» деб. Булар жавоб дебдурларки: «Тақсир, Жиддадан чиқдук» деганда: «Жидда яқинму?» десалар: «Тақсир, бир ярим соатда кўринур» деб, чой ичиб ўлтурганларида йироқдан баланду паст оқ иморатлар кўруна бошлаб, «мана Жидда кўрунди» деб, яқин борганда ёпур йироқда лангар ташлаб ҳожилар хонни заврақға солуб олуб сўзлашибдурларки: «Сизлар қайдин, мунда нима ишда?» Булар жавоб берибдурларки: «Тақсир, биз ўз қулларидан – Хўқанддан, Марғинондан ва Андижондан, ҳаммамиз фарғоналик, мунда тижоратда машғулбиз» деб, гумрук, яъни дарё лабидаги божхонага борганда, Ҳожи Содиқ афанди хонни(нг) гувоҳномаларини олиб тайёрлаб турган экан. Дарё лабида гумрукхонада хон илан мулоқот бўлиб, турк маъмурлари Фарғона хони насли эмиш, «боқалам» деб тамошо қилиб турганда Ҳожи Содиқ афанди

тўрт адад файтунларни тайёрлаб, файтунга хон бирлан Ҳожи Муҳаммад Содиқ афанди ўлтуруб, тўғри Жидда растаси илан юруб, ўзини қўноғига қўндурган экан. Анда неча кун туруб, кўб хурсанд қилиб, охируламр бир кун кечаси чой ичиб ўлтуруб, хон мезбон Ҳожи Содиқ афандидан сўрайдурки: «Бой афанди, Хўқандга борганмусиз?» деганда, Ҳожи Муҳаммад Содиқ айтубдурки: «Тақсир, камина аслим фарғоналик, Конибодомдан бўлурман» деганда, хон: «Яқинда Хўқандга борганмусиз?» деса, Ҳожи жавоб берубдур: «Ҳов, офтобачи ҳажга келганда мани олиб борган эдилар, хизматлариға бордим, фурсати хизмат бўлмади, буюрилмади, қариндошларни кўруб келганман, хизматлариға борганман» деганда, хонни ўшал, «Пакана, кўрумсиз экан» деб, оқчани савлатлик Иброҳимжон бойға беруб, ололмай, хафа бўлганлари ёдларига тушуб, бир қанча фикрга кетиб, сўнгра деган эканки: «Афанди, ҳукумат экан, одамни сувратидан билиб бўлмас экан, бизни(нг) амин билган кишиларимиз хоин ва қаллоб кишилар экан, бизга маъқул бўлмаган кишилар амину мусулмони комил кишилар эканлар, қўлиға иш бериб, имтиҳон қилмай, чунончи, мана бизни(нг) бошимизга келдики, Иброҳимжон бой масковчи сизга юбориб, тақя солмоқ бўлганда, тадбир илан икки минг тиллони олиб, охири инкор қилди, тонди, мана, эшитган одамларимиз, ман бул тўғрида сиздан хижолатман» деганда, бой дарҳол: «Тақсир, ҳеч хижолат бўлмасунлар, мана, олдингизда турган жойни тақя учун олуб борган эдим, офтобачи кўрган эдилар. Алҳол ҳам мумкиндур. Тақсир, Фарғона аҳли учун бир тақя солмоқ кўбда катта гап эмас, ҳоло ҳам буюрсалар қилурмиз» деб, тасаллийи хотир қилган экан.

Раҳматлик бой биз борганда олтмиш ёшларинда бўлган, кичкина, соҳиби ақл киши экан. Кўб мусоҳиб бўлган эдук. Тошканд тақясини муқобилинда баланд ошёна ўрдаси бор эди. Мисрлик хотунидан Қосим исмлиқ ўғли мактаби эълодияда ўқур эрди. Ёшликда вафот этди. Хонни тушурган қўноқларини кўрдук.

Валҳосил, хонни уч кун зиёрат қилдургандан сўнг, Маккага тилигром бериб, далилга хонни(нг) келиб турганини билдурган экан. Ажала туяларга миндуруб жўнат-

ганда далиллар Сафо ила Марва ўртасинда бир ўрдаи эски бор экан, анга қўндирган эканлар. Лекин ул ўрдани юқори ошёнасида марҳуми Хўжа Калон эшон Намангоний мушовир бўлиб эканлар. Ул киши илан ўғиллари Юсуфхон тўра ва Омон халифа бирга экан. Бир куни хон Ҳарамда ҳар кун кўриб Ҳазрати эшон марҳумийга изҳори хурсандлик қилиб: «Алҳамдулиллоҳ, мақсади аслийга восил бўлдим» деб беш вақт номозларини Ҳарамда адо қилиб юрганда, иттифоқо бир куни Ҳарамдан хон чиққанда бир киши бир пиёла чой тутган экан. Хон каравотда ўтириб, чойни ичиб турган пайтда бир киши бир катта тош илан отуб хонни оғзига тегиб, икки адад тишлари синган экан. Вақти зобидлар ургучини олиб бориб, ҳибс қилиб, сўнгра хонни иложхонага олиб бориб, сўнгра чиқариб, истинтоқ қилганда, бу ургучи Намангонда фуқаросидан тўрақўрғонлик Солиҳ саркор деган Ортуқ саркорни(нг) ўғли экан. На учун ўз хонингни урдинг, деганда айтибдурки: «Ман бул кишига саркор эдим, Намангонни танобини йиғиб берганимда хазинага зарар қилгансан деб, мани ҳовли ҳарамларимдан жудо қилган эдилар, ҳаётлиқда бир қасос олмоқ мақсадим эди. Бул киши ҳажга кетган деб эшитиб эдим, келиб бул ерда топдим, урдим» деганда, тўрт йил ҳибсга ҳукм бўлиб, хондан сўраганда: «Ман афв қилдим» деганда, икки йил ҳибсда қолган экан. Хон айтибдурки: «Ман Намангонда Муҳаммад Аминбек деган ҳоким қўйган эдим, бул кишини ҳар нима қилса ул қилгандур, ман андан хабарим йўқ» деб жавоб қилган экан.

Бир кун Катта Хўжа эшон хонни таклиф қилган эканлар. Болохонага чиқиб, зиёфат бўлганда хон айтибдурки: «Мани бу Нурмуҳаммад асло қўймайдур, мамлакатга кетайлук деб қистайдур. Бунга бир маслаҳат берсангиз» деганда, эшон айтибдурларки: «Эмди сиз жанобни ҳукуматларингиз қирқ йил бўлиб, ҳукмронлиғ мунча муддат салтанат сурган киши хавоқини Хўқандда йўқ, мунга шукр этилса бўлур. Ва ҳам насиба бўлиб Ҳарамни муҳтарамга дохил бўлиб, бу давлат яна марҳамати Оллоҳдур. Буни(нг) шукрини бажо қилиб, эмди қолғон умрни Ҳарамда ўткарсалар яхши», деб айтганда хон: «Ман ҳам шундоқ ўйлайман» дебдур. Ва лекин Нурмуҳаммад шарбатдор хонни ўз ҳолига қўймай, мамлакатга олиб кетмак бўлиб, жўнаб

кетган экан. Мархумий ҳазрат Хўжа Калон Юсуфхон тўрага: «Ўтин ёрсанг, тепада ёрмай, пастга тушиб ёргил, хонни тепасида тарақ-туруқ қилма» деб хонни риоя ва одобини бажо қилур эдилар, дейдилар. Бу тариқа Маккада туруб осойишда экан, Нурмуҳаммадни(нг) тарғибига унаб, охири яна Ҳиндустон ва Афғон илан юриб, дарёи Амуга яқин Каррух деган ерда Эшони шаҳид деган Ислом шайхни катта муршидлари халифа Доруламон деган Эшон хонақоҳларига келиб, анда ҳужра олиб, истиқомат қилуб туруб, анда Нурмуҳаммад шарбатдор мамлакатга хабар олиб келмоққа кетганда хон яғрин елкасига ўсма яра чиқиб, Афғон ҳақимлари кесмак бўлганда, ҳақимлар доруйи беҳуш бермоқ бўлганларида, қабул қилмай: «Ман умрумда беҳуш бўлган эмасман, ҳушёр турганимда кесаверинглар» деган экан. Анда ўтқузуб, қўйиб, пиёлани(нг) оғзидек жойини кесиб олиб, дору қўйуб муолажа қилганда бир ойда тузалуб, ичинда андак жой қолганда хонни(нг) бетоблиги даража қилиб экан, анхўйлик Муҳаммаджон ҳожи яхши парво қилиб турганда ўшал бетоблигидан сиҳат бўлмай, ахийри 1299 ҳижрийда Каррухда вафот бўлдилар, раҳматуллоҳи алайҳи раҳматан восиъатан.

Ўшал ходим анхўйлик Жиддада бизлар илан етмиш кун бир қўшда бўлуб туриб: «Ўзум қўлимда қўйдим, — дер эди. — Хон қабридан бир дарахт кўкарди, қаю хил дарахтлигини билиб бўлмайду. Бир йил қабрда ётдим, сўнгра ҳажга ирода қилиб келдим» деб ҳикоя қилур эди.

Бар ҳар ҳол хонни Хўқанддан чиқиб, Ўринбурға туриб, андин ҳажга боруб, қайтуб келиб вафотлариғача ўртаси саккиз йил бўлуб, тўққизинчи йилида вафот бўлган экан.

Хонни(нг) авлодларидан Насриддинхон, Муҳаммад Аминбек, Саййид Умарбек, Ўрмонбек ибн Яминбек, Фансуруллоҳбекдурлар. Булардан Насриддинбек ила Ўрмонбек ва Фансуруллоҳбек мархум, бўлаклари мавжуддурлар. Чунончи, Муҳаммад Аминбек Тошкандда, икки ўғуллари ҳукуматда хизматдадур. Саййид Умарбек, ул киши ҳам Тошкандадурлар. Ибн Яминбек, ул киши ҳам Тошкандда генерал губернатурни(нг) хос маҳкамаларида хизматдадурлар. Бу беклар ичинда ҳаммаларини(нг) катта қариялари алҳолда Назирбекдурлар. Бул киши хон акалари Сўфибегимни(нг) ўғилларидурлар. Кўб музаввиқ сўзлашадурган муфарриҳ ки-

шидурлар. Тўрақўрғонга ҳоким ҳам бўлган эдилар. Аввали вақтларда булар илан ҳар йилда бир маротаба мусоҳабатлар қилуб турамиз. Биз ёшлиқдан иттиҳодмандлигимиз Ибн Яминбегим иладур. Гоҳи хизматдан фориг бўлган оvonларида марҳамат қилуб келурлар, биз борурмиз, мувосалат бор. Булар ҳаммалари Тошкандда алоҳида-алоҳида ҳовли-жой, ҳар қайсилари деҳқончилик ва тижоратларга машғулдурлар, ва баъзилари ҳукумат ишида машғулдурлар.

Бу Хўқанд тарихини хатм этуб, бу Фарғонада бўлмиш шаҳарларни(нг) энг қадимий ва энг ободи бўлган Андижон тарихини ёзмаққа иштиғол этдук ва бу ерга етдук. Вассалом.

ТАРИХИ АНДИЖОН

Андижон лафзи асли Андигон бўлса керак. Бу Форсistonдан қўшулгондур. Чунончи, «бандигон» ёки «мардигон» дегандек, форсийда «гон» — «лар» ўрнида, «мардлар» ёки «озодагон» — «озодалар» деган сўздек, «Андигон» — «андилар» деган сўз. «Анд» турк уруғини(нг) ўзбекларини айтур. Бул ҳам форсийлар тарафидин айтилгон бўлиб, асли Андижон форсийлар, яъни эронийлар қўлига ўтмасдан аввал ҳам бор эди. Чунончи, тарихи «Қутадғу билик»да ёзибдурки, Ўғузхоннинг Ҳиндустонга юргонининг зикрида айтур. Ўғузхон тамоми лашкари мўғуллар илан Талас ва Сарём келди. Тошканд ва Самарқанд ва Бухоро подшоҳлари саф тортиб уруша билмайдилар. Улуғ шаҳар ва маҳкам қалъаларга беркиндилар. Ўғузхон Тошканд ва Сарёмни ўзи қамаб олди. Туркистон ва Андижонга ўғлонларини юборди. Онлар 6 ойда Туркистон бирлан Андижонни олуб, атоси хизматиға келдилар, дейдур. Яъни Ўғузхон замонида ҳам Андижон шаҳар экан. Бу исм ила машҳур экан. Ўғузхон Бўқухонни(нг) саккизинчи бобосидур. Яъни Бўқухон Афросиёбни(нг) мўғулча исмидир. Афросиёб лақаби фарран осие деган сўздур. Фарғонани Афросиёб бино қилди. Фарғонадан аввал Қубо бино бўлди, Қубодни(нг) вақтида. Аммоки Андижонни(нг) қайси подшоҳни(нг) биноти эканлигига мўътамад тарих ва маълумотимиз бўлмагандан бул тарихларға иктифо қилинди.

Тарихи «Қутадғу»дан мустафод бўлурки, Андижон тўрт

минг йилдан муқаддам, яъни Ўғузхон вақтида шаҳар бўлса, андан аввал ҳам ободон шаҳар экан. Ўғузхон ҳазрати Нуҳ алайҳиссаломни(нг) тўққузунчи ўғилларидур. Валҳосилки, Андижон Фарғона шаҳарлари ичинда энг аввалги ва қадимийдур. Андин Афросиёб вақтига келганда, Афросиёб Турон подшоҳи бўлиб, Андижонни пойтахт қилиб, Кўникдар шаҳридин гоҳо Тошканд ва Андижон келур экан. Аммоки, афвоҳи носда қариялар сўзидурки, Андижон асли Одинажондур. Одинажон Афросиёбни(нг) қизидурки, анга ўрда ва боғ бино қилиб бериб, ани(нг) исмига тасмия қилиб эди. Одинажонни тилда бузуб, ағлоти авом ила Андижон қилган, дейдурлар. Бар ҳар боб бир эски шаҳар бўлуб, неча мартаба бузулуб, яна обод бўлуб, табодули замон ва инқилоби овон илан тузалуб, бузулуб, обод бўлган эски шаҳардур. Аммоки, «Тарихи фаришта»да ёзилибдурки, Умаршайх ўғли Бобурхон Андижонга саккиз юз тўқсон тўққузунчи ҳижрийда ўн икки ёшида подшоҳ бўлди. Тарихи валодатига шул тарика назм қилибдур. Назм:

Андар шаши муҳаррам, зод он шаҳи мукаррам,
Тарихи мавлидаш ҳам омад «шаши муҳаррам»¹.

Аммоки, Умаршайх Мирзо душанба куни 14-муҳаррам рамазонда 899 ҳижрийда кабутархона томидан йиқилиб марҳум ўлдилар. Бобур Мирзо баиттифоқи умаро подшоҳ бўлди. Ул вақтда Аҳси подшоҳи Узун Ҳасан подшоҳ эди. Аммо Фарғонада Ҳасан Яъқуб подшоҳ эди, дейдур.

1030 ҳижрийдаги зилзилада Ахсикент бузулган. Зилзилада Андижон ҳам бузулган эди. Яна андин буён Русия тасарруфига ўтгандан сўнг тезроқ ободликка қадам қўйган эдики, 1316 ҳижрийда бўлган зилзила ҳаммани(нг) маълумидур. Анда яна зилзила бўлуб, бузулуб, ҳукуматдан имодлар бўлиб, аввалгидан неча даража обод бўлган. Мундан аввалги ободликни билмак бўлган киши «Бобурнома» тарихини кўрса бўлур. Ерларини(нг) ҳосилдорлиги, санотлари ҳаммаси Фарғона бобида ёзилиб ўтди, такрорга ҳожат кўрулмади. Бинобарин, сўзимиз татвил этмай, қаноат этдук.

¹ Муҳаррамнинг олтисида ўшал шоҳ мукаррам бўлди, Туғилиш йили ҳам «шаши муҳаррам» (муҳаррамнинг олтиси) бўлди. «Шаши муҳаррам»дан абжал бўйича Бобурнинг туғилган йили чиқади.

ТАЪРИХИ НАМАНГОН

Намангон янгилик жиҳатиданму ёки биз аҳли ислом диний китобларга аҳамият беруб, тарихларга аҳамият йўқлиги сабаб, бу Намангонга ҳеч ким равшан тарих қилмаган экан. Бу сабабдан бир китоб кўрилмайдур. Қариялар оғиздан-оғиз эшитилуб, ҳадди тавотурга етуб, баёнида бўлак қилу қол бўлмай, ҳаммани масмуъи бўлган равшан сўзлар илан адо қилинадур. Чунончи, бу Намангон асли намангон эмасдур. Форсий лафзи бирла намакон – намак кондур. Муни(нг) маъниси шул эканки, бизни Чигатой тилида асли гон йўқ, бу шеваи форсийдур. Чигатойда «кон» ёки «гон» ё «қон» бўладур. Бу лафзи «гон» «кон»ни осон қилиб, «гон» дейдур. Ёки форсийлар ихтилоти ва ҳам бу боний лафзи форсий учун «гон» деб машҳур ва бу лафзда мазкур бўлди. Чунончи, Намангон аввали ҳолда, яъни мундан тўққиз юз йил илгари ерларда ҳеч ким бўлмай ётган биебон – қўлтўз бўлуб, ул вақтда Бухоро хонлариндан Абдуллоҳхон бу Фарғона тарафларига келиб, ҳар ерга гоҳ сардобалар кавлаб, саққойи мўъмининга чоҳларни(нг) тепасига гумбазлар қилиб, кўб халқга нафлик ишларни қилган хон экан. Ул киши бул Намангонни(нг) ерига келиб, алҳолда сардоба деган мадраса бордур, бир чуст ва бир аминлик маҳалладур, ул ерга тушуб, дарҳол сардоба кавлатиб, неча кунлар туруб, бир тарафи дарё ва бир тараф тоғ ҳавоси яхши учун бу ерга бир шаҳар бино қилмоқ бўлуб, ўз ичларидан бир оғолиқ мансабида турган кишини амр қилиб, шаҳар қилмоқ бўлганда, ўшал ерни(нг) дарё тарафи бутун шўр кўл бўлуб ётган туз экан. Бинобарин, намак кон деб, яъни туз кон деб атаган экан. Бу намак кон лафзини форсийда «гон» қилиб ёзуб, намакконни намангон деб, бир «нун»и зоида илан Намангон бўлди, асли намаккондур.

Намангон таърихи Абдуллоҳхон тарихидур. Абдуллоҳхонни(нг) тарихи «замона хароб»дур, яъни тўққуз юз олтинчи ҳижрийда бўлубдур. Бу Намангон тўрт маҳалла бўлуб, биринчи маҳалла Сардоба маҳалласидурки, аввали Абдуллоҳ сардоба бино қилган еридур. Иккинчи маҳалласи Лаббайтағодурки, ани важҳи тасмияси мулла Бозор охунд деган киши бор эканлар, ул кишини бир жиянлари бор экан.

Ҳар икки азиз ўрталари овоз етадургон масофат экан. Гоҳо жиянларини чақирганларида жавобан тағоларига «лаббай, тағо» деб овоз берганларида, аксар кишилар ул маҳаллани «лаббай тағо» маҳалласи деб атаб «лаббайтағо» мусаммо бўлган бир маҳалладур. Бир маҳалласини «Чуқуркўча» дерларки, ул Намангонни(нг) ҳамма кўчасидин чуқурроқ учун Чуқуркўча тасмия бўлган. Ва бир маҳалласи Дегрезликдурки, ул ҳамма шаҳарларда бор бир жамоа қазон қуядургонлар келиб жойланган маҳалладур. Намангонни(нг) биносига тўрт юз йигирма етти йил, бул тарихдан ўтмаган бўлса ҳам, тезда обод бўлуб, авлиёйи киром ва машойихи изомлар бирлан мамлу бир шаҳар ўлуб, булардан сулуки ало-нияда муршид бўлган Анжир Фағнавий Намангондадурлар. Мулла Бозор Охунд ҳам Намангонда мадфундурлар. Машраб авлиёни(нг) ҳовлиси, туғулган ери маҳалли махсусдур. Машойихи киромлар зикрларин мунда қилмоқ бўлмади. Умр мусоада қилса, иншооллоҳ, алоҳида маноқиб қилинур.

Бу Намангон атрофида бўлган қасаботлари ижмолан ёзмоқ лозим бўлди. Булардан Намангонни(нг) ғарбида бир бозорлик қасаба бу муаллиф ватани аслийсидурки, муни Дашти қипчоқ хонларидан Аҳмадхон, яъни Шигайхон бино қилган экан. Ул вақт муаррихлари Аҳмадхон исмига қалъа қилиб, Қалъайи хон деб исм қўюб, бу лафз биносига таърих бўлган экан, 851 ҳижрийда бино бўлган экан. Аввали вақтларда биносидин то Русия давлатига ўтгунча, бул Намангонни мақарри ҳукумат пойтахти Тўрақўрғон бўлиб, эскилиги ва ҳам ҳаво жиҳатидин ислом ҳукуматдорлари бу ерни ўрда, қўрғонлар қилиб, аскарари исломни(нг) ватан ва мақарри эди. Аммоки Тўрақўрғон деб машҳур бўлмоғи боний Шигайхонни(нг) Яъқуб тўра ва Юсуф тўра деган икки ўғли. Бу қалъа хонга қўрғон қилган жиҳатдин Тўрақўрғон деб нисбат бўлган. Асл исми Қалъаи хондур, туркийси — Тўрақўрғон.

Аммоки, бул ўрда ичинда табаъалардан Шоҳ Абдулваҳҳоб деган киши мадфундурлар. Бирлари Намангонга чиқадургон кўча оғзида ётибдурлар. Ул киши исмлари Шоҳ Абдулазиздур. Ҳар икки азизлар Косон урушида келиб, бул ерда шаҳид қилган экан. Алҳолда ҳар икки азизни лақаблари ила зикр қилинур. Бирларини Қаровул ато ва бирларини Фалосбон ато дерлар. Қаровул ато ўрда ичин-

да, Фаласбон ато кўча оғзидадур. Яна бирлари Миришкор ато дерлар. Тўрақўрғонни(нг) жанубида тўрт чақирим ерда биёбонда мадфундулар. Бул азизлар 94 ҳижрийдаги Жарир ибн Абдуллоҳни(нг) мўғуллар илан қилган урушида шаҳид бўлгон араблардурлар. Бу Намангонни(нг) ҳокимига қарашли тўрт қасабот ўлиб, Тўрақўрғон, Чуст ва Чаҳортоқ, Косон деган ерлар бўлуб, ҳар бири бир беклик ер эди. Намангонда Хўқанддан қўйиладургон бек хавоқини Хўқанднинг энг катта бекларига бу ўрун берилур эди. На учунки, аввали мақарри хонон ва пойтахтлиги сабабдан муни мўътамад ва жасур кишига берилур эди. Русия давлатига ўтгандан сўнг шаҳар бутун Намангон бўлуб, ҳокимлар ҳам, аскария ҳам Намангонга нақл қилинуб, Тўрақўрғон бўлустлик қишлоқ бўлуб қолди. Алҳолда ул қўрғон хабар ва ўрдадан асар қолмай, табодули даврон ва инқилоби омон бўлуб қолди.

Тўрақўрғонда икки хиштин мадраса, бир ҳаммом, тўрт пахта зовуд, ўн бешдан зиёда пахта сарой бўлуб, ўртасидан Косон сойи ўтадур. Суви тоза ва ҳавоси покиза бир қасабадурки, йигирма минг нуфуси бордур. Вассалом!

Таҳрир ва тасвиди Ибратдан, 1333 ҳижрийда. Яъни муаллиф дастқалами иладурки, 1916 милодий.

Келди бошимга яхши бир омон,
Манго тавфиқ яротиб Субҳон.
Эрди Фарғона тарихи шуғлим,
Таълиф эттим келиб манго даврон.
Исми таснифиға бўлуб таърих,
Бекаму кўст лафзи бу «Фарғон».

*Таммат, 1344—1925,
Қалами Иноятхон Тўрақўрғоний валади Улуғхўжа эшон
марҳумий.*

ИЛМИЙ ВА МАЪРИФИЙ МАҚОЛАЛАР

ИСТОРИЯ ДРЕВНЕГО ГОРОДА АХСИ В ФЕРГАНСКОЙ ОБЛАСТИ¹

Фарғона областида қадимги замонларда пойтахт бўлуб турган Аҳси ёки Аҳсикент деган катта шаҳар бўлган экан. Бул кунларда мазкур шаҳарнинг ўрни ва асорати яхши маълумдур. Чунончи, Наманган уездиға тобеъ худди Наманган шаҳридин ўн беш чақирим масофада Аҳси бўлустаида дарё лабида бир неча қишлоқдин иборатдур. Бул хусусда таворих китоблардин мазкур Аҳсикет хусусида хабар олиб, таворих учун бирор рисола тасниф қилмоқ лозимдур, яъни ул шаҳар қайси вақтда ул мартаба бино бўлган, қайси хон ва беклар ул шаҳарда ҳукумат қилган ва фуқароларни(нг) маишати қаю тариқада бўлган ва ҳам қаю вақтда нима сабаблар ила ул шаҳар вайрон ва хароб бўлган ва нима учун ул жойда ҳеч ким туролмаган. Йиқилган девор ва иморат асорати ер остиға кўмулуб қолгандурму, деб. Бул муддао бирла газет ўқуғувчи зотлардин илтимос қиламизки, ҳар кимнинг кўлида ҳар хил тарих китоб бўлуб, ул китобларда Аҳси шаҳри хусусида хоҳ қисқа, хоҳ муфассал хабар бўлса, биз газет муаллифиға ёзиб юбориб, бизни хурсанд қилса, ва лекин мазкур хабар бу тариқа ёзилса, чунончи: «Аҳсикет Мовароуннаҳрда Сайхуннинг соҳил шарқисида бир қасаба эрди.

¹ Исҳоқхон Ибратнинг «Туркистон вилоятининг газети»да эълон қилинган мақолалари, таҳририят қондасиға биноан русча сарлавҳа билан эълон қилинган. Сарлавҳалар аслиятдагича берилди.

Исҳоқхон Ибрат 1913 йилнинг июнь-июль ойларида Тошкентда бўлади ва археология жамияти томонидан уюштирилган Аҳси шаҳрининг тарихиға бағишланган мунозарарада қатнашди. Мунозара материаллари «Туркистон вилоятининг газети»да мунтазам бериб борилади. Бу мунозара Исҳоқхон Ибрат мақоласи билан бошланади. Унинг мақоласи ушбу газетанинг 1913 йил 48, 52, 53, 55-сонларида берилган.

Ахсикет Мовароуннаҳрда Фарғона доҳилида бир қасаба ўлуб, Сайхун дарёсининг шимол тарафидағи қасабаларнинг бири Ахсидур. Китобларда битадурлар, чунким Асириддин¹ шоирни Асириддин Ахсикатий дерлар. Фарғонада Андижондин сўнгра мундин улугроқ қасаба йўқдур. Андижондин фарб тарафида тўққуз тош йўлдур. Умар Шайх Мирзо муни пойтахт қилди. Бир-икки мартаба ташқари-роқдин яна жарлар солди. Фарғонада мунча берк кўрғон йўқтур.

Ахси кўрғони баланд, жар устида воқеъ бўлубдур. Иморатлари ҳам жар ёқасида эди. Ушбу тарихда, яъни 899 ҳижрийда, душанба куни ва рамазон ойини(нг) тўртида Умар Шайх Мирзо жардин кабутар мисллик учуб вафот қилди. Ўттуз тўққиз яшар эрди, валодати 860 да Самарқандда эди, Султон Абу Саид Мирзонинг 4-ўғли эди. Султон Абу Саид Султон Маҳмуд Мирзо ўғли, ул Мирзо Мироншоҳ ўғли, Мирзо Мироншоҳ Амир Темур ўғли. Умар Шайхни қабри алҳол Ахсидадур. Умар Шайх Мирзодин уч ўғил, беш қиз қолиб эди. Ўғлонларининг улуғи мен Заҳириддин Бобур эдим. Менинг онам Қутлуғ Нигорхоним Юнусхон қизи эди», деб.

Бу иборалар «Бобурнома»да худ Бобурхон сўзларидур. Яна «Бобурнома»нинг 40 ва 29-саҳифаларида 1-ёзиладур-ким «Бир-икки кундан кейин Кандарлик довони ила Ахси ва Андижонга азимат қилдим. Ахсиға етиб, отамнинг мазорини тавоф қилдим. Ахсидин намози жумъани вақтида чиқиб, Бандсолур йўли ила Андижонга кирдим», деб.

«Таърихи Рашидий»²да ёзилганига қараганда, Ахси шахрининг аввал биноси мўғул хонлари тарафидин бўлуб, 890—900-ҳижрий таърихида Амир Темур авлодларидин

¹ Асириддин Ахсикатий — Абу Рашид Аҳмад ал-Ахсикатий (1073—1134), ўрта асрларда Фарғона водийсининг марказларидан бири ҳисобланган, маданият, илм-фан гуллаган Ахсикат шахрида дунёга келган. У шоир, насрда пешқадам, катта мударрис. У олимлар ўртасида «Зул-фазойил» («Фазллар эгаси») унвони билан машҳур бўлган. У тарих, шарҳ, тилшунослик илмларида устоз даражасига кўтарилган.

² «Таърихи Рашидий» — Мирза Муҳаммад Ҳайдар Дуғлатнинг (1499—1551) машҳур тарихий асари. Чигатой хони Абдурашид (1533—1570)га бағишланган ушбу асар Кошғар, Марказий Осиё, Шимолий Ҳиндистон ва Тибет халқларининг XVI аср тарихига оид муҳим манба ҳисобланади.

Умар Шайх Мирзо ва Шайбонийхон авлодларидин Жонибекхонга Аҳси шаҳри бир неча вақт пойтахт бўлуб, бу шаҳарда ҳукмронлик қилган эканлар. Ўшал асрларда Аҳси шаҳри ғоятда ободонликда экан. Кўб замонлар Кошғар вилоятида ҳукмронлик қилиб, Абдуллахон Самарқанд ва Бухоро ва Фарғонага истило қилгандин кейин Султон Абу Саидхон кўб аскар ила Кошғарга бориб, тамом тавобиоти Кошғарни олиб, 939 йилгача ҳукмронлик қиладур.

Таърих эски Аҳси маноқибни рисолаи Ҳазрат Лангар Бобо Азиздин шул тариқа ёзилибдур: «Аҳсикентни аввали биносини Эрон подшоҳи Нўширавони одил бини қилган экан. 521-тарих милодийда Нўширавон ўғли Хурмуз подшоҳ Аҳсини неча вақт пойтахт қилиб, анда ҳукумат суруб, сўнгра 1233 милодийда Сирдарё катта тошган вақтда бир зилзила бўлуб, дарёни(нг) суви Аҳсини(нг) биёбонига чиқиб кетган экан. Анда бузулуб, хароб бўлган экан. Аммоки аввалги ободлигида иморатлари икки-уч қабат хиштдин бинолари бўлуб, шаҳар ниҳояси Косонгача боруб, Косон ила Аҳси ўртаси қирқ чақиримлик йўл ҳаммаси иморат, бозор бўлган экан. Ҳаттоки бир эчки Аҳси томида юрмак бўлса, то Косонгача борур экан. Том устидан юруб ҳаммомлар, мадрасалар, саройлар, ер тагидан юрадургон савқи ерлари, кўб таажжублик нимарсалари ҳозир ҳам кўрунуб турадур. Ҳозирда Аҳси икки ерда бўлуб, бирини Эски Аҳси, бирини Янги Аҳси дерлар. Яъни Янги Аҳси Эски Аҳси бузилгандан сўнг қолган одамлар дарёдин қочиб, Косон тарафида баландлик биёбонга иморатлар қилиб, кўб қишлоқ бўлганлар. Ҳозир Янги Аҳсида ўн икки қишлоқ, Шоҳанд деган бозорлик, бир қишлоқи оила бир бўлушиб бўлган. Аммо Эски Аҳси одамлари оғзидаги сўзлари кўб ажиб ва ғариб сўз сўзлайдурлар. Аларни олмай, маноқибдан ёзилди. Эски Аҳсини бузулган тарихи 1030 милодийда бўлган экан. Андин буён мазкур Аҳсини ҳеч подшоҳлардин ёки фуқаролардин обод қилгани йўқ. Деҳқонлар ва ўтунчилар ҳар хил нимарса топуб олурлар, чунончи, мис асбоблар ва шишалар, ҳар хил тошлар чиқадур, кўб ерлари дарёга кетгандур. Алҳолда ҳам иморатларга аксар хиштларни андин олурлар».

Туркистон вилоятининг газети, 1913 йил, №48, 23 июнь

ПИСЬМО В РЕДАКЦИЮ

ИСҲОҚХОН ТЎРАДИН ТУЗЕМНИ ГАЗЕТГА МАҚОЛА¹

Ушбу 1911 нчи йилда августда Тўрақўрғон қасабасинин чикиб, азбаройи ёр-биродар жанобларини зиёратлари учун ўз каласка аробамиз ила Чустга келиб, андан ошноий қадимамиз бўлган ҳурматлу Мулло Азизхон мироббоши ҳовлиларига тушуб, икки кун истироҳатдин сўнг жўнаб, Фоф келиб, анда турмай, бир от илан тўғри Арслонбек кемага келиб, дарҳол ўтуб қиём вақтида Янгибозор мавзеида бўлган Урганжи қишлоқга келдук. Ул кун бозор ниҳоятда чанг экан. Бир ерда андек истироҳат қилиб, жойлануб, сўнгра жўнаб кетиб турган эдук, қўрғондин ташқари бир баланд йўл кўзга кўрунди. Ажойиб бул хил баланд ер йўқ эди деб, таажжубда эдук. Баногоҳи икки мардикор занбар кўтарган йўлда экан. Ани аравадин кўруб, тушуб савол қилдимки:

– Бул нима йўл? – деб.

Жавоб бердики:

– Наманган темир йўлидур.

Сўрадум:

– Ушбу кун қанча ерга борди? – деб.

Ул жавоб бердики:

– Ушбу кун бул ердан ўн олти чақирим бордур, – деб.

14-август эди. Яъни вокзолдин, Хўқанд вокзолидин 28 чақирим релс темирларни бошлаб босган экан. Камоли хурсандлигимдин аробадин тушуб, ҳар икки мужикларга бир-икки танга бериб, алҳамдулиллаҳ, бизларга ҳам роҳат бўладурғон вақти келди. Бизга келгучиларга йўлларимизни бетартиблиги катта нуқсон эди ва фақир бечораларга галатларни арзон бўлиши, сайёҳ аҳлига бормоқ-келмоқлари осонликка мубаддал бўлди. Юз шукур деб ўтуб Хўқандда бўлган ошноий қадимамиз жаноб Ҳазрат Миён Содиқ Ҳазратни ҳовлиларига нузул қилиб, анда икки кун туруб, кечки пўчтовой поезд илан ифторой класда жой олуб, кечаси бир кеча, яъни икки соат туруб, яна жўнаб,

¹ Ушбу мақола 1911 йили Қўқон-Наманган темир йўлининг қурилиши ва ишга туширилиши муносабати билан ёзилган. Исҳоқхон Ибрат ушбу воқеага бағишлаб «Тарихи вагон Исҳоқхон Ибратдин» номи билан катта ҳажмда мухаммас ҳам битган.

тамом кун чиқганда Тошкандга, Русия ичида Обухов кўча-
да ҳурматлу коллежиски секретар Ибн Яминбек Худоёр-
хон ўғлиларини(нг)¹ ҳовлисига қўндук. Биринчи рамазон
анда бўлинди. Мазкур бекни(нг) ҳовлилари хусусида бир-
икки банд манзума ёзилган эди, дарж қилинди.

Чунончи манзума:

Бегимни ҳовлилари бир риёзи жаннатдур,
Саконат этса киши кони бир масарратдур.

Кишики умрини яхши қилур, хасис ўлмай,
Музейян таъбини хуш айлаганга раҳматдур.

Хасис, мардуми мумсик бўлиб, емай-ичмай,
Жаҳонда умр кечурган кишига лаънатдур.

Не бу ерга қўйиб кетма, сарф қил, илло кейин
Қоронғу гўр ичида ушбу санго офатдур.

Ичида сарви гулу лола-ю райоҳинлар,
Муфарраҳ дили мафҳума катта ҳикматдур.

Худойим берди бу дунёни умри роҳатга,
Кимики умрига сарф айлар, ул ҳимматдур.

Худо дерки: «Кулу вашрабу» бу Каломинда,
Тасарруф этгучига охиратда беҳжатдур.

Бу ерда хайру саховатни қил ғарибларга,
Сахийга ваъдаси бор, охиратда нусратдур.

Назифу тоза жинон муза жаҳон янглиғ,
Кўнгулни сайқал этар, жонга бир фароғатдур.

Кишики оқча йиғиб, сарф айламай ўтса,
Ики жаҳонда онинг кори бори заҳматдур.

¹ Ибн Яминбек Худоёрхон ўғли – сўнгги хонлардан Худоёрхоннинг тўртинчи ўғли, узоқ муддат «Туркистон вилоятининг газети»да ҳамкорлик қилган. Исҳоқхон Ибрат Худоёрхон ўғиллари билан яқин дўст бўлган.

Худо юборди бу дунёга имтихон қиладур,
Тасарруф айла они неча кунга фурсатдур.

Ҳама кетар бу дунёдин бахил ёки хасис,
Кўруб турубсан ўзунг, ушбу санга Ибратдур.

ОТКРЫТИЕ КОКАНД-НАМАНГАНСКОЙ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ

Ушбу 7-июлда Наманган оташ ароба йўли битиб, они очилганлигига шукрона байрами бўлбдур. Шул куни соат бирга Хўқанд истансиясига боёнлардин йиғилиб, Наманганга борадургон поезни кўб зийнатлар бериб, ул жойда дуо ва фотиҳалар қилиб, ул йўлни(нг) биносига сабаб бўлган одамларни ҳам ҳақлариға дуо қилиб бўлуб, мазкур ясатулганни олиб келиб сийр тортиб қўйган лентани кесиб, анинг устиға «Наманганға салом!» деб ёзган ёзувни вокзолға рўбарў қилиб, ул поезға Наманганға шукрона байрамға борадургон одамлар тушуб, алоҳида чиройлик қилган, устиға «Яхши соатда!» деб ёзган дарвозадин поез ўтиб, Наманганға қараб жўнаб, ўшал аснода фотографлар ва ҳам алоҳида чиқарилган синимотограф ўшал ерда ҳозир бўлуб, тасвирларини олиб турибдур. Ул поез Чуст истансияға расми юришда юруб бориб, андин кейин Сирдарёға кўб харажатлар билан бино қилган ёғоч кўфрикдин ўтуб, ул йўлларда кўб жойларда кўб чуқур жойларға кўфрик солиб, хусусан, икки чуқурлик жойға бири саккиз саржин, бири ўн икки саржин жойға кўфрик солиб, бул икки кўфрик ул йўлни тезлик билан битмасликға сабаб бўлбдур. Мазкур поез Чуст ва Тўрақўрғон истансиялариға келганда, қишлоқ фуқаролари тарафлариндин мутасаддилар қарши чиқиб, нон-туз ушлаб, Чуст мутасаддилари Фарғона области жаноб военный губернаторини ноиблариндин ҳукуматдорлардин тўсуққа ҳам оташ аробани тезлик бирлан келмоғиға ионат кўрсатмоқликни илтимос қилибдурлар ва ҳам ўз тарафларидин беоқча ул оташ ароба кераклик ерларни бермоқликға ваъда қилибдурлар. Поез Наманганға келгандин кейин истансаға ниҳоятда кўб сартиялар йиғилиб, атрофдин, қишлоқлардин умрида оташ аробани кўрмаган одамлар келиб, ул оташ аробани биринчи маротаба кўруб ҳайрон қолиб, поез келаётган вақтда оқ саллалик одамлар адади ниҳоятда кўб 25000—30000 га етибдур. Наманганға етиб дуо

ва фотиҳа қила бошлаганда, ул қўб ҳужум бўлган сартияларни политсиялар машаққатлар бирлан тарқатиб, чеккаларга чиқорибдурлар. Поез тўхтаган жойда Наманган тарафдин қўб зийнатлик дарбоза қилинуб, ул дарвозани гилам ва байроқлар бирлан зийнат қилинуб «Хуш келдилар!» деган сўзни ёзиб қўйилган экан. Келган меҳмонларни наманганлик мутасаддилар қўб яхши қарши олиб, ҳозирда битмаган вакзал яқинида беш адад одамға дастурхон тайёр қилиб, зиёфат қилиб, қўб ажойиб мушаклар ҳам тайёр қилинган экан. Икки нафар аскария музиканлар нағма чолиб турубдурлар. Ул нағмагарларни бири Хўқанддин поез бирлан йўлларда машқ қилиб келибдур. Зиёфат таом вақтида ўлтурган одамлар қўб қуллуқлар этиб, ул баланд даражалик Туркистон генерал губернатори отлиқ аскарларни гинирали Самсўнуф жанобларидин муборакбод қилиб юборган телегромни ўқубдурдилар ва ул темир йўлни биносиға ва тараддуд қилган одамларни саломатликларини ва Туркистон вилоятини ободончилигини тилабдурлар ва яна қўб адад муборакбод қилиб юборган телегромлар ўқулибдур.

Шул тариқа қилиб, Наманган шаҳри ул биринчи поезни қарши олмоқликға харажатни аямабдурлар ва соат 4 да эрта бирлан Намангандин ул поез Хўқандға қараб борган меҳмонларни олиб жўнаб, соат 8 да Хўқандға келибдур.

Туркистон вилоятининг газети, 1912 йил, №54, 15 июль

ПО ПОВОДУ ВЫБОРОВ ДОЛЖНОСТНЫХ ТУЗЕМЦЕВ В НАМАНГАНЕ¹

Туземний газет идорасиға бир хабари афсус осор 1910-йилги аҳволоти халқияларимиздин. Надомат қиладургон ишлар воқеъ бўлиб, халқни ҳайратга соладур. Алалхусус, аҳли илм ва аҳли фатвои шариат ишларига алоқалик ёки

¹ 1910 йили генерал-губернаторлик маъмурияти маҳаллий лавозимларга (мингбоши, қози, юзбоши ва ҳ.к.) сайлов ўтказишни жорий қилди. Шу муносабат билан Исҳоқхон Ибрат сайлов жараёнидаги найранглар, сохтакорлик, порахўрликларни ва айниқса, шундай масъулиятли лавозимларга нопок кимсаларнинг сайланганини қаттиқ танқид қилади.

Ҳатто газета маъмурияти ушбу мақолага жавоб ҳам ёзишга мажбур бўлган.

мурофлик одамлар гўё табодили олам ёки табодили мулк бўлган каби кўринадур. Чунончи, ҳар ерда бўлган сайловлар хусусидаги бетартибликлар ва бефикрликлар миллатга ошно кишиларни ниҳоятда ғусса ва андишаларга соладур. Чунончи, Ўзганд қози сайловидек Наманган аҳолисида ҳам атрофларида кўб ерларда барпо бўлган сайловларда Наманган атрофида бўлуслар муҳофазат қилиб, ўз қозилари илан тортишиб, элликбоши деган халқларни ўз ихтиёрига қўйманларини ҳамма ерда пристўф ва ҳокимлар билиб туруб манъ қилмаганлари фикрга соладурки, бўлуслар ҳам қози сайловиға алоқалик эканлиги маълум бўладур. Халқни фаҳми шул эдики, бўлуслар фақат одам ҳозирлаб берувмакға ҳадди бор, бўлак хусусда даҳли йўқ, деб фаҳм қилурдилар. Эмди маълум бўлдики, бўлак хусусда ҳам кўб даҳли бор экан. Иккинчи шулки, элликбошилар сайлаганда халқ элликбошини андиша ва фикрлик дурбин кишидин қилмаганлари ўз инқирозига юз тутганларини кўрсатадур. Масалан, бир одамни қозиликка сайладилар, хоҳ яхши, хоҳ ёмон. Миллий қози бўлишни положенияда 223-бобда зикр қилингандурки, эътибори бор, етти кундин зиёда ҳибис бўлмаган, ўттиз сўмдин зиёда иштроф тўламаган, ёши йигирма бешдин паст эмас одам бўлур, деган экан. Олим ё оми, аҳмоқ ё доно киши ё шариат биладургон ва ё низом биладургон демагани шулки, фақат инсон бўлсун, мазкур айбларга дучор бўлмаган бўлсун дегани бул вилоятларимизга катта йўл бўлиб, саводи бўлмаса ҳам, миллий шарорати бўлса ҳам, миллий положенияда илми кифоя қиладургон ҳам деб ёзилмагандур. Ҳибис бўлмаган, иштроф тўлмаган, ёши йигирма бешдан зиёда деган сўз катта ваҳж бўлиб, алҳолда кўрасиз, кимларни қўлларига бул катта шариат ҳукмини топширадурлар. 15-номерлик газета бир муҳаққақ Салоҳ имзоси-ла ёзган мақола хўб дуруст, тўғри мақола эканки, башарти қозилар мулладин, уламодин бўлса, қодир имтиҳон бўлурлар эди. Лекин сад ҳайф, ўзимиз айбдор, на учунким миллатимизни қавий бўлмагани, ҳеч фикр-андиша қиладурган киши йўқ. Андиша қиладурган одамни одам ҳам ҳисоб қилмайдурлар. Бул ҳам ўзимизни бефикрлигимиздан бўлур. Хўб, оми ҳам бўлсун, оми ҳам фақат ўз ройи илан бир иш қилмоқға қодир эмас. Шариат масъалаларини муфти ва олимлар кўрсатуб фатво берадурлар. Анда

хукм қилса керак. Шунчалик эканки, фалон ерда омидин қози қилибдур. Раҳмат ёки лаънат деганда ўттуз минг аҳли бўлса, ўттуз мингдин раҳмат ёки лаънат тегадур. Положенияни бобиға мувофиқ эллиқбоши деган халқ хоҳлаганига мувофиқ кимгаки шар қўб тушса, они ёзар экан. На қилсунлар, бул хил қилмасалар, положенияга мувофиқ бўлмай-дур. Положенияда шарият билладурган мулладин деган эмас экан. Ўзимиз хоҳлаймизми, нима ва ким бўлса они қилурлар. Уларга ким ва нима бўлиши ҳам даркор эмас экан. Бинобарин, ўз халқимиз бири паст, бири баланд деб, беиттифоқ бўлурлар. Фард: Бефикр ўлсанг, эй дўст, муҳтожи нон ўлурсан.

Идорадин:

Положенияда халқ орасида обрў ва эътибори бор одам бўлсун деган. Албатта, мингбошиликка мингбоши бўлмоқликка муносиб обрўси бўлуб, қозиликка қози бўлмоқға лаёқат ва муносабатлик обрў бўлмоқ лозимдур. Положенияни мулоҳаза қилмоқ керак.

Идора.

Туркистон вилоятининг газети, 1910 йил, №22, 21 март

ТОШКЕНТ САФАРИНДАГИ МАЪЛУМОТЛАРИМ¹

12-апрелда макони маъҳудим Тўрақўрғондин поездга ўлтуруб муддати уч соатда Хўқандга келтурганда, бу мўъжизоти оламини кўруб ва халқуллоҳларни сайри саёҳати осон бўлганини мушоҳада қилиб, ҳамд ва шукрлар айтуб, алалхусус, Сирдарёдин аввал вақтларда ўтмак тўрт соат, балки баъзи кунларда ўтолмай қолур эдук. Неча ашёйи жадидалар, чунончи, ишларимизда, тижоратимизда, зиндакорчиликларимизни осон бўлгани, бормак, келмак ёки бўлак иш қилмак осон бўлгани. Алалхусус, булар ичида аҳли илм ва аҳли фикрларга маълумотлар ва китоблар қўб бўлуб, ҳар нима билмак ва топмак осон бўлгани, ҳамма қўл ишларига мошина ихтиролар чиқорилиб, оз вақтда қўб иш қилиши,

¹ Исҳоқхон Ибрат 1914 йили рус-тузем мактабларида ўтказиладиган битирув имтиҳонларида қатнашиш учун махсус таклиф билан Тошкентга келган. Хадрадаги икки синфли рус-тузем мактабида рус тилидан имтиҳон олишда иштирок этади. Имтиҳондан олган таассуротлари ушбу мақоланинг ёзилишига сабаб бўлади.

куруқда ва дарёда юрмакка асбобу адавотлар мухайё бўлганининг устига бу мамлакат аҳлини маданиятга солмак учун яхши мактаблар тайёрланиб, толиби илм ва касб кишисига ҳаммалари очик бўлуб турганини кўруб хурсанд бўлуб, бизни халқ ҳам шояд бу илмлардин баҳра олсалар эди деб, Тошканд боргунча фикримда эди. Тошканд борганда, кундузлар боғ саёҳатларида, кечалар томошахоналарда ҳикоят китобларидин ўткан воқеаларнинг ҳикоясини суратда ўзини қилиб, синимотуграф томошасида бўладургон томошаларни мушоҳада қилиб кўруб, бормоқ-келмоқда ўтуруб бормоқ учун қилинган кўнка электрияларни ва кечаларда ёқмаклик учун ёғсиз ва ўтсиз ёнадургон электрия чироларни кўруб, аҳлимиз бундан манфаат олганларидин бошқа Еврўпо илмига ҳам ўргансалар эди деб, афсуслар қилиб эдум. Баногоҳ, Тошкандни Хадра мавзеъида бўладургон дувухкласной шқўлда имтиҳон вақти экан. Рафиқо ва катталаримиз таклифлари мўжибича боруб, они кўрдумки, имтиҳонда бизни мусулмония болалари ҳам яхши, дуруст русия забонини расо ва яхши сўзламоқға қодир бўлуб, улуглар ҳузурларида ҳикояларни икки бола бир-бировига муқобил савол-жавоб қилишиб, яхши имтиҳон берганлари яна мани шодландурди. На учунки, бизни ислом болалари ҳукумат лисонларига олим бўлмоқға ҳам ҳаракатлари борлиги маълум ўлди. Иншаоллоҳ, яна бир неча йилларда бу ёзилмуш илм ва касби камолотларидин ҳам ҳиссаларини олмоққа истейдодлари бўлгудек экан.

Туркистон вилоятининг газети, 1914 йил, №48

ПИСЬМО ИЗ ТЮРЯ-КУРГАНА¹

Эй, бизни мусулмон фирқалар, сизларни бу йиллардаги аҳволи аъмолларингиз ичкари шаҳарлардаги маданият топган халқға кулки бўладургон ҳоллардурки, буни олдини ҳеч қайсиларимиз олмадук. Эмди олиб ҳам бўлмади. Бул қарздорликлар мулкларимизни ва обрўларимизни

¹ Ушбу мақола миллатни жаҳолатга судраётган иллатлар танқидига бағишланган. Миллатни янги илм-фан, техника тараққиётидан баҳраманд бўлишга даъват этади. Мақолада аёллар маърифати, бунинг фарзанд тарбиясидаги ўрни масалаларига, айниқса, алоҳида эътибор берилган.

тўқмакка сабаб бўлган беилм, беҳисоб, бефикр ва маданиятсизликларимиз, бепарволигимиз ва эринчоқлигимиздур. Хусусан, ҳукумат бизни шаҳарларимизни забт қилгандин буён қайси бир сартиядин мадрасаларда хатм қилиб, замонага мувофиқ илмлар ҳосил қилди? Қанча сарт болалари ўқуйдур, билурмусиз? Йўқ, йўқ! Ҳоло ҳам биз қадимги, эски андишада мозорларга сиғиниб, ўз динимизга ҳаракат қилмай, оқча топсак, хоҳиш улоқ, тўйларга ўн минг сарфи беҳуда, исроф деган уламо йўқ. Ўлганга беш минг сарф-исроф учун қайси уламо буларга фатво берган, ҳалол деб. Ҳалол деса, бундан зарур ҳалоллар бор. Улар қолубдур. Ҳеч кимда халқга насиҳат йўқ, бўлса ҳам қулоққа олмайлар. Ёшлар бўлса, кукли ила юрадурлар. Қарилар аҳли аёлини бетартибда, ахлоқсиз қилиб ўстурган. Уйлангандин сўнг росхуд отасидин ейдур. Отаси бирор кун камроқ росхуд берса, они ўлдурмакда. «Ўзидин чиққан балога қайга борсун давога». Бу мубталолик, жаҳолат тартибсиз бўлуб, сўқуб, катта қилиб, ёшликда кўчада ёнғоқ, ошуқ, ондин каттароқ бўлганда гапхонада сафсата, азкия деган беҳуда сўз, урушмоқ, сўқушмоқни таълим оладур. Бу афъоли бадларни, бу мараз дардни доруси илмдур. Ёшларни мактабда тартиб қилиб ўстурмаганликдиндур. Ҳоло ҳам сизларга вақтдур. Илмсиз киши асоссиз девор деган. Асоссиз девор ғоятда безътибор бўлур. Илм ўқунг, ўқутунг, ахлоқи фунун замонага даркорлик илмлар зарур, агар сиз шул замонда турмак бўлсангиз. Лекин, йўқ, сизни замонларингиз, бу замона, бул аср эрмас, бул асрда турмаклик сизга душвор бўлур. Агарда янги илм, янги йўл, янги олам, янги асрдин бидъатни орода қилиб, сўфилик қилурман десаларингиз, хоотири жамъ бўлинг. Эски нимарса қолган? Йўқ, ҳар аср, ҳар қарн аҳволи ўз вақтига мувофиқ бўладур. Сизлар бул аср халқни ўз йўлларингизга солмоқ иложини қилсангиз, мана замон қилиб бўлмайдулки, Машраб девонани сўзига тўғриду: «Баёзидни вақти ўтти, шайхи сўфиён излама» дейдур. Ибратлик сўздур. Ҳар аср, ҳар қарн бир атвор илан кечар. Агар умрни хоҳлаб ёки қайтариб олмоқ мумкин бўлса эди, **Ва лайса-ш-шабоба биъавди қувватин**¹, демас эдилар. Умрни қайтариб

¹ **Ва лайса-ш-шабоба биъавди қувватин** — Қувват қайтса-да, ёшлик қайтмайди.

олур эдилар. Лекин бўлмайдур, замона турмайдур, аср ва тор вақт кетар, илмсиз, ахлоқсиз қолур. Сизлар вақт, аср лайлатулқадрдек ўтуб кетар, илмсиз, ахлоқсиз қолурсиз, ҳаракат даркор, ижтиҳод даркор. Ҳаётни сизга бойлаб бергани йўқ. Мамот ҳозирдур, воқиф бўлинг, амал қилинг, иш қилинг, йўл топинг, илм ўқунг. Оллоҳ ёр этур.

Куруқ юрма, куруқ дасти ажалда
Солур токи камон этмас маҳалда.

*Туркистон вилоятининг газети,
1914 йил, №18, 2 март*

ЭСКИ МАКТАБЛАР ХУСУСИДА¹

Муаллим бечора азиз фарзандларимизни калтак, қамчи йўқ баҳонаси-ла беш-ўн саналар (5–10 йил) осмонга қаратуб, «алиф, бабазер, бебазер», деб шовқин қилдириб-қилдириб, бир ҳарф ҳам ўқув-ёзув билдирмайинча умрларини барбод қилиб ётмоқга тақвиятгина бўладур. Болаларни эски мактаблар ила жамоаларга тақсим қилиб, келиш-кетиш, калтак ва қамчи масъалаларин ислоҳ қилмоқ-да албатта лозимдур. Лекин ўқулажак китоблар – мазкур эски китоблар, ўқулажак домлаларида – эски домлалари, мактаблари-да – эски ҳашарот уялари бўлдуқинда бу масъалалар минг маротабалар ислоҳ этилса-да, бекор, беҳудадур.

Агар виждон, инсоф ила муҳокама қилсак, таваққуфсиз ва тараддудсиз эски мактабларимизни асосларидан йиқиб, жойларига тартиб ва интизом билган янги усул домлаларнинг ҳимоясида бўлган мактаблар вазҳ этмаки лозимдур. Эски мактабдорларимизни-да деҳқончилик ҳунарларига саҳв этмак мувофиқи ҳақиқатдур. Бу сўзум

¹ 1907 йили «Туркистон вилоятининг газети»да эски мактаблар тарафдори Мулла Ҳусанхўжа эшон билан Исҳоқхон Иброт ўртасида кескин мунозара бўлиб ўтади. Мулла Ҳусанхўжа домла эски мактабларни енгил-елпи ислоҳ қилиш шиори билан чиқади, Иброт эса эски мактабларни тубдан ўзгартириш, улар ўрнида замон талабларига жавоб берадиган мактаблар очиб тарафдори бўлади. Шу муносабат билан Иброт 1907 йилда Мунаввар қорининг таклифига биноан Тошкентга келади, унинг мактабидаги битириш имтиҳонларида қатнашади, олган таассуротларини мақолада баён этади.

жаноби муаллимларга — эски ва янги домлаларимизга охирги сўзум.

Мен ўзум ҳам ўзумга қарашлик ўнта-ўн бешта болаларни эски мактабда ҳеч баҳра топмай, беҳуда юрдуқларина жоним ачиб, Қозон тарафинда бир муаллим жалб эдуб, мактаб қилиб вердим. Мактабнинг кушодиға уч ой бўлгани йўқ. Йигирмадан зиёда кичик болалар «алиф нима?» деган саволина «калтак» деб жавоб берувчилар тамом саводи чиқиб, ҳар нарсани ёзадургон бўлдилар. Тўрт-беш ва етти-саккиз саналар Қўқонға юруб, ҳеч нарса билмаган муллабачалар битамомиҳи арабий муколамаға қодир бўлиб, ҳар бир китобларни мутолаа этадургон бўлдилар. Шул сабабдин биз кўзумиз ила тажриба қилиб, бул ўқутишга тамом ихлос қилдик. Агар Русия илларини билмак даркор бўлган ҳолда, ўшал мактабларда Русия муаллимларидин сақлаб, бирор дарс Русия илм ва забонидан таълим берилган ҳолда анча нафъ олур эдилар.

Туркистон вилоятининг газети, 1907 йил, №72

МИЛЛАТНИ КИМ ИСЛОҲ ЭТАР?¹

Биз Туркистон мусулмонлари орасинда хилофи шариат одатларини кўплиги ҳар кимга маълумдир. Мунинг дафъи ва ислоҳини ким этар? Бизни фикримизча, мунинг дафъу ислоҳиға уламо ҳазароти камари ҳиммат боғлаб, муқаддас меҳробу минбардан ваъз сўйлаб, аҳолиға аҳкоми шариатни билдуруб, байтуллоҳ ҳукминдаги масжид ва жомеъларида эрта-ю кеч амри ба маъруф ва наҳй аз мункар этиб, халойиқ англайтургон бир тил илан панду насиҳат этсалар ҳам мунинг ҳеч қўймасдан ҳар кун баъд аз намози фажр ва баъд аз хуфтон доим мухталиф мавзулардан баҳс этсалар, албатта, таъсирсиз қолмас. Хусусан, муқаддас масжидға сўйлаган ваъз ҳар бир мўъмин қалбидан ду боло таъсир этар.

Қуръони карим амри маъруф ва наҳйи мункар этмоқ

¹ Мақолада пайгамбарларнинг вориси бўлган олимларнинг бурчлари ва вазибалари хусусида сўз юритилади. Жумладан, уларнинг омма тарбиясига масъул эканликлари, маърифат тарғибига эътибор кўрсатишлари зарурлиги таъкидланади.

учун мавъизан панду насихат учун кўп оятлар борлиги уламо ҳазаротларига маълумдир.

Олами исломни ҳар тарафидаги масжидларда халқ тили илан ваъзу панд этмоқ жорийдир. Ёлғиз Туркистон ва Бухорога, билмайман, на сабабдан жорий эмас. Онингчун халқни ахлоқу одоби исломияси кундан-кун бузилмоқда. Ори, бизни масжидда «салоти Масъудий»ни бечора авом англамайду. Зотан, оти имомларни ўзлари ўқимоқлари лозим. Лоақал, мазмунини авомга тушундурмоқ керак. Ҳолбуки, халойиқга зарурроқ, керакдур. Бугун кўпайган бузуқлик ва фасодларни ислоҳи учун ваъз қилмоқ керак. Заруриёти диния ва ахлоқи исломияни аларга таълим ва танбеҳ қилмоқ керакдур. Баъзан намози фаждан сўнгра масжидга оми гадойлар ғазал ўқиб, хурофот сўйлаб, ваъз айтган бўлуб садақа жамлар. Бесавод бир гадой оғзиға келганини имом афанди ҳузуринда бемуҳобо сўйлар. Ҳеч ким анга бир нима демас. Ҳолбуки, масжид ичинда гадойлик ва садақа дуруст йўқ эди. Имом афандилар масжидда ваъз айтсалар, халойиқни билмаганини билдурсалар, албатта, иззату ҳурматлари-да зиёда бўлур. Халойиқда ислоҳ топи-лур, дунёву охиратда ажрлари ҳам зиёда бўлур. Зотан, уламо ҳазротики, варасат ул-анбиёдурлар, вазифалари таълиму ҳидояти халқуллоҳдур. Кунтум хайра умматин ухрижат ли-н-наси таъмуруна би-л-маъруфи ва танҳавна ани-л-мун-кар, ʼуламау умматий каанбийаи бани Исроил оят ва ҳадисларининг шаъни шудур.

Собиқ «Самарқанд» жаридаси ва «Ойна»да ҳам бир неча дафъа мундан баҳс бўлуб эди. Алҳамдулиллаҳки, идорага яқинда хабар олиндики, Самарқандни Хожажон Хожа маҳалласининг имоми муҳтарам домла Ҳожи Абдуғаффор жаноблари бир неча кундан бери халқ тили илан баъд аз намоз ваъзи панду насихатга бошлабдурлар. Намозгузорлар ниҳоят рози эмишлар ва ададлари ҳам кўпайибдур. Ваъзлари-да таъсирини оз бир муддатда кўрсатибдур. Аллоҳ таоло бу имом амсолини кўпайтирсун. Домла Абдулғаффор жаноблари бир неча саналар Ҳарамии муҳтарами Набавий ҳазратларининг Самарқандда бу амри лозимни бошлаганлари учун табрик этармиз. Ори, уламо қавмидиндурлар. Уламо ғайрат этканда миллат, албатта, ислоҳ топур.

«Ойна», 1914, 12-сон, 274 – 275-бетлар

Намангон уездида Тўрақўрғон қозиси ас-сайид-ул-хаж Исҳоқхон тўра афанди бир ҳақиқий мусулмони комил эканини ўз ҳамқарялари билиб туруб, баъзи афкори содиқона тарафдори ўлдуғи учун қози афанди хирожи восвос деб таажжублануб, таън еткурадурлар. Лекин биз ўз фикри қосиронамиз бирла тафаккурот эдуб, у жаноб қозини жумла ҳаракоту ақли писандонасини маъқул топмоқдин бошқа йўлимиз йўқ. Албатта йўқ. Чунки Бокуда Ҳусайнзода жаноблари бир фикри содиқонада бир гўшая чекди. Исҳоқхон тўра жаноблари эса бу гўшая чекмоқни ҳам бошқа фикр ила мардуд эдур. Чунки ақли комил инсон дунёнинг сонсиз меҳнат ва андуҳлариндин ва чархи кажрафтор таъналариндин бир зарра қадар ўлса-да малулият ҳосил эдмаз.

Исҳоқхон тўра сайидзода ҳам ҳожи ва олим ва фозил бир зоти олий ўлуб, бу турфа фазойили инсония молик ҳам хаттоти азимдур. Чунки мусулмонча хат ёзмоқдин ўн етти навъ ёзув бирла қалам юргузурлар. Бу осори қаламия ва ақлиясинда намунаи зотий демакка шоён бир санъати ўтган йил 1907 йилда жаноб Туркистон генерол губернаторига тақдим қилинуб, шойисталиғига иккинчи даража почотной халат олгон эдилар. Мазкур фазойили инсониядин моада қози тўра жаноблари арабча, туркча, форсча, ҳиндча, русча лисон билуб, яна русча, французча, арманича ва бошқа хатлар ёзмоққа яна моҳирдурлар. Баъзи ихтиролари ҳам бордур. Бу сўзумдин мурод Исҳоқхон тўрани элга танитмоқ ёки хушомад қилмоқ эмас. Балки шул қадар инсония жамъ бўлган бир одамни мамнуъи бутун вилоятда бўлунмагани учун инсониятда адм ул-мисол эканини маданият ҳурмати учун ёзмоқ қаламимга малол келмади ва мунча фазойили инсонияси орасиндаги ошиқона ва ҳақирона ва гирияхезона шеърларини таъдид қилмоққа ҳусулим бўлмади. Йўқса, бир неча газетага ёзсам-да, ҳануз итмомига еткузмоқ мумкин бўлмаз. Мана ислом эътиқо-

¹ Ушбу мақола биринчи ўзбек фотографи, шоир, публицист, маърифатпарвар Мираъзам Иброҳим ўғли — Иброҳим Даврон (1874–1922) қаламига мансуб. Мақолада Исҳоқхон Ибратнинг ҳаёти ва ижоди, маърифатпарварлик фаолияти тўғрисида қимматли маълумотлар берилган.

ди, фаранг фикрли, оврупо қиёфали, мўмин инсон. Раҳ-
мат анго!

Агар Исҳоқхон тўрага тобе қишлоқ фуқаролари, яъни
Тўрақўрғон бўлусти аҳолиси мундоқ қозийи инсониятпар-
варни билмасалар, минбаъд авсоли бадахлоқ, нафс ово-
раси, мажнундин хароброқ қозиға учраб, фалокат остида
эзилмоқлари ҳақиқийдур. Қози тўрани(нг) фуқаропарвар
ва инсоф доирасинда ҳақшунослик ила ширин ва беозор
халқуллоҳға қилган муомалаи комилоналарини ёзмоққа
мажбур ўлдум. Ҳамда ёзмоқ шаънига лойиқ бир ишдур.

Хўқанд, Даврон

МЕЗОН УЗ-ЗАМОН¹

Жавоб берадур: мана бундин ортиқ нодонлик бўлмаски, адувлари – душманлариға бор нимарсасини бериб, ани(нг) азобини, ҳисобини ўзи берсун. Худо бул феълдин сақласун. Шул бойларга ҳаётларида мактаб ёки мадраса ё хизмати динияни тарғиб қилса, улар қаттиғ ёмон кўрадурлар эди. Мана эмди бориб кўрарлар. Буларни(нг) ўз олдида кўб кишилар шу хил вафот бўлди – кўрдилар, булар ибрат бўлмади, ҳирси дунё ғалаба қилди. Ағниёу фуқаро эмас, бутун исломда мингдан бир киши ризқи муқаддара²га қаноат қилиб, истиқомати шариатда бўлган. Ҳама мубталои дунё ва ғано. Хоҳ шайх, хоҳ олим, хоҳ хон, бу бир.... замонани(нг) даври бирла келгон...

Бу сўз эмди айтилгон эмас. Ҳама тасаввуфда бу бор. Аммоки ман бу «Мезон»ни муқаддима қилмоқда сизни «Хубб уд-дунё...»³дан кўнглингиз қайтаруб, сўнгра муддао ёзаман. Бу «Мезон уз-замон» мақсади халқга амри маъруфдурким, **кунтум хайра умматин ухрижат ли-н-наси таъмуруна би-л-маъруфи ва танҳавна ани-л-мункар⁴** муфоди⁵га қараб, ҳар фард аз афроди уммат маъмури амри маъруфдур. Бу амрни гарданидин тушурмоқ фақат айтмак ила бўлур. **Ва ма ала-р-расули илла-л-балағу-л-мубин⁶** этмак бўлса, қалам ила бўлур. Савт ила айтилса,

¹ Асарнинг бизга маълум бўлган ягона кўлёмаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти фондида 11618 рақами билан сақланади. Кўлёманинг дастлабки саҳифаси йўқ.

² Ризқи муқаддара – тақдирда белгиланган ризқ.

³ Хубб уд дунё – «Хубб уд-дунё раъсу кулли хотиъа» (Дунёга муҳаббат кўйиш барча хатоликлар боши) — ҳалисдан.

⁴ Оли имрон сураси, 110-оят. Мазмуни: (Эй, уммати Муҳаммад), одамлар учун чиқарилган миллатларнинг энг яхшиси бўлдингиз. Зеро, сиз яхши амалларга буюрасиз, ёмон амаллардан қайтарасиз (Қуръони карим оятлари мазмуни Алоуддин Мансур таржимаси асосида изоҳланди).

⁵ Муфод – мазмун, моҳият.

⁶ Анкабут сураси, 18-оят. Мазмуни: Пайғамбар зиммасида (Оллоҳ фармонини бандаларга) очиқ-равшан етказишгина бордир.

бир самоъ эшитуб тамом бўлур. Қалам била бўлса, қиёмат-гача хизмат бўлур, ҳар бир аҳли савод кўруб ўкуса, амри маъруф бўладур. Биз қилиб турган хизмат кейинги асрларга ҳам хизмат этар умидинда бўлуб қалам юргуздук... Аллоҳ таоло бу хизматимизни қабул этуб, сўзимизни исломга таъсирини этсун. Омин.

БИРИНЧИ МЕЗОН

Мезон — баробар қиладургон тарозудур. Бу асрларни, замонларни вазн қиладур. Сўнгра ҳосили мезон — бир на-тижа ҳосил бўлур. Биз бу мезон ила ўз асримизни торта-миз. Аввалги замон ва кейинги замонларни(нг) бўлак та-розуси бор. Биз кўз билан кўрган нимарсани вазн қиламиз. Табодили замон¹ — инқилоб ошондин зуҳур этмиш. Ашъи жадида ва асбоби адидаларни кўруб, булар ҳама халқи Оллоҳга ато қилингон нимарсалар экан. Булар баъзиси ҳусния ва баъзиси нисбия суратинда кўрунуб, истеъмоли алал-умум бўлуб, бундан баъзи муташарриълар² ижтиноб қилсалар³ ҳам умуму-н-нос тайассиран ли-н-нос (одам-ларга осон бўлсин учун) тутуб, одат қилдилар ва расму-урф билдилар. Ва баъзи мутазоҳидлар, аслидин бохабар-лар, ижтиноб ва тақво қилдилар — бу бизим аҳли ислом. Баъзилари ҳаром, макруҳ деб авом халқни тафриқага, машаққатга кўйдилар.

Аввалдин биз — аҳли ислом уламосини жузъий сўзлар-га кулли жанжал қилиниб, байнал-уламо⁴ ихтилоф бўлуб юргандур. Булар ҳам ани қабилиндан: фақат исломията кифояти иттифоқ ва иттиҳод⁵ зурурлиги ҳеч кимни анди-шасида, ноаниқ чакана ишни катта қилганлар. Худо ам-ринда уламолардин амри маъруф, ағниёдин эҳсон, бинои хайру имдод, фуқаро ва умуму-н-носдин ҳаракати касби илм тараққий ва таолий эди. Йўқ, булар ишни ғайри мав-зубга ишлатдилар. Уламо ва фузало ва авом ҳама нафс хиз-матидан бўшамай, дунё қилмоқ, иморат, ҳашам, манфаа-ти нафсияларин мубталойи. Хизмати уммат, хизмати мил-лат деган нима? Ани билмай, муни қилмаса ҳаром, муни

¹ Табодили замон — замон ўзгариши.

² Муташарриъ — шариат билимдонлари.

³ Ижтиноб қилмоқ — сақланмоқ, ўзини тиймоқ.

⁴ Байнал-уламо — олимлар орасида.

⁵ Иттиҳод — бирлашиш, қовушиш.

қилмаса макруҳ, бу мустаҳаб, бу мубоҳ деб, бу умматга фарзи айн бўлган ишлар қолуб, мустаҳаб ила макруҳни жанжал қилдилар. Чунончи, булардан аввали ҳолларда янги жорий ҳама ашё бўлса, булар кўрмаган бўлсалар, ани ҳаром ақида қилиб, то расму урфу таомил бўлгунча ҳуркуб турдилар. Сўнгра било иштибоҳ¹ истеъмол қилдилар.

Бу бизни халқимизни бир вазълари борки – қуйундек, буларга бир мақол ҳаром дейилур, ҳуркиб елур. Мундин беш йил аввал ҳаром деб ҳуркиб юрган нимарсаларни ўзлари олуб ҳамадин аввал тутдилар. Мана бундан буён ҳама ашёи жадидалар зуҳур этса, яна шул хил ҳуркарму? Кейинлар бу халқларимизни бу феъллари беилмликдан, шаҳар кўрмагонликдан маҳз ваҳшийликдур. Буларда аввалдан маданият йўқ эди. Мана эмди анча-мунча ихтилооти фариқи ажнабийлар² илан кўзлари кўруб туруб, фойдаи динимиз не — билдилар. Аммоки ўзлари урнамайдурлар.

Бу ахлоқлари тарбия илан аҳолидан йўқ қилса, тамбаллик тухми кўкаруб Туркистонни истило қиладур. Халқни зиллатга солур. Расулulloҳ ҳазратлари марҳамат қилибдурларки: **Ал-илму иззуд-дунйа ва-ш-шарафу-лохирати**³ деб. Иккинчи бир ҳадислари: **Утлубу-л-илма ва лав кана би-с-Сийн**⁴. Бул ҳадислар бизни талаби илм қилмоққа таклиф қиладур. Биз қочармиз. Шориъи акбар⁵ набиййина алайҳиссалом қайси сўзларидан зарар кўрдукки, меҳнат қилиб, қаттиғ урнамаймиз? Ҳеч иш қўлга келмайдур, илло қаттиғ ҳаракатлардан. Бул тўғрида Худованди акбар Каломи қадимда айтадур: **Ва ан лайса ли-л-инсани илла ма саъа**⁶. Ҳаракат даркор. Бул ҳам ҳадисдурки, дар таваккул пойи уштурро бибанд. Аввал инсон — сўнгра таваккул. Мана «Мезон»ни(нг) сизга кўрсатадургон вазни.

¹ Било иштибоҳ — ҳеч бир шубҳаланмай.

² Ихтилооти фариқи ажнабий — чет элликлар билан борди-келди қилиш.

³ Илм — дунё иззати ва охират шарафи (ҳадис).

⁴ Хитойга бориб бўлса-да илм талаб қил.

⁵ Шориъи акбар — шариятнинг улуғ асосчиси (Пайғамбар алайҳиссалом назарда тутилган).

⁶ Нажм сураси, 39-оят. Мазмуни: Инсон учун фақат ўзи қилган ҳаракатигина бўлур (яъни ўзгаларнинг қилган яхши амалларидан унга бирон фойда етмас).

Аввалги асрларни(нг) одами, чунончи боболарингиз ёки бўлак одамлар илмда, ҳунарда, маъишатда — жамиъи умуринда¹ машаққатда ўтган. Эмди умури маъишат роҳатга бадал бўлди. Боболарингиз чақмоқ чақар эрдилар, кўрки, ҳозир қандоқ роҳат. Қаро чироқ ёқар эрдилар, электрий лампа қандоғ роҳатдур. Инқилоби замон шундоғ қилди. Хусусий сафар қилмоқда машаққатларга қараб вазн қилинг. Тошканд илан Хўқанд ароси бир ҳафта кўб меҳнат илан, йигирма сўм сарф илан, бир ҳафтада сарт аробада бори-лур эди. Худованди оламни(нг) марҳамати, ҳукумат ҳаракати илан темир йўллар солинуб, бир уч соатда тўрт сўм сарф ила борадургон бўлди.

Бўлак ашёлар ҳам бул тариқа осон мезон қилганда фарқ бўлур. Бул осонлик аввалда нега бўлмагон? Бунга сабаб мутараққий ва маданий халқни(нг) йўқлиги, ихтилот йўқлиги. Бинобарин, қийинликда бўлган. Асли иллат ҳамасига илму ҳунарсизлик. Илму ҳунар бўлса, мактаб-мадраса бирла бўлур. Бу асбоби илмлар ҳеч бири бизда йўқ учун ҳама умуримизда уср² бўлган. Эмди дунё ва охи-рат роҳати илм экан, нимага ўқутмадукки, биздан кейинги авлодларимиз роҳатда бўлмадилар. Оллоҳ таоло бизга йуср³ни хоҳлагон, усрни хоҳлагон эмас. **Йуридуллоҳу бикум ул-йусро ва ла йуриду бикум ул-усро⁴** деса, биз ўзумизни ўзумиз қийинликка солган. Худо солган деб қийинликдан чиқмай юришимиз мани Худо шундай қилган деб иймонга келмаган қабилиндандур. Агар бидъат деб тақво қиладургон бўлсангиз, бул бидъат бўлса, бидъат эмас нимарса қайси? Чакана фикр ила мусулмончилик муддаога етиб бўлмайдур. Катта йўлдан юруб борадур подшоҳга — Худованди олам боргоҳига. Овони илму ҳунар⁵ ва касб бўлганда атрофу акноф ўртага чиқиб ийд қилиб юрса, биз халқ ғарибу ожиз бўлуб бир кунжада ўтурсак, ўз аҳлимиз майли, ажнабийлар нима дейдурлар? Бас, ўқунг, ҳунар касб этмак учун ҳаракат даркор экан, кўруб турубсиз.

¹ Жамиъи умуринда — барча ишларида.

² Уср — қийинлик.

³ Йуср — осонлик.

⁴ Бақара сураси, 185-оят. Мазмуни: Оллоҳ сизларга енгилликни истайди, сизларга оғир бўлишини истамайди.

⁵ Овони илму ҳунар — Илму ҳунар замони.

ИККИНЧИ МЕЗОН

Ислом дини ва шариат иборати иттиҳод ва иттифоқ-дур. Чунончи, Каломи қадимда Оллоҳ таоло айтур: **Ваъта-симу биҳаблиллаҳи жамиъан ва ла тафаррақу**¹. Яъни Худонинг риштаи маҳкамига даст уринглар, ҳамаларингиз иттифоқ бўлуб, тафриқа ва пароканда бўлмай. Ҳама мутафиқ бўлуб, нифоқ қилманглар, дер. Ва ҳам Оллоҳ таоло буюрадурки: **Ва ла такуну каллазийна тафаррақу ва-хта-лафу мин баъди ма жаа ҳумул-баййинат**². Яъни мутафарриқ ва ихтилофда бўлманглар ул кишилардекки, мутафарриқ бўлдилар. Сўнгра иттифоқ ва иттиҳоддаги халқни(нг) тараққийларини кўрдилар. Сураи «Анфол»да буюрадурки: **Ва ла танозаъу фатафшалу ва тазҳаба рихукум**³. Яъни бир-бирингизга мунозаат қилманглар, нифоқ этманг. Кўрқингки, роҳатларингиз қўлдан кетар. Яъни сизни(нг) нифоқингиз таъсири қабойилларингизга уруб аларни(нг) таъсири оламга урадур. Бас, боиттифоқ тафкир⁴, тадбир ва дафъи душманга ожиз бўлманглар. Сураи «Оли имрон»да айтадурки: **Ва шовирҳум фил-амри фаиза азамта фатаваккал алаллоҳ**⁵. Яъни, эй расул, сан замоники, агар бир амрга мубошарат қилсанг, мустабид бўлма, худройлик қилма. Балки асҳоб ила машварат қил. Дор уш-шўрода бўлган иттифоқ илан ишга ҳаракат қилиб, анирой қилиб, ул корни(нг) оқибатини манго таваккал қил. Ва ҳам сураи «Шўро»да мўминлар таърифиди айтадур: **Валлазийна астажобу лироббиҳим ва ақомус-солата ва амруҳум шуру байнаҳум**⁶. Яъни биҳишт ул кишигаким,

¹ Оли имрон сураси, 103-оят. Мазмуни: Ва барчангиз Аллоҳнинг арқонига (Қуръонга) боғланингиз ва бўлинмангиз.

² Оли имрон сураси, 105-оят. Мазмуни: Аниқ хужжатлар келганидан кейин бўлиниб кетган ва бир-бирлари билан ихтилоф қилиб, талашиб-тортишган кимсалар каби бўлмангиз.

³ Анфол сураси, 46-оят. Мазмуни: Ва (ўзаро) талашиб-тортишмангизки, у ҳолда сустлашиб, куч-қувватингиз кетар.

⁴ Тафкир — фикрламоқ.

⁵ Оли имрон сураси, 159-оят. Мазмуни: Ва ишларингизда уларга маслаҳат солинг! Энди (маслаҳат қилгач, бирор ишни) қасд қилсангиз, Оллоҳга суянинг — таваккал қилинг!

⁶ Шўро сураси, 39-оят. Мазмуни: Улар Парвардигорларига ижобат-итоат этган ва намозни тўқис адо қилган зотлардир. Уларнинг ишлари (мудом) ўзаро шўро—маслаҳат (билан) бўлур.

Худосини даъватини қабул қилиб, намозни барпо қилиб, ҳар амри бўлса, ани шўро (маслаҳат билан¹) этибдур.

Сўнгра сураи «Бақара»да буюрадурки: **Ва из қола роб-бука лил-малаикати инний жаъилун фил-арзи халифатан. Қолу атажъалу фийҳа ман йуфсиду фийҳа ва йусфикуд-ди-маа ва наҳну нусабиҳу биҳамдика ва нуқаддису лак. Қола инний аъламу ма ла таъламун².** Ҳосили калом буки, Худои таоло мушовара қиладур малоикаларгаки, (одамни) рўйи заминга халифа қиламан. Улар айтадур: «Агар халқ этсанг уларни ер юзида фасод қилурлар ва қон тўкарлар. Биз Сени(нг) тасбеҳ ва тақдисингни қилиб турибмиз». Худо айтадур: «Мани(нг) билганимни сизлар билмассизлар».

Бас, Худованди олам ҳазрат Одамни(нг) мартабаларини кўрсатди. Малоикалар қабул қилиб, ўзининг сўзин биз билмадук, дедилар. Бас, мақсуд: Худованди олам **Фаъ-алун лима йурид³, Олим ул-ғайби ва-ш-шаҳодат⁴**дур, машваратга муҳтож эмас эди. Нима учун машварат қилди? Магар уларга машварат одобидан таълим бермоқни ирода қилди. Ва дигар сураи «Моида»да Оллоҳ таоло буюрадур: **Ва таъавану ала-л-бирри ва-т-тақво ва ла таъавану ала-лисми ва-л-удвон⁵.** Яъни ҳамкорлик қилинг, ионат беринг ҳар савоб ишга ва иттиҳодга ва эҳсонга саъй қилинг ва ҳар ишики, сабаби адоват ва нифоқдур, анга ионат қилманг, дейдур. Ва ҳам сураи «Бақара»да айтурки: **Ва казалика жаъалнакум умматан васатан⁶.** Яъни ман сизларни уммати адолат ихтиёр қилдим ва қарор бердим: мояи адолат — мухторият, вифоқ ва иттиҳоддур.

¹ Қавс ичидаги изоҳлар нашрга тайёрловчиларники.

² Бақара сураси, 30-оят. Мазмуни: Эсланг (Эй, Муҳаммад), Парвардигорингиз фаришталарга «Мен Ерда (Одамни) халифа қилмоқчиман», деганида улар айтдилар: «У Ерда бузгунчилик қиладиган, қонлар тўкадиган кимсани (халифа) қиласанми? Қолбуки биз ҳамду сано айтиш билан Сени улуғлаймиз ва Сенинг номингни мудом пок тутамиз». (Оллоҳ) айтди: «Мен сизлар билмаган нарсаларни биламан».

³ Бурж сураси, 16-оят. Мазмуни: (У) истаган нарчасини амалга оширгувчидир.

⁴ Ҳашр сураси, 22-оят. Мазмуни: (У) ғайб ва шаҳодатни (яъни яширин ва ошкора нарсаларни) билгувчидир.

⁵ Моида сураси, 2-оят. Мазмуни: Яхшилик ва тақво йўлида ҳамкорлик қилингиз, гуноҳ ва ҳаддан ошиш йўлида ҳамкорлик қилмангиз!

⁶ Бақара сураси, 143-оят. Мазмуни: Сизларни ўрта (адолатли) бир миллат қилдик.

Сураи «Хужурот»да айтурки: **Иннамал-муъминуна ихватун фааслиху байна ахавайкум**¹. Яъни мўминлар бири-бирига биродардур. Агар нифоқ бўлса, иккисини(нг) ўртасини сулҳ қилинглар, дейдур. Ва ҳам сураи «Бақара»да айтур: **Вал-фитнату ашадду мин ал-қатли**². Яъни икки кишини(нг) миёнасига фитна қилмоқ одам ўлдирмоқдан ёмонроқдур. Сураи «Моида»да айтур: **Вас-сорикун вас-сорикату фақтаъу айдийахума**³. Яъни ҳар марду заники, ўғирлик қилса, қўлларини кесинглар. Зероки, мунофиқдур: ўз биродарларига нифоқ қилибдур. Сураи «Нур»да айтадур: **Аз-зонияту ва-з-зоний фажлиду кулла воҳидин минҳума миата**⁴. Яъни зану мард зинокунандалара юз қамчи урунглари. Зероки, нифоқ ва фасод ишини қилибдур. Ва сураи «Бақара»да айтур: **Ва ақиму-с-солата ва ату-з-закот**⁵. Яъни намоз ўқинглари ва закотни адо қилинглари. То аз ҳоли бечорагонки, биродари шумоянд⁶, хабардор бўлунглари ва ғафлат қилманглари. Зероки, ғафлат бегоналиқдур. Бегона нифоқ бўлур. Вифоқ ила нифоқдин халос бўлурсизлар.

Сураи «Оли имрон»да айтадур: **Ва лиллаҳи ала-н-наси ҳажжул-байти ман истатоъа илайҳи сабила**⁷. Яъни ҳажга боринглари қодир бўлсаларингиз. Токи ўз биродарларингиз ила улфати муҳаббати тоза пайдо қилинглари. Ҳар йўлда иттифоқ, дўстликни ўртада тутунглари. Яна сураи «Оли имрон»да айтур: **Фанажъал лаънаталлоҳи алал-козибийн**⁸. Яъни қарор бердим Худони(нг) лаънатини ёлғончиларга.

¹ Хужурот сураси, 10-оят. Мазмуни: Мўминлар ҳеч шак-шубҳасиз оға-инилардур. Бас, сизлар икки оға-инингизнинг ўртасини ўнглаб кўйинглари!

² Бақара сураси, 191-оят. Мазмуни: (Одамларни) алдаб, фитнага солиш ўлдиришдан ёмонроқдир.

³ Моида сураси, 38-оят. Мазмуни: Ўғри эркакни ҳам, ўғри аёлни ҳам қилмишларига жазо бўлсин учун, Оллоҳ томонидан азоб бўлсин учун қўлларини кесинглари.

⁴ Нур сураси, 2-оят. Мазмуни: Зинокор аёл ва зинокор эркак — улардан ҳар бирини юз даррадан уринглари.

⁵ Бақара сураси, 43-оят. Мазмуни: Намозни тўқис адо қилинг, закотни беринг.

⁶ То аз ҳоли бечорагонки, биродари шумоянд — Ёру биродарларингиз ичидаги бечораҳоллардан хабардор бўлинглари.

⁷ Оли имрон сураси, 97-оят. Мазмуни: Ва йўлга қодир бўлган кишилар зиммасида Оллоҳ учун мана шу уйни ҳаж-зиёрат қилиш бурчи бордир.

⁸ Оли имрон сураси, 61-оят. Мазмуни: Ёлғончиларни Оллоҳ лаънат қилишини сўрайлик.

Чунки ёлғончи нифоқни ошкор қилур. Сураи «Нисо»да айтур: **Йа аййуҳа-н-насу-т-таку роббакуму-л-лазий холақоқум мин нафсин воҳидатин**¹. Яъни, эй мардум, қўрқинглар Худойингизданки, сизларни бир ота ва бир онадан пайдо қилдики, отангиз Одам ва онангиз Ҳаводур. Бас, ҳамаларингиз бир кишини(нг) фарзанди: ўғул-қиз, оғанини. Бир-бировларингизга муҳолафат қилманг. Иттифоқ – бир тил, бир жон, бир тан ва бир жиҳат бўлунглар. Бул тўғрида Саъдий айтур:

Бани Одам аъзои яқдигаранд,
Ки лар офариниш з-як гуҳаранд.
Ки узви бадард оварад рўзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор².

Рубоий:

Заволи мулка сабаб шўру шар эмаса надур,
Тараққиёта аловат зарар эмаса надур.
Бақои миллат эдар иттиҳоддан тавлид,
Бу шабуҳи мулк аҳли назар эмаса надур.

Иккинчи тариқ будурки, шориъи акбар ҳадислари «Саҳиҳи Бухорий» жузъи сонийсида Ихоу-н-набийи байна-л-муҳожирин ва-л-ансори ан-Саъд ан-жаддиҳи қола: «Ламма қадиму-л-Мадинага ахо Расулulloҳи саллоллоҳу алайҳи васаллам то охири ҳадис»³. Яъни расули Худо маррон ҳунаййа⁴ки, Мадинага қадам ташриф буюрдилар. Ансорки аҳли Мадина, муҳожирки аҳли Маккадурлар, ўрталарига биродарлик солуб, биродари зоҳирийни биродари ботиний арқони била бойладилар, маҳкам қилдилар, чунончи, ақди расул ботин эди, пайғамбарликки расули зоҳирдур, муайяд қилдилар. Бас, моли муллоқ, боғ ва нақд-

¹ Нисо сураси, 1-оят. Мазмуни: Эй инсонлар! Сизларни бир жондан (Одамдан) яратган Парвардигорингиздан қўрқингиз.

² Одам фарзандлари бамисоли яхлит аъзо,
Чунки улар барчаси бир гавҳардан яралган.
Агар аъзолардан бирортаси огриса,
Бошқаси ҳам азият чекади.

³ Пайғамбаримиз ансор ва муҳожирларни биродарликка даъват этганлари ҳақида. Саъд ўз бобосидан ривоят қиладики: «Расулulloҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам Мадинага келган вақтларида муҳожирлар ва ансорларни биродарликка чақирдилар».

⁴ Ҳунаййа — вақт, қисқа муддат.

ларини миёналарида тақсим қилдилар. Ҳаттоки бир ан-сорни(нг) икки завжалари бўлса, бирини талоқ қилиб, дигарларига қабули никоҳладилар.

Ва дигар буки: **Ядуллоҳи маъа жамоатиҳи**, яъни Худо-ни(нг) қўли жамоат иладур. Худованд мустабидларга иши йўқ вақтида сўрайдур. Худонинг иродасидан ташқари ҳеч иш анжом топмайдур, дерлар. Шориъи акбар буюрадурлар ҳадисдаки: **Инний бикум минний мажлисан ва аҳсанукум ахлоқан алмуватгинуна акнофан аллазийна йанифун ва йунифун**. Яъни манга яқинроқ сизлардан жаннатда ул киши бўлурки, хушхулқдур ва акноф оламини сайр қилиб, мар-думни улфат ва иттифоққа солур, нифоқ ва мухолафатдин қайтарур. Ўзи халққа улфат, вифоқ йўлини тугор, дерлар.

Яна бир ҳадисларидур: **Алмуъминуна ҳаййинун ва лай-йинун**. Яъни мўмин ул кишидурки, мулойим ва нармхис-лат бўлур. Мардумга вифоқ йўлин тутар.

Бешинчи ҳадисда айтурларки: **Улуфун маълуфун ва ла хойра фийман ла биулуфин**. Яъни Худованди олам бу олам-ни ижтимоъ учун яратгандур. Хайр йўқ ул кишидаки, худ-рой ва мустабид бўлса, улфат бўлмаса ва улфат қилмаса.

Олтинчи ҳадисларидур: **Алмуъмину лилмуъмини ка-л-бунйон йашудду баъзукум бибаъзин**. Яъни мўминнинг мўминга нисбати бамисоли девор иморатидурки, баъзиси баъзисини маҳкам қилур. Маълумдурки, вифоқ беитти-фоқ вукуъ ва қоим бўлмас.

Еттинчи ҳадисда айтурларки: **Алмуслиму ахун муслими ман кана фи ҳожати ахийҳи каналлоҳу фи ҳожатиҳи**. Яъни мусулмон мусулмоннинг биродаридур. Мусулмон бирода-рини(нг) ҳожатини раво қилса, Худованди олам ани(нг) ҳожатига машғулдур. Агар ғамини зойил қилса, Худованд ани(нг) ғамини зойил қилур қиёматда. Ғами қиёматдин зиёда ғам йўқдур.

Саккизинчи ҳадисда айтурлар: **Алмуъмину фи тавод-диҳим ва тароҳиҳим мислу-л-жасад иза иштако минҳу уз-ван тудрой лаҳу соиру-л-жасад**. Яъни ҳосил буки, мўмин мисли аъзойи бадандурки, бир узви огриси, бошқаси ҳам озор топар.

Бу муқаддималарни(нг) натижаси будурки, биз ода-мизотни Ҳақ жалла ва аъло бир ота ва бир онадин халқ этиб, бизларни бир-биримизга биродари сулбий қилди.

Асрлардан ҳар асрда бир пайғамбардин зиёда пайғамбар юбормади. Биродарлик шоҳу шуъбасини **Холақоқум мин нафсин воҳидатин**¹ занжирига маҳкам қилди. Ва иннамал-муъминунна ихватун² мужибича бу биродарлик муҳаббат ва улфатлик учун шариати уззода бир масъулият тариқида мустаҳкам қилди ва аларга суннати сания берди. Бу сунъи ҳикмати сиришт ва суннати иззат кунҳида бизларга нукталари беинтиҳо ила далолат қилдики, ул нукталар лафз қолибига кирдики, бу хитоби мустатобға ружуъ қилиб деди: «Эй, одами гофил, эй, муштигили жоҳил, билингларики, бегона эмассизлар бу дорулфанода ҳама бир ота ва бир онадансизлар ва бир султони одил ҳимоясинда яшамоқдасизлар. Лозимки, сизлар ўн биродар бир уйда истиқомат қилмоқда иттифоқ бўлмоқ, ҳар ўнларингиз маоши зиндакорликда бир-бирингиза ёрдами дастбори қилмоқлик ва салоҳи корларингизни ўртада бомашварати биродари бажо қилмоқлик».

Худо айтур: «Сизларга жон бердим. Жонларингизни танларингизга турам қилдим сизларга. Би-з-зурва тирикликда ҳифзи ҳимоя қилдим. Фараз, субҳоним ила сизларга зарурият беҳисобдур. Олдингизда маскан ва либос, хўрак ва маош ва дафъи мавзийот ва рафъи ҳавориж, ҳифзи сихат ва дафъи мараз ва ғайри заликки, маош лавозимотидур». Худо ва набийни танимоқ ва амрларини қилмоқ, наҳйиндан тўхтамоқ ва аҳкоми шаръияларини ёд олмоқ ва тариқи маош илмларин ўрганмак вожиб ва лозимдур. Чунончи, биринчи вожиби айний, иккинчиси вожиби кифояст, тарки аввалий ҳасорати ухровий мишавад. Шунга ўхшаш тарки сонийси зиллат ва ҳалоқат ва залолати дунёвийдан самара берур. Балки они ...³ ухровий ҳам келтурур. **Хасирад-дунья ва ахирота залика ҳува-л-хусруну-л-мубин**⁴.

Бас, сизлардан бирингизга манки вожибу-л-вужудман

¹ Зумар сураси, 6-оят. Мазмуни: У сизларни бир жондан (Одамдан) яратди.

² Ҳужурот сураси, 10-оят. Мазмуни: Мўминлар ҳеч шак-шубҳасиз оға-инилардир.

³ Қўп нуқта қўйилган ўринлар асл матнда ўчиб кетган.

⁴ Ҳаж сураси, 11-оят. Мазмуни: Агар унга (диндор бўлгани шарофатидан) яхшилик етса, ўша сабабли хотиржам бўлур, агар бирон фитнабахтсизлик етса (диндан) юз ўгириб кетур. У дунёю-охиратда зиён кўрур. Бу эса очиқ-аниқ зиёндурур.

ва ... маъмурман. Сизларга ўз ичларингиздан халифа қилдим. Ани илми диний ва сиёсий тўғрисида мумтоз қилдим. Сизларни ислоҳи кори маошияларингизга олим-да ато қилдим. Бас, ҳама диний ишларингиз андан ёд олуб ва илми санойиъларни бақадри кафофи деҳқоний, оҳангарий ва хайотат ва тижорат ва табобат ва ғайруху ишлар талабида бўлуб, ёд олинглар. Ва ҳам шул дастурда амал қилингллар. Бу иштиғол ул-жунд биродар асабийликни ёддан чиқармангизлар. Чунончи аъзоларингиздаги кўз, қулоқ, қўл, оёқларингиз ҳамаси бир-бирига хизмат ва ёрдам қиладур. Сизлар ҳам бадан аъзосини бўлганда ҳар бирингизга иттифоқ ва ёрий берингизлар. Қарангки, аъзойингизда маҳали қозурот бўлган энг паст фаҳм қилган бир ерингизки қорун эди, муни агар бир киши ёрса, ҳаётингиз тамом бўладур. Шунга ўхшаган инсоннинг ҳар аъзо, ҳар фарди биридан жудо бўлса, эҳтимол, ҳалок муқаррардур. Бул тўғрида Саъдий раҳматуллоҳи алайҳи айтадур:

Таҳ батадриж мебарад ва че гамаст,
Гар бубандад чунонке накшояд.
Гар дил аз умр микани нашояд,
Дар кушояд чунонки натовон баст,
Ку бишу аз ҳаёти дунё даст¹.

Бас, сизлар бадан мулкида подшоҳ — ақл маҳкумида-сиз. Ҳама тарафдан эҳтиёжмандсизларки, оҳангар, дурадгор, тужжор, деҳқоний, табибий, хусусан, ашёи жадидаларга эҳтиёжингиз ҳамадин зиёда мундадур. Будур инқилоб ила қўшнилларингиз темирйўлда юрса, сиз пиёда юрсангиз, нуқсонингиз маълум бўлуб, булар айшу нашотда бўлсалар, ғаму кулфатда бўлмоғингиз Худованди олам неъматини илоҳиясига қўл урмай, имтитоъ қилмоғингиз ўлур. **Холақо лакум ма фи-л-арзи жамиъан²** инъомидан маҳру-

¹ Мазмуни: Ҳар ишнинг поёнига босқичма-босқич элтади.

Агар боғласа, шундай боғлайдики, улар (бир-биридан) ажралмайди.

Шундай экан, ҳаётдан кўнгил узсанг, муносиб эмас.

Агар ажратиб ташласа, уни қайта улаб бўлмайди.

У ҳолда, бу дунё ҳаётидан қўлингни юв.

² Бақара сураси, 29-оят. Мазмуни: У шундай зотки, сиз учун Ердаги барча нарсани яратди.

мият бўлур. Хусули ҳаракат ила бўлурга Худованди олам марҳаматидан **Ва ан лайса ли-л-инсани илла ма саъа**¹ мазмунидан воқиф бўлиб, амал даркор, ҳаракат даркор. Ўранмоқ керак, танбаллик ила мақсадга эришилмаз. Ўранунг, ўранунг, ўранунг.

УЧУНЧИ МЕЗОН

Бизни бу Туркистон, хусусан Фарғона халқимиз бир одати маъхудалари бордурки, ҳар бир ишлариға тасаввуф, тариқат йўлларидан бирор жуз қўшмоқ бўлиб, анга ҳужжатдек сўзларида савоб сўзи сўзланадур. Амал ва ниятларида манфаат ва нафсоният муддаоларидур. Биринчи мезонда айтилди, жузъий масалага куллий жанжол ва мухосамат бўлур. Чунончи, агниёларимиз-да юз сўм ақча фақирларға йиллик 25 сўм фойдаға берур, байъ жоиз деб ҳийлаи шаръ ила. Фақир ожиз бўлганда билдилар: амлок, ашёси йўқ — куядургон. Ани дарҳол ўз-ўзига закот қиладур. Керак эдики, қўлига нақд ақча бериб олмоқлари. Йўқ, закот қилдим, дейдурлар. Иккинчи, яна фақирни чақируб, йигирма тийин газламаларини(нг) олти газини уч сўмға олдикму деб амруллоҳға ҳийла қилурлар. Учинчиси, бонкдан олган ақча қанча фирусент бўлса бебайъ. Ани халқға берилган беҳужжат ақчаларға бонк фирусентларини чочуб солиб оладурлар.

Тўртинчиси, пахта тижоратига ўранган кишиларда шариати исломияга муҳолиф уч катта гуноҳ муайяндур. Муни ҳеч тужжор уламодан сўрамайдур. Чунончи, биринчиси, тарозуда кам олмоқ. **Ва иза калуҳум ав вазануҳум йухсирун**²дан ваҳмлари йўқ. Иккинчиси хиёнатдурки, сотқувчи ризосидан ташқори партав деган олумлари бор — пуддан бир қадоқ. Бу одат ўрниға кечубдурлар ва нимасиз бечора мадйун мазлум турадур. Учинчиси, пахта беролмаган кишига суммасига 55 тийин иштироф ҳисоб қиладурлар. Уламолар бўлса, бул хил ишлар хусусида амри билмаъруфдан ҳифз қилиб, дам урмаслар. Аксарлариға амри

¹ Наҳм сураси, 39-оят. Мазмуни: Инсон учун фақат ўзи қилган ҳаракатгина бўлур (яъни ўзгаларнинг қилган яхши амалларидан унга бирон фойда етмас).

² Мутаффифун сураси, 3-оят. Мазмуни: Уларга (бошқаларга) ўлчаб ёки тортиб берган вақтларида эса кам қилиб берадиган кимсалардир.

маъруф ўрни эрди, қилмадингиз, сизларни(нг) зиммаларингизга вожиб эди, деганда фитнага оид бўладур, дейдурлар. Машойихлар бўлса, ўз маишати жоҳ ва ҳашамларига оввора бўлуб, жамъи молу мулкка банддурлар. Куззоти аҳли исломларимиз бўлса, эҳтиёжи халқуллоҳдан ва ҳукумат саволидан бўшамай, халқга амри маъруф қилмоққа вақтлари йўқдур. Чунончи банда ўзум ўн йил ичинда хизмати шариятда бўлган вақтларимда билдимки, амри маъруфга вақт топа олмадим. Алҳамдулиллаҳки, қазодин форигбол бўлуб, анча-мунча хизмат этарга вақт бўлуб, уламо ва авому-н-нос мажлисида, **калому-н-нос ала қадри уқулиҳим**¹, билганимизча айтиб, зиммадин соқит бўлсамукин умидиндабиз. Эмди биз – аҳли ислом китобуллоҳ ва суннати расулуллоҳдан тажовуз этмай, тириклик қилмоқда бўлсак керак. Бинобарин, лозимки, шарият буюрмаган йўлдан юрган миллатни йўлга солмоқ. Авому-н-ноздан – мунинг йўлини сўрамоқ. Уламо айтмаса, авом сўрамаса, авоми аҳли ислом табиати хоҳиши бўлган йўлга кетадур, оқибати қайга етадур.

ТЎРТИНЧИ МЕЗОН

Аввалги вақтларда раиси ислом бўлуб, бул хил ишларни тафтиш қилурлар эрди. Алҳол ҳама баҳоли худ. Бул вақтинда уламо ва фузалолардан халқни тараққий ва таолийга қўшмоқ йўлини кўрсатмак энг катта хизмати миллияндур. Бу овонимиз овони илму касбу ҳунар замонидурки, асримиз даврида кўруб турубсиз, илму ҳунар арбоби қандоғ, ваҳший ва бадавий халқ қандоғ. Муни мезонга қўйунг. Ҳосили мезон имтиҳон бўладур.

Аввалги асрларда авом халқ меҳмонларига чироғ ва шамъ йўқ экан, куроқ қуға хашак ёқуб қўнушар эдилар. Алҳол нима қиладурлар? Подшоҳлар бир-бирларига муҳораба очсалар, найза ва камон, фалахмон ва гурзи ила муқолаба қилур эрдилар. Алҳол нима ишлар? Асбоби рўзғорияларида бу ажаботи касрияи жадидалар кўрунуб, ишлануб, ҳам чиқуб турубдур.

Мундин ўтуз беш йиллар муқаддам мабодо бир маҳаллада ўт йўқ бўлса, ўт ахтаруб иккинчи маҳаллага боруб,

¹ Одамларнинг сўзлари ақлларига мувофиқ бўлади.

бир чўпни учига латгаларни ўраб, ўт олуб келганда, маҳалладин раҳматлар олинур эди. Бизни(нг) Фаргонага ислом вақтинда бир анвоъ шуҳрат байнаннос жорий бўлдики, ҳар ким бир-биридин эшитиб, таажжублар қилишдилар. Ул нима экан — янги самовар чиққон экан. Муни кўрмагон шул хил муболагалар қилдиларки, бу аломати қиёматга ўшар. На учунки, ажабо, ўтни ҳам соладур, сувни ҳам соладур, бир-бирига аралашмас. Янги кўрган кишиларга ани(нг) хожаси жўмрагидан сув тушурса, дуди чиқуб турбдур. Субҳаноллоҳ, бу қандай сеҳрдур, деб ҳама яқоларини сиқиб, икки-уч фарсах йўллардан тамошоға келган эдилар. Гугурд янги келгонда кўб кишилар тамошоға борган. Ламфа янги келгонда банда бир адад еттинчи усталовой ламфа олган эдум, азбарои янги ва антиқа китоб кўрмакка деб ани кўб кишилар отини гуҳар шабчироғ деган шул эмиш, деб содда кишилар кўб таажжуб қилдилар. Уларни(нг) таажжуби буки, шамдек ҳар бир соатда мунча мартаба учини кесмас экан ва шамдек оқуб кетмас экан, бирдек доимий ёнуб турар экан, деб истиҳсон қилганларида соддадил муллоларимиздан бунга қарши «Буни(нг) равшанида ўлтуруб бўлмайдур, ёғи ҳаром эмиш. Иншо насронийдур, алалхусус масжидга қўйиб бўлмайдур», деб нечача бўлмаган, тубсиз хурофотларни чиқоруб бўлганлар. Мундин беш йил ўтди-ўтмади, ўшал муллолар ҳама шамъ ва чироғни тарк қилиб, ўзлари олиб истеъмол этдилар.

Мана бу феъл ҳамаси соддалик, маданий эмасликдур. Худованди олам ҳажни фарз қилди. Машриқдан мағрибгача аҳли ислом қодир бўлса, умринда бир марта бормоқ мақсад. Худованд бандаларни(нг) оқча сарф қилиб, сафар меҳнати ва мусофирот машаққатини кўргузмак бўлса, керак **Ҳажжул байти ман истатоға илайҳи сабила**¹дан ғараз фариқ аҳли исломни неча қабиласини кўруб, ихват муҳаббатини алар ила бойлаб, сафарда Худованди олам халқидан кўрмаган нимарсаларни кўруб, эътиқодини комил қилмоқ бўлса керак.

Маснуъоти илоҳий ибтидои оламдан интиҳоғача бўладургон ва чиқадургон нимарсалар ҳамаси ояти Куръония-

¹ Оли имрон сураси, 97-оят. Мазмуни: Ва йўлга қодир бўлган кишилар зиммасида Оллоҳ учун мана шу уйни ҳаж-зиёрат қилиш бурчи бордир.

да мубайяндур. Чунончи, Фарғонадан бир вақт уламо мажлисида парахўдларни(нг) оятда зикри борму ёки йўғму, деб муколама бўлганда, бир киши бир юз эллик сўм оқчани ҳар киши отидин — ҳужжат топиб берсун, берурман деганда, ҳама уламо ҳадяни чиқорунг, дейдур. Дарҳол оқчани ўртага чиқорганда, уламо олуб, кармонга солуб, бу оятни ўқугон экан: **Фил-фулкил-машхун ва холақна лаҳум мин мислиҳи ма яркабун**¹. Уламолар ҳама ҳужжат шулдур, деб қабул қилгон экан. Мана Худованди олам бандасига дарёларда юрмакка мундоғ осонликларни инъом қилгон. Аммоки бизни(нг) уламолар ҳоли ҳам иншооти жалидаларга қийлу қоллари кўбдур. Маъкулот, малбусот, мафрушотлардан кўрмаганлари бўлса, неча вақт таваққуф этарлар. Кўшни истеъмол қилгандан сўнг дарҳол тутарлар. Мана энди мезонда вазн қилинг: нимани? Илмни, бадавият ва маданият фикрларини. Ҳосили мезонни чиқарарсиз (мана эмди тарозуда тортуб, илм нима, бадавиятлик нима, фикр юргизиш орқали ҳосили мезонни чиқарарсиз).

Ҳазрати Одам саловатуллоҳу таъаййуш (тириклик)лари ва сакано (турар жой)лари. Ҳама таърих ўқувчиларга маълумдурки, бинолари хусусида сайёҳлар ва ҳожилар айтмайдурларки, ҳазрат Одам иморатлари бетондан ёки тошдан ёки ёғочдан. Уч ошёна ёки бир қабатдан, хабар бермайдилар. Андин неча овон ўтуб, од, самудлар асрида бир маданият топғони Қуръонда хабар берилибдур. Чунончи, **Ирама зотил-имадиллатий лам йухлақ мислуҳо фил-билад**².

Андин сўнгра Фиръавн подшоҳи жобир бўлуб, ширкда туғенидан саҳнаи фиръавниялар бино қилди. Андин асри саодати расулуллоҳга келиб, дини исломни(нг) интишорига кўб-кўб ишлар, жиҳодлар, амрлар бўлди. Аммоки имороти музаййана ва мушаддадаларга асри саодатда амр бўлғони маълум эмас. Мана алҳолда кўрунг: балвои ом гардиши даврон батодили овон ила халқда қандай бинолар ва қандай зийнатлар бўлиб турадур. Мана буларга на-

¹ Ёсин сураси, 42-оят. Мазмуни: Яна Биз улар учун ўша (кемага) ўхшаш (бошқа) минадиган нарсаларини (яъни катта-кичик нарсаларни) ҳам яратдик.

² Фажр сураси, 7–8-оятлар. Мазмуни: Баланд устун (ли қаср)лар эгаси бўлган Ирам (шаҳридаги) Од (қабиласи)ни қандай (ҳалокатга дучор) қилганини кўрмадингизми?

зари гириҳ (ёмон назар) ила боқмоқ қуруқ сўфийлар ишидурки, тамаддун ва тараққийдан қолдурмак ёки маданийликни хоҳламасликдандур. Бир катта иморат ва либосларга эмас, илмия йўлига ҳам шул хил янги рисоалар ёки қоида чиқоруб, умматга хизмат этганларга бизни(нг) Туркистон уламолари кўпда назари раҳматлари йўқ.

Чунончи ўзум мушоҳада қилдимки, бизни(нг) тарафларда усули савтия мактаби жорий бўлди. Бунга кўб уламолар қарши бўлуб, охири Марғинонда бир усули жадид муаллими ила уламо муноқаша қилгонда, бечора муаллим ман таълим қиладургон илмларимни ҳузур қуззотда, яъни сийазд мажлисинда имтиҳон этай, шаръий-ношаръийсини манго кўрсатсунлар, деб сийаздга шогирдлари илан келиб дедики: «Эй уламои аҳли ислом, эй қуззоти зул-эҳтиромлар, банда неча муддатдан буён авлодларингизни(нг) таълим ва адаби тарбиятидаман. Аммоки баъзи кишилар манго яхши назар ила боқмай, балки иттиҳом йўлида сўз айтурлар. Бул ман ўқутадургон илмларимни сизларга ҳузурларингизда кўрсатай, агар дуруст, шаръий бўлса, манго бул илм дурустдур, деб ҳукм қилиб қўлумга ҳужжат берингизлар. Агар ношаръий ёки авлодларингиз илмида бузуқ илмлар бўлса, мани манъ қилинлар», деб ўқутадургон «Бадъ ул-маориф», «Аввали назофа» ва «Шифоҳия» дарсларини келтуруб, бийрон-бийрон шогирдларини саволу жавобга солуб турганда, уламолар ва қозилар кўз ёши чиқиб, раҳматлар айтуб, бу усулда ўқутмак шаръий экан, деб ҳукм қилдилар. Балки имдод қилмоққа ваъда чиқордилар. Мана халқимизни(нг) ваҳшийлиги. Баъзилари «Усул деб динни айтур, усули жадид демак янги дин демак», деб галат муталааларга киришуб, мақсадлари бу эски йўлда овқат қилиб турган муаллимларни(нг) ризқи узилар эмиш, деган хаёлларга боруб, бунга қарши турсалар ҳам муни(нг) моҳиятин билганлар уларни(нг) қаршиликларига қарамай, ўқута бошладилар. Алҳамдулиллаҳ, ҳозирда ҳама шаҳарларда усули жадид мактаби жорий бўлиб, ҳама нафъини билиб, сартия, ўзбакилар ҳамасидан муаллимлар кўпайуб, ҳар ерларда мактаб очуб турадур.

Усули жадид демак — янги қоида, янги тартиб демакдур десак, ҳама қабулга олмаган эдилар. Гардиши ошон ва хоҳиши замон ила ўзи-ўзича жорий бўлиб кетти. Аввалги

вақтдаги маҳалла мактабида банда ўзум неча йилда уч адад муаллимда ўқуб, охири саводим чиқмай, кейин ўз уйимизда жорий қизлар мактабида, волидаи марҳумамда ўқуб, савод чиқордим. Икки сана қиблагохимда ҳуснихат машқ этдум. Боқинг, маҳалла мактабида усули қадимда етти йил умрни зойиё этуб, ўқув-ёзувни билгон эдум. Мана эмди банда ўзум усули савтияни(нг) авлоди исломга ёрдамани кўруб, ўз масжидимизга мактаб очдим. Бир санада кўб ёшлар, ҳаттоки катта ёшга кирган тужжорлардан ўқуб, хат-саводини чиқоруб, маъишат ва тижоратларида осонликлар мушоҳада қилдилар. Мана замонни(нг) мезони вазн бўлди. Алиййул-Муртазо мақолаларида айтур: **Иъламу авлодакум лизамони гайро замоникум¹** дерлар. Ҳар замон (нинг) ўзига қараб, илму ҳунар касби даркор.

БЕШИНЧИ МЕЗОН

Бу мезон — халқимизни(нг) аввалидаги ҳаракатлари ила алҳолги ишларини вазн қилур. Чунончи, 1290 ҳижрийдан буёнги аҳволларин вазни. Умумий халқ ҳама аввалги ҳолда бекор ва тамбаллик эди. Эмди иш-иш деб югуруша бошладилар. Аҳли ҳурафолар ҳамалари аҳволи замонга қараб, тезроқ юрмоққа бошладилар. Маданият иси келиб турадур. Чунончи қишда ерларга уриниб, сурати аҳволлари ҳам бўлак асбоби рўзгориялари маҳаллада аввалги вақтларда қаро чойжўш катталарда бўлур эди. Алҳолда ҳама уйида беш-ўн аладдан чойнак, ламфа, самовар кўрулур. Маъишат ҳафтада бир мартаба палов, гурунж оши бўлур эди. Алҳолда имконсиз ҳар кун палов қилинур. Бир маҳаллада икки-уч кишида от бўлур эди. Эмди оти йўқ чўлоқ ҳукмидадур.

Мундин бир аср аввал бир киши бир юз сўм қарзи бўлса, гўристонга қарз ила кетодур, дер эдилар. Мана эмди аднои мартаба бўлган кишини(нг) минг сўм қарзи бўлса, писанд эмас. Аввалги ҳолда саксон-тўқсон йиллар амсоқ (сарф қилмай сақлаб) қилиб, агниё қаторига бир шаҳарда бир ёки икки киши кирар эрди. Мана эмди беш йил тижорат қилиб, юз мингга қодирдурлар. Бу нимадан ва на сабабдур? Мана замон даврини(нг) феъли ва ҳаракатни(нг) асари, Оллоҳ баракати. Илмияда ҳам шундоғ ўтуз

¹ Авлодларингизга келар замон илмини ўргатинг.

йил ўқуб хатми кутуб қилган кишилар бор, ичинда ўн йилда хатм қилганлар ҳам бор — илми аввалгидан ортуқроқ. Мана булар мезон эмасму? Замон тарозуси бундан иборатдур. Ҳосили каломул-муддао вал-маром асримиз илму ҳунар, ҳаракат асридур. Турмоқ асри эмас. Гофил турса, гафлат уйқусидан тургунча, бозори олам ўтуб кетадур. Ўранмоқ даркор. **Фаътабиру йа ули-л-абсор**¹ (Эътибор қилинглари, эй оқиллар).

ОЛТИНЧИ МЕЗОН

Бу мезонда аҳлимизни(нг) ортуқча, Худо ва пайғамбаримиз буюрмаган машаққат ва сарфларга дучор ўлиб, расму урфи ом бўлғони кўрсатиладур. Чунончи, бизнинг халқимизда урф бўлган нимарса — ўлганга сарфи беҳудаларни қиладур. Ани(нг) отини хайрот дерлар. Ваҳоланки, саййиот бўлса керакдур. Бир киши ўладур, ани(нг) беш-ўн адад сағиралари бўлур, саканоси (турар жойи) бир ҳовлидур. Ани(нг) ярмини дарҳол сотар ёки бир бойдан дайн қилиб, ақча оладур-да, ани бир кунлик амри сақотий деб маҳалла ва шаҳардан киши чақириб, жаноза деб сарф қилур. Бойларга бир сўм, ўрталарга 50 тийин, охири ўн тийиндан, имомларга тўн берадур. Бу ақчаларни қарз олган эди, яна жанозага келганларни отини икки-уч ададини сўраб, ўлганга бағишладингму деб олурлар-да, ани(нг) ҳаммасини бир арқонга боғлаб, қарз олган ақчани боғлаб, имомларга топшуруб, давра деган бир ҳийла дерлар, фидя савму салоти мутавоффои мазкур ба шумо дафъ кардам, деб бир мискинга бериб, ул олиб: «қабул кардам ба шумо дафъ кардам» деб ўн икки ёшдан ўтган умрига ақча ва отларни(нг) баҳосини таққос қилиб, неча умрга етса, ани исқоти салот ва савмига фидя деб, сўнгра олган мискин ва дафъ қилган имомина ўшал ақчадан бирор нима бериб олур, ани халққа улашурлар. Сўнгра жаноза ўқурлар. Исқотий имомлар мунда ҳозир бўлурлар. Маййитни(нг) бечора сағиралари «Вой отам, вой онам» бирла овора, ўшал куни беш юз сарф бўлса, бир йил ичинда яна беш юз сарф бўлур. Чунончи, уч кундан сўнг маърака ишлари, катта сарф бўлур. Маҳалла ва ғайри маҳалла хотунлари келиб, азо қилодур.

¹ Ҳашр сураси, 2-оят. Мазмуни: Эй ақл эгалари, ибрат олингиз.

Ҳар ким ўлганини айтуб йиғлар. Учинчи куни етти деган иш. Хотунларга мунда ҳам йиғи-сиғи, таважжуҳирлар келур. Мунда яна сарф. Панжшанба куни келиб, шаби панжшанба деган ош... ..эмди ўликка...¹

... тўй ўтиб тамом бўлур. Авом халқи фалоний яхши тўй қилди, улоқ, пойга, тамошолик тўй бўлди, демаклари бас. Шухрат доми буларни(нг) ниятларики, мактаб, мадраса имдодига дор ул-айтом, дор ул-о-жизин, мусофирхона деган сўз ҳеч кимда йўқ ва сўзламайдурлар. Нимагаки, ўзлари мусофиротни кўруб, ани(нг) биноси халқуллоҳ фойдаси эканлиги буларга маълум эмас. Жаридаларда ўқуб, эшитганларга Амрико шаҳрида бир миллионер бой неча миллион ақчасини жинни, девоналар фойдасига қўйган экан. Нимага мундай қилдингиз? деганда, ман жиннилардан кўб нафъ кўрган эдум, қайтариб турубман, деган экан. Булар ўз ақчаларини ўзига қайтаруб, миллат нафъига бир бино қилмоқлари дайнларини(нг) адоси эди. Йўқ, варасага қолдурлар. Ҳалол-ҳаром ерларга сарф қилур, ҳисоби маъхазасига ўзлари жавобгар бўладурлар. Қани идрок?

Ва ҳам жамъияти никоҳ тўйида булар қиладургон исрофлари бир киши ўғлини тааллуқ қилдурмоқ бўлганда фотиҳа тўй деган бир катта тўй бўладур. Мунда бор ажносидин бир кийимлик, яъни 8 газдан — ҳар жинсдан бир донадан солуб, миёналар тўрт қўй, бутун қанд, бутун дока, бунга ўхшаш нимарсалардан ҳар бирин бир лаганга солуб, кўчадан кўтаруб, қудасини(нг) уйига олиб борур. Аъёндан катталар, маҳалладан ҳам имоми маҳаллага борурлар. Буларга ғала қадри ҳол тўн кийдуруб чиқорур. Ҳоли булки, шул фотиҳага беш юз сарф бўлса, никоҳ тўй куни албатта икки минг сарф бўлур. Бу сарфларни(нг) ўғлига ва қизига бирон тийин нафъи йўқ, ўртадаги кишилар ейдур, ичадур, киядур. Лозим эди, ҳар иккиси сарфларни... янги рўзгор бўлмишларга хоҳ тижорат ва хоҳ бўлак ва амсоқ айтуб қўйсалар. Буларга вақтида дастгир ўлиб, икки тараф авлодларига қилган марҳамат ва шафқат бўлса керак эди. Беҳуда сарф мустадрок бўлиб, ҳеч ким фойдаланмади. Булар эрлар ичинда бўлган ишини айтдум. Хотунларни(нг) қиз тўйига қилган меҳнатларини, овораликларини айт-

¹ Шу ердан бошлаб матннинг кейинги икки саҳифаси асл манбада йўқ.

сам, мия қолмайду. Сиф-сидирға балоси қалмоқдан қолган одат. Мана бу балолар устимизда оғир бир юкдур. Буни кўтаруб, мақсадга етиш бисёр қийиндур. Худованди олам айтсаки, **Йуридуллоху бикуму-л-йусро ва ла йуриду бикуму-л-усро**¹ деса, расулуллох ҳазратлари усроху йусроху десалар, биз ўзимизча нима қийин бўлса, ани қилсак, қайдан муддаога етамиз. Балки бу оғир юк илан кетамиз. Мана мезоннинг тоши оғир тарафи мундай бўлур. Кўзимиз таразу ва бурнимиз бўлиб қолдук.

Авомунносда жорий сарфи беҳуда ва молан, яъни сўз ва ишлар 1290 ҳижрийдан буён одати жорий бўлди. Муни аввалги ҳолда мардуди шаҳодат ва гуноҳ қаторида халқ назари гирих ила боқар эди. Алҳол урфу расм ўрнича кечди. Чунончи, халқимизда чойхона деган исмни самовар деб юрутлар — расм бўлди. Муни вазъи мусофир ва йўлчи кишиларга эди. Булар — умумий нос ҳама бунга мубталодурларки, аҳлия ва олия кишилар аксар мунда тааййуш этмоқ одатларидурки, эрта намоздан чиққонда дарҳол чойхона дўконида ўлтуруб, кўк чойга мубталодурлар. Уйларида бўлса ҳам мундин ортуқ шайдо эмиш. Мунда бўлак гуноҳи кабиралар жорий бўладурки, ул ғийбатдур. Ҳама мунга мубталодур. Уйланмаганлари бўлса, уч ой қиш бекора кеча киргандан сўнг тўкма ва гап деган суҳбат ва ижтимоълари бордурки, уч ой кечаси мунда бўлурлар. Иттифоқлик жиҳатина десак, жавоб чиқадур: иш йўқ, гуноҳ бўлур деб оғизда айтурлар. Аммоки мунга равшан бир суҳбат тафтиш қилгон йўқ. Аммоки биз суҳбатларда гапдан гап чиқса, ғийбат бўлмаса, китоб, масъала ўқулса, албатта савоб бўлур. Аммоки оилалик кишиларга ўз уйида бекалари илан емакни буюрган. Унда ўйун ёки шикоятлар бўлур. Анда ижтимои саййиаъ бўлишида шубҳа йўқ.

Эмди булар қишда бекор ош ошамай, китоб ва ёки масъала ўқушуб, ижтимоъ қилсалар, ҳасана бўлса керак эди. Ман ўзумча гапчиларга айтаман, сизлардан турмада ётган маҳбусларни(нг) илми дунёвий ва ухровийга ҳасана бўлса керак. Нима жазоки, маҳкум анда бекор ётмоқ эмас, балки тўффи ёки шалвор банд тўқуб, санъат ўрганадурлар. Мана сизлар ҳам бир иш ишлаб, маъишатларингизга ке-

¹ Бақара сураси. 185-оят: 20-изоҳга қаранг.

раклик хунар қилсаларингиз эди, тўғри йўлда юрган бўлур эдингизлар. Ҳеч пайғамбар ва ҳеч авлиё беҳунар эмас. Ҳамалари бир касбни қилганлар. Сизлар беҳунар турсаларингиз, муҳтожи нон бўлурсизлар, деб ўз ақларига мувофиқ насиҳат бериладур. Самарасини кўрдук: бир неча одоти мажусийлар жорий эди, аксари йўқолди. Булар ҳам вақти илан йўқолур, иншооллоҳ.

Бу мезонни(нг) мақсади халқни тафриқа ва иштибоҳдан чиқармоқдур. Чунончи, асбоби жадидалар зуҳури ҳар ишга осонлик ила тайёрламоқ тўғрисида бўлган мошинлар янги кўрулгон бўлса, бу бизни(нг) Туркистон ва Фарғона халқи ҳоло ҳам таассуб қилурлар ва бидъат билурлар. Бул тўғрида суҳбати уламо ва авом мажлислар бўлса, савол тариқида сўрарлар, онларга ботинса жавоблар бериб, бидъатму, агар бидъат бўлса, гугурд ёқманг, керосинни тарк қилинг, чой ичманг, қанд еманг — булар ҳам пайғамбар асрларида йўқ эди. Ваҳоланки, ҳамма кийиб турган либосларингиз ажнабийлар ишидур. Бу таассубларингиз ўзунгизни машаққатга солмоқдур десак ҳам табиатларида бир ижтиноб бўлуб турадур. Бул феъли аслий мўғулия феълидурки, ажнабий таомидан ва либосидан, ашёсидан ижтинобға буюрган мутаассибларидан қолган феълдур. Бу таассуб аксар аҳли фатво сиқотларимиздан ҳам чиқиб турадур. Чунончи, вақтида бир аълами мамлакат бўлган улаомларимизга эътиборлик кишини(нг) ҳовлиларида меҳмон эдук, баногоҳий бир аҳли талабаларимиздан бирини(нг) қаламдонида бир подшоҳни(нг) расми бор экан. Жаноб мезбон аъламимиз кўруб: «Кимники бу?» — дедилар. Соҳиби «Бизники» деган ҳамон дарҳол: «Маҳви даркор, қиринг» — дедилар. Қаламдон эгаси маҳв қилди ҳам савол қилдики: «Тақсир, суратни сўрагон суғрон ав кабирон ҳукми баробарму ёки меъёри борму?» — деган саволига жавоб бердиларки: «Ҳамасини ҳукми бир. Хоҳ заррача бўлсун, хоҳ кўҳи Қофдек» — деб фатво бердилар. Аммо сойил айтмадики: «Сурат деб луғатда қандай нарса ни айтар?» — деб. Расм ила суратни фарқини қилмай, мунча харжга қўйдилар. Банда ул мажлисда эдум. Суҳбатда ўртада бир самовар бор эди, чойнак пиёла турган эди.

Банда айтдум: «Бўлмаса, мана самоварда тўрт адал сурат бор экан. Мана чойнакда ҳам бор, пиёлада ҳам. Мана торилкаларда, мана гугурдларда, мана кармонингиздаги

ақчада ҳам» — десам, Хўқанддан келган меҳмон мударрис аъламни(нг) шериклари экан. «Эшони аълам, буларга бул фатвони(нг) ўрни эмас эрди, мана эмди уйингизни сурат ила тўла манбаъи сурат қилурлар» — деганда, ул киши махзумларини буюруб, эговламоқ, ҳамасини маҳв қилмоққа амр қилдилар. Мана уламои замонларимизни(нг) таассублари, расм ила суратни фарқ қилмай, бандаларни харжга солганлар. Ваҳоланки, ассурату мужассамату-з-завату-зилли ва расмун ма ла зилун лаҳу луғатидан беҳабар эканлар. (Сурат — жисмлик сояси тушадиган нарса, ҳайкал, расм — чизиб қилинган соясиз нарса.) Агар суратни эҳтиёти бир ҳунари қаттиқ бўлса эди, макруҳ демай, ҳаром дер эдилар. Сурат пайкар ва ҳайкалдур. Расм бўлса, нақш ва тарсим бўлур. Мана бул хил чакана йўлларни ўртага чиқоруб, катта шоҳроҳлар қоладур. Лозим эди муни(нг) ўрнига халққа фарзи айн бўлган нимарсаларни этиқодотлардан билдуруб, кабиралардан қайтармоқ эди. Муни матбуот воситаси қалам илан айтсак, аксар бу уламоларимиз жаридотлар (газет-журналлар)ни ҳам бидъат ва ҳаром билиб, аҳли илмни ўқумоқдан, авомунносни эшитмақдан манъ қилур. Бизни(нг) Фарғонада юздан бир киши бу янги рисола ва жаридаларга муҳаббатлик чиқодур ва ҳам бизда, Фарғонада бу илми жариди ҳам йўқ. Аҳли ҳимматлар бўлса, ўз манфатлариға овора. Чунончи «Мезон»ни(нг) муқаддимасида айтилуб ўтди. Эмди қолди қалам ила айтуб, маҳали қабул ерларга юборуб, таъб этдурмақдан бўлак чора йўқ.

ЕТТИНЧИ МЕЗОН

Замоннинг аҳли на хизмати: замон бир фаол, бир муаллим, бир воиздурки, аҳли на анвоъ синоатларни чиқоруб, таълим қилур. Аҳли ҳам ўз оиласидек бираъси ва-ла-айн қабул қилиб олурлар ва ани(нг) таълимида юрурлар. Мана ҳар овон ва ҳар замон аҳлини(нг) ва ишини(нг) афъолларини синиматагроф пардаси (кино экрани)дан кўрунган янги газетадек ҳар замонда неча минглар маснуъоти жадида кўрсатуб, аҳлини(нг) ақвол ва афъолини табдил қилур. Чунончи, маснавий:

Кас че донадки, чархи буқаламун
Аз пеш буде че урд бирун.

Мазмуни: Бу товланиб турувчи фалак ерда орқасидан нималарни чиқаришини киши билмайди.

Бу замонни(нг) бу равиши ва қилмишига ҳеч ким та-ассуб этмай ёки зиддиға иш юргузмоққа қодир эмас. Кўб муқтадир подшоҳ ва ҳуккомлар ҳам иложсиз замон мас-лагига кирган ва юрган. Бунга форсийлар айтурлар:

Замона бо ту насозад
Ту ба замона басоз¹.

Ва ҳам Алиййул Муртазо дерлар: Иъламу авлодакум лизамони ғайри замоникум (Авлодларингизни келажак замон илми билан тарбияланг) деган сўзлар ҳаммаси бу замон хоҳиши ва ошонинг келишидан иборат бўлиб, ҳар қайси замонни(нг) келадурган тарафидаги, яъни атиййа-сини, илму ҳунари даркорлигини кўрсатадур.

Мундан бир кичкина мисол кўрулса бўлур. Чунончи, сўзда такрор қубҳ кўрунур. Бунга ўхшаган ўтганни(нг) сўзи ва ишини, тарихий жиҳати бор бўлса-да, бу замон аҳлига мақбул қилиб бўлмас. Чунончи, йироқ сафарга тева бирлан боринг десангиз, поезд турганда (ёки қаниқди деган қалмоқ чиқарган сардия аробасига избосчик турганда таклиф қилинса), албатта қабул қилмаслар. Ёки гугурд ёқманг, чақ-моқ чақинг деса, албатта маъқул бўлмас. Ҳам бу замон ҳама нимарсани табдил қилиб турадур. Инсонларни(нг) феъл-атворини, расм ва ойинларини ва хўрак ва пўшакларини, кор-борларини, кирдорларини. Мана, чунончи, бизни(нг) халқлар, хусусан уламо ва машойихларимиз янги чиққон нимарсадан ижтиноб ва парҳез қилур эрдилар. Ўзлари одат қилдилар. Мана фойтун ароба, мана калош, бўлак-бўлак нимарсалар бу мезонни(нг) биринчи фаслида айтуб ўтган эдук. Булар ҳаммаси замонни(нг) буйруқи илан. Аҳлига за-мон бир ҳоким, нуфуз ул-аҳкомдурки, имконсиз фармо-йишидан чиқиб бўлмайдур. Замон даврасига банд юрадур. Аҳлини(нг) атворини кўруб, ўз фарзандининг афъолини билгандек, бу аҳлини то вақти келмаса, бир ишга амр қил-майдур. Овони келган вақтда жорий қилур. Фарбдан бошлаб маданиятга солуб келди, Шарқ тарафга боруб турадур. На

¹ Замон сенга боқмаса,
Сен замонга боқ, мазмунида.

учунки, аҳли арздан¹ кўб инсон анда эмиш. Аларни(нг) эскидан ўз санойиъ ва касби камолотлари бўлса ҳам, маданияти ҳозира йўқ учун, аларни маданияти қадимани ҳозирга коргар ўлмишлиги замонга маълум учун Шарқ аҳлини Фарб аҳлидек ҳунар ва санойиълар ва интизомга соладур. Агарчанди қадимдан санойиъи нафисалар жорий, аммоки низоми сиёсиядан орий ўлганлар замон фарзандини(нг) ноқобил мутаассиблари бўлгандан буларга кичик ўғлидан кейин маданият берди. Кичик ўғли кўб қобил, атоларини(нг) рафторига қараб юрди. Аносига ҳам мақбул бўлди. Аҳли оламга ҳам қабул бўлди. Кўб мулкларга соҳиб бўлди. Аҳли Шарқ ўз истилоҳларинча, аларни янги дунё деб от қўйдилар. Алҳолда укаларига бўйинларин қисадурлар. Балки бўлақлар, яъни кўшнилари уларга муҳтождурлар. Замон равишига юрмаслик шунга ўхшарки, бир ҳовли ичинда бир отадан ўн фарзанд бўлиб, буларни(нг) баъзиси ота амрида ва баъзилари бўлақ ерда юруб, оталарини(нг) сўзини олмай, нифоқ қилиб, иттифоқни қўлдан бериб, ер-сув амлокларидан бермай, оталари буларни ноқобил деб маҳруми мерос қилиб, бўлақларга ўтказгандек, бу замон шу отадурки, бола ақлига қарар ва ақл ҳам ўргатар. Сўзга кирмаса, йўлдан юрмаса, ўз ҳолига ташлар-қўяр. Бул тўғрида эшон соҳиб муддавванларида ёзадурларки, фард:

Песарки, бадгуҳар уфтод
Падар че кор кунад².

Бас, замон айтур: Мани хоҳлаган ишимни, кўрсатган илмимни билиб, бул ҳунарни қил, бўлақ болаларим ичинда хор бўлма, — дер. Булар қабул қилмаслар ва оталарини(нг) амрини билмаслар. Сўнгра замон бўлақ аҳлларига таълим қиладур. Булар қолурлар. Билмам, оталарини(нг) насиҳатларин қачон олурлар. Булар таълим олгунча аввалгилар муддаога стадур. Мана тасвир. Фикр қилса, замон ҳукми кўрунуб турадур. Аҳли замон ўзлари ҳам бунга қойил. Чунончи, бир иш жорий бўлмагон бўлса, бир кишига шундаё қилинг десалар, жавобига айтурки: «Замона кўтармай-

¹ Арз — ер маъносида.

² Фарзанд ноқобил бўлса,

Отанинг иложи қанча, — мазмунида.

дур», – деб. Ўзлари ҳам бу замонни(нг) кўтармагон ишини билурлар. Бул тўғрида ўз таршиҳи таъбимиздан шеъри миллияларни ўз ерида ёзиладур. Ҳар ишни ўз тўғрисидаги далиллари илан айтиладур, ёзилур иншооллоҳ....

Мана бу «Мезон уз-замон» андозаи шаръдин, мезони шаръдин ортуқча расму одат бўлгон нимарсаларни кўрсатуб турубдур. Қалбида, фаҳмида мезони бор зот тортуб билурлар ва амал қилурлар.

САККИЗИНЧИ МЕЗОН

Бизни халқни умумий ҳаммасида бир хейли зотий феълларидур, ўз шаҳарларини(нг) либосидин бошқа мамлакат либосини кўрсалар, ичи билан ишлари йўқ, салласи бўлса, мажусийни ҳам мусулмон деб ушлаб, эътиқод қилурлар. Аммоки, телфак ёки шилфа, ё фас ё бўлак хил тўффи кийган бўлса, ани Боязид ёки шул киши Баҳоуддин десангиз, албатта нафрат қилурлар. Бир киши ҳажга боруб, анда туруб қолуб, мурури замони мусофирот арабча қўйлак кийиб келган экан, ани(нг) ўғли нафрат қилиб, «Отамиз ҳаждан бузулуб келибдур», – деганлар. Бир вақтлар Намангондан бир мўйсафид яҳудий катта салла ўраб, мўйлабни олдуруб, катта тасбиҳ ушлаб тоғда, қирғизда Бухородан янги келган катта шайх деб шуҳрат бўлуб, кўб оқчалар жамлаб турганда бир шинос киши таниб: «Эй, фалоний яҳудий-ку», деб, ул яҳудий: «Эй, садаға шум, айбни ошкор қилма», деб илтижо қилиб қочган экан. Бизни(нг) халқни(нг) ихлоси либосга, одамга эмас. Шоирлар, бинобарин, айтганлар:

Жомаи кўҳна гар малак пўшад,
Дар миёни жаҳониён хор аст.
Чил атлас агар хари пўшад,
Ассалому алайкум бисёраст¹.

Бизни(нг) ихлосимиз арабларга. Ихлос қилиб, кўб нузурот олуб кетган арабларни кўруб, эмди кўб насроний

¹ Агар эски либос кийган бўлса,
Фаришта ҳам жаҳон аҳли орасида хор.
Агар устига атлас ёпилган бўлса,
Эшакка ҳам ҳамма салом беради.

араб ва қизилбошларни гадойликка ўргатуб кўйдилар. Андин ўтуб буларни(нг) соддалигини билиб, Кошғар, Хитой фуқаролари ҳам араб бўлуб келиб, булардан назр оладурлар. Туркистон саховати, муруввати кўб фирқани гадо қиладур. Либосга ишонадурлар. Агарда либосда динга хабар бўлса эди, иқрорун бил-лисон ва тасдиқун бил-қалб демай, **ал-ийману қалансувату-л-араби ва жуббатуху-т-тижория** дер эдилар.

Ваҳоланки, араб либосдан ҳам бир ҳунар қилурлар. Ўзларини(нг) қалмоқча икки катфида кичик пагончали кўйлақлар, яъни худ пайғамбар кийган қабо ва суман деган кўйлақ шул фаҳм қилурлар. Ман Ҳиндустонда вақтимда бир саллалик ҳинд уч кун манго хизмат қилди. Бир кун чой келтурди. Уч кун манго ҳаммол бўлуб, нон емакка таклиф қилсам: «Мусулмон эмасман, ҳиндуман. Сизни(нг) таомингиздан парҳез қиламан», — деди. Аммо бу бизни(нг) халқчи, ичи билан иши йўқ. Тошини билурларида мажусий телфак, қалфоқлари одат. Хитойча ҳам одат. Аммоки Оврупо либосларидин эътирозлари катта. Чунончи қирғизиялар либослари мўғулча, бизни(нг) сартия кўйлақларимиз ҳам эски хитойча кўйлақ эди. Бизга одат бўлган хитой либоси бизни(нг) зоҳирий мулланамо омиларимиз наздида ман тушаббихаҳу эмиш, ўзлари юз адад тушаббихаҳу феълан, қавлан, ақлан ва нақлан, жулусан, қоидан, малбусан ва мафрушан туруб, қўлига полка ушлаганни ман тушаббихаҳуга қўшарлар. Тилимизни(нг) нисфи қалмоқча, одатимиз аксари қалмоқча, булар ман тушаббихаҳу эмас, аммоки **шиблит ёки кўндара** кийса, ташбихий бўлур экан. Мана муллолар оламини хароб қилган. Қариялар мақолида борки, «Ёрти мулло дин бузар», — деганлари тўғридур.

Либос тўғрисида бизга тамассуки суннат бўлса керак. Суннат либос бўлса, араб бадавийлар либосидур. Пайғамбар алайҳиссалом қамислари икки хил экан. Бири қабоки, садри санияда чоки бор. Бири суманки, катф тагидан чоки бор. Ҳар иккиси ҳам бадавийларда расмдур. Бас, бу мамлакатларимизда суннат либослар йўқ амомадан бўлак. Эмди ҳар фирқани(нг) ўзига маҳсус албиса бўлиб, либоси миллиялари билиб, анго эътиқодлари бор эди. Бунга замон табодили халал қилиб, бу албисларни табдил қилди. Муни

фикр қилса, мезон чиқар. Асри аввалда қандай, асри ҳозирда қандайдур? Муни(нг) ашколини кўз ила кўрсатмак лозим эмас, идрок кифоя. Бошимиздаги тўффи беш хил табаддул бўлди. Тўнимиз уч хилга табдил бўлди. Оёқ кийими ҳам тўрт хил табдил бўлди. Замонага қараб бул ҳам бўлак рангда бўлиб турур. Бу табодил билдурмак мақсад эмас. Табодили замонга назари гириҳ ила боқуб, замон ила муҳорабадан тўхтамак керак. **Йафъалуллоҳу ма йашаъ¹** ва **йаҳқуму ма йурид²**га амал қилиб, амруллоҳ ва суннати расулуллоҳда умр кечурмакдан иборат ва буюрган ишоратдур.

ТЎҚҚИЗИНЧИ МЕЗОН

Бир аср илгари ўтган халқлар таъайиушларини кўрсатур. Чунончи, ул аср одамлари содда, софдил, тўғри, хиёнатубуғзу адоват, кизблар кам бўлуб ёки бўлса ҳам ошкор эмас экан. Бунга сабаб исломни(нг) янгилиги, маҳкам ушлаганлари ёки муҳтасиби аҳли ислом ҳафта баҳафта таҳқиқ қилиб тургани сабаб бўлса керак. Алҳолчи, бул хил одамлар мингдан бир, балки қалил, дар ҳукми адамдур. Ҳамада нифоқ, нафсоният, кизб, буғзу адоват, хиёнатдур. Ул вақтни(нг) либослари бошда қолин пахталик тўффи, бўз кўйлак, қўлда тўкулган тўнлари. Шул бўзни кўк, қарога мойил пахталик бир қабат оёғ кийими — ёрғоғдан қилган кафш-маҳси йўқ эди. Хўраклари бўлса, миллий буғдой оши — гўжа, қарилар — атала, гоҳи тариқ оши, сут-қатиқдан иборат эди. Мажлислари қатта маъракаларда, чунончи тўйлар, хоҳ суннат тўй, хоҳ никоҳ бўлсун, дастурхон ўрнига миёналарга, яъни оммага ҳиёт замин-ерларга фахол-хошок солуб ўтқузуб, бир кун кўчада юруб, арбоблар чоқируб, мунодий айтуб, фалонийникига нонга ёки ошга деб, бир кун ош, бир кун нон таом эди. Ифторларда киши олдиға икки нон, бир қосадан сув қўйуб, суюқ ош ила ифтор бўлур эди. Никоҳ тўйлар маҳаллага бир ош, зиғир ёғи илан тортуб, ақд холос эди. Мана бир асрни(нг) мезони! Фарқ: иккинчи мезондаги шаън-шавкат, сарфи беҳудаларни ўқудингиз. Мана балво!

¹ Иброҳим сураси, 27-оят. Мазмуни: Оллоҳ ўзи хоҳлаган ишни қилур.

² Моид сураси, 1-оят. Мазмуни: Албатта, Оллоҳ ўзи истагандек ҳукм қилур.

Мана табодил! Мана мезон! Булар ҳаммаси маданиятдан намунадур, ободликдан нишона. Оламни кўрмак кўб асрлар аҳволини билмакдан иборат бўлса, мана кўрдингиз бир асрни(нг) аҳволини! Ҳама аҳволдин ёзмак бўлсам, ҳар аср неча жилд бўлмаги муқаррардур...

* * *

Ушбу қўлёзма тўрақўрғонлик Исҳоқхон тўра томонидан ёзилган. Аммо қайси йилда ёзилгани номаълумдур. Мен бу китобни 1950 йилда авторнинг ўз ҳовлисидан топиб олганман. Менинг фикримча, ушбу китоб октябр революциясининг дастлабки йиллари (1918–1919) ёзилган бўлиши мумкин... Бу қўлёзма қанчалик аҳамиятга эга эканига унчалик ақлим етмаса ҳам ҳарҳолда тарихимизни ўрганишда ёрдамлашар деган мулоҳаза билан сақлаганим бу қўлёзмани таҳлил қилиш ниятидадурманким, бу менинг муяссарим бўлармикан?

Мазкур зотнинг яна битта қимматли (босма бўлса ҳам) китоби бордурким, у ҳам мендадур. Номи «Жомиъ ул-хутут».

Жўра Зокирий — ахсилик. (Асл исмим Идрис).

1958 йил, Ахси-Киров

Ушбу асарни текшириш ва уни таҳлил қилиб, бир вақтлар «халқ душмани» деб эълон этилган асарнинг эгасига тўғри баҳо бериб, бирон нарса ёзиш учун, биринчидан, ўзимнинг шахсий турмушимдаги шароит имкон бермади. Иккинчидан, авторнинг бошқа асарларини ҳам топиш, уларни ҳам ўқиб чиқиш, ундан сўнг ижобий натижага келишга ҳаракат этиш керак эди. Бундай мақсадга етиш учун, турлук сабаблар топилиб, эплай олмадим.

Ушбунини текшириб, бир нарса ёзиш лозим бўлган тақдирда мени ҳам эслатувчи одам топилар, деб умид қилиб қолдим.

Жўра Зокирий

Имзо

ЛУФАТ

А

- абу-л-башар** — башарият отаси, яъни одам
авзо — вазият
авло — яхшироқ, тузукроқ
авомуннос — авом халқ, илмсиз омма
авон — вақт, давр
адавот — асбоблар, қуроллар
адил — монанд, ўхшаш, тенг
адим ул-иститоат — қудратсиз, имкониятсиз
ажнос — жинслар, нарсалар
азал — бошланиш, ибтидоси, номаълум ўтмиш замон
азл — бўшатиш, четлатиш, тушириш
аймма — имомлар, дин пешволари
айман — Арабистонда бир жой номи
акноф — томонлар, тарафлар
акнун — энди, шу вақт, шу лаҳза
акобир — энг улуглар, энг катталар
алалхусус — хусусан
аласту — мен эмасми?
алкан ул-лисон — тили дудуқ
алйақ — энг лойиқ, энг муносиб
алҳол — ҳозир
алфоз — лафзлар, сўзлар
алфози қабиха — ёмон сўзлар
амлок — мулклар, ер-сувлар
аммо баъда — шундан сўнг
амн — хавфсиз
амруллоҳ — аллоҳнинг буйруғи
ан-асл — асли
анбиё — пайғамбарлар
анбиён изом — улуг пайғамбарлар
анвоъ — навлар, хиллар
анжом — охир, тугаш, сўнг натижа
анзор — назарлар, қарашлар, текшириш
аном — одамлар
ансаб — муносиб, лойиқ
ансор — ёрдамчилар, ёрдам берганлар (Муҳаммад алайҳиссалом Мадинага ҳижрат қилганларида уларга ёрдам берган мадиналиклар)
анқариб — яқинда, тез фурсатда
аодий — душманлар
арз — баён, маълумот; ер, замин
арзоқ — ризқ, насиба
асбоби ҳарб — уруш асбоблари
асокир — аскарлар, енгилмас
асфал — энг паст, энг қуйи
асфор — китоблар, буюк китоблар
афвоҳ — оғизлар
афвоҳи носда — одамлар оғзида
афлок — фалаклар, осмон
афрод — шахслар, кимсалар
афъол — феъл-ҳаракатлар, қилиқлар
ашрор — бадкирдорлар
аълам — донишманд, доно
аъно — яъни
аъраж — оқсоқ
ақабинда — орқасида
ақаллият — озчилик
ақбо — қийинчилик
ақво — улуглар, кучли
ақдас — муқаддасроқ
ақлот — саҳв, хато, янглиш, чалғитиш
ақолими сабъа — етти иқлим
акрон — яқин, тенг
ақсои Шарқия — Узоқ Шарқ
аҳабб — жуда севимли, энг яхши
аҳад — бир, ёлғиз
аҳком — йўл-йўриқлар низомлар
аҳфод — авлод
аҳмар — қип-қизил, қизил
аҳодис — ҳадислар
аҳсан — гўзал, аъло, энг яхши

Б

бадхоқ — ёмонлик хоҳловчи, нияти бузуқ
базл — инъом, эҳсон, ҳадя
базла — ёқимли сўз, шеърни ёқимли ўқиш
байзо — пок равшан, оқ
байнида — ичида, мобайнида
байъат қилмоқ — бирор кишини ёки ҳукмдорни ўз устидан ҳоким деб тан олмақ
балда — шаҳар
балиғи аён — ошқора балоғат эгаси, сўз устаси
бар давр осудахол ва бар аср фориғбол — ўз даврида тинч ва ўз асрида хотиржам
бар ҳар ҳол — ҳарҳолда
бараҳна — яланғоч
бардуш — елкада, елгага
баста — боғлиқ, банда, боғланган
баъд — кейин, сўнг
баъдаху — ундан сўнг
баъида — узоқ
бақоё — қолдиқлар, боқимандалар
беадил — тенги йўқ, ўхшаши йўқ
беҳамто — тенгсиз
билкул — бутунлай, тамомила
биясал миҳод — ёмон ўрин
бигайри ҳақ — ноҳақ
бовужуди — шундай қилиб
бодия — данг, чўл, саҳро
бодиянишин — саҳройи, кўчманчи
боний — бино қурувчи, қурувчи
ботил — бузилган, беҳуда
боқс — боқийлик
бун — паст
бурудат — совуқлик
бурқаб — парда, ниқоб, ҳижоб
буғз — кек, душманлик
бурҳон — далил, ҳужжат, гувоҳ

В

валасавфа юътика раббука фатарза — тез орада сенинг Раббинг сенга ато қилади ва сен рози бўласан (оят)
вар — ва агар сўзининг қисқаргани
вараса — мерос
васф — таърифлаш, мақташ
вахдат — бирлик, яккаю ягоналик
вифоқ — мувофиқлик, бирлашиш, уйғунлик; фикрдошлик
во айламоқ — қутқармоқ
вожиб — шариятда бажарилиши зарур бўлган нарса
вожиб ул-вужуд — борлиги, мавжудлиги зарурий, яъни Худо
восил — эришувчи, етишувчи

Г

гардиш — ҳаракат, айланиш, юриш
гирия — йиғи
гирибон — ёқа, кийим ёқаси
гириҳ — 1. тугун, бурушиқ, чигал; 2. қийинчилик; 3. қошнинг чимирилиши
гум — йўқолиш, йўлдан озиш
гумашта — бирор ишни олиб боришга, бажаришга вакил қилинган киши
гумрукхона — боғхона
гуноҳи кабира — оғир гуноҳлар
гўш — қулоқ
гўш айламоқ — эшитмоқ; қулоқ солмоқ
гўшмол — жазо

Д

дабистон — мактаб, адаб ўргатадиган жой
далил — йўл бошловчи; ҳужжат, асос
далирона — далиллик билан, жасурана

дастгир — 1. ёрдамчи, қўлловчи; 2. қўлга олиш, қўлга тушириш
дастраст — етишиш, имконият
дарж — киритиш, қайд этиш
дахл — бир нарсанинг ичига кириш, муносабатда бўлиш; алоқа, аралашуш, суқилиш. Бу ерда «Дахллик пули» — «контрибуция пули» маъносига
дахана, дахона — дарвоза, чегарадан кириш жойи
дахоқин — деҳқонлар
домод — куёв
домон, доман — этак, ўнгир
дун — разил, пасткаш, бузуқ
дуруд — дуо, салом, мадҳ, сано
дуруди номаъдуд — беҳисоб саловотлар

Ж

жабҳа — манглай, пешана, юз
жавор — ҳамсоя, яқин
жало — ғурбатда бўлиш, ватандан айрилиш
жалол — улуғ, буюк, виқор
жовидон — абадий, мангу, доимий
жинон — жаннат
жорий — юрвчи, истеъмолдаги
жория — чўри
жулус — ўтириш; мас., тахтга ўтириш

З

забар — уст, устки; баланд, юқори
заввор — сафар қилувчи, ажнабий
завжа — хотин, аёл, жуфт
завол — йўқ бўлиш, сўниш
заврақ — қайиқ
зайл — этак, бир нарсанинг охири
закий — тоза, покиза, покиза табиатли
зарфинда — ичида
завал — уқул — ақл эгалари
зириҳ — зирак, ҳалқа, исирға; ўқ ва тиг ўтмайдиган уруш кийим, савут

зобит — забт этувчи, бошқарувчи, офицер
зобита — қоида, тартиб, дастур
зоҳир — кўриш, очиқ-ошкора
зул-уқул — ақл соҳиблари
зулфиқор — Ҳазрати Алининг икки дамли қиличи
зуннор — христианлар белбоғи
зуфунун — илм, ҳунар эгаси, дошишманд
зуҳр — куннинг ўрта вақти, кун ўртаси
зуҳур — зоҳир бўлиш, кўриниш, пайдо бўлиш

И

ибо — тортиниш, кўнмаслик
иддао — муддао, орзу, даъво
ижтиҳод — саъй-ҳаракат, тиришиш
иктисоб — касб қилиш, ўрганиш
иктифо — қонмоқ, чегараланмоқ
иложхона — касалхона
имдод — ёрдам, мадад
имтиноъ — тортиниш, чекиниш
инд ал-баъз — баъзиларнинг назарида
инжимак — ранжимоқ, хафаланмоқ
инжу — марварид
инналоҳи бариун минал мушрикин — Оллоҳ таоло покдир, мушриклардин ҳолидир (оят)
инон — жилов, тизгин, олд
иноятнома — лутф ва марҳамат мактуби
интишор — ёйилиш, тарқалиш
инқиёд — бўйсунуш, берилиш
инқизо — тақозо, охир, тугаш
инқилоби омон — замоннинг зайли, ўзгариши
Исломбул — Истанбул
истиво — кун ўртаси, туш пайти, қиём вақти
истиқлол — мустақиллик
истинтоқ — сўроқ, тергов
истиҳсон — олқишламоқ

исқотий муллалар — яроқсиз, илмсиз муллалар
иттиҳод — бирлашиш, қовушиш, бирикиш
ифшо — очиш, ошкор қилиш
ихтилот — аралашув
ихтилоф — қарама-қаршилик, келишмовчилик
иштиғол — шуғулланиш, машғулот
иъода — қайтармоқ, тикламоқ
иғфол этмак — гафлатда қолдирмоқ
ихроқун бин-нор — оловда куйган

Й

йуз — овчи ит, гепард

К

каёсат — ҳушёрлик, донолик
к-ал анъом — ҳайвонлар каби каломи қадим — яъни Қуръон
карг, каркадон — каркидон
карим — сахий, олижаноб
кизб — ёлғон
кирдор — амал, иш, одат
козиб — ёлғончи
комрон — ўз мақсадига эришган, бахтли
коғаз — қоғоз
«кун» ибораси — кун арабча «бўл» дегани, бу ерда, Худойи таолонинг «кун» сўзи билан еру осмонларни яратганига ишора
комкор — ҳукмрон, подшоҳ
кулли — тамомила, бутунлай
кунҳ — моҳият, ҳақиқат, ҳар бир нарсанинг асли
курраи арз — ер курраси
кутуб — китоблар
куффор — кофирлар
кўш — ҳаракат қилиш

Л

лавлока лама халоқту-л-афлок — сен бўлмасанг, фалакларни яратмас эдим (оят)

лафз — сўз, ибора
лаҳву лаъб — ўйин-кулги, кўнгил ҳуши
лисон — тил
ло будда — зарурий
ло мутаноҳий — тугалланмаган, чегараланмаган
ло ратб вало ёбисин илла фи китобин мубин — ер тубидаги ҳар бир дон, бор ҳўлу қуруқ нарса, албатта, Очиқ китобда (яъни Оллоҳнинг илми азалийсида) мавжуддир (оят)
лобагор — фирибгар, хушомад қилувчи
луъбат — ўйин, ҳийла-найранг, ўйинчоқ

М

мабдаъ — бошланиш
мабъус — юборилган, элчи қилинган
маввадат — дўстлик
мавзий — жой, ўрин, ер
мадфун — кўмилган
мажусий — ўтга топинувчи, оташ-параст
мазбур — ёзилган, битилган
мазбут — забт этилган, қайд қилинган
мазоқ — маза, таъм
макин — мустаҳкам
макнун — яширилган, махфий
макруҳ — 1. ёқимсиз, кўнгилни ай-нитадиган, жирканч. 2. истеъмол этилиши лозим кўрилмаган
малбусот — кийиладиган нарса-лар, кийим-кечак
макфуф — ташланган, тарк этилган
малиҳағўй — ширин сўз, дилкаш
малулият — ранжиш, азият чекиш
мамдўҳ — мақтовга лойиқ, ғазалда мақталаётган киши
мамолики баъида — узоқ мамлакатлар

ман вазаҳа мўминан фа-каннамо аҳёху — кимки бир мўминни... уни тирилтирган билан тенгдир. Бу ерда феъл нотўғри ёзилган
манхўҳа — никоҳланган хотин
мансужот — мато, материал, газ-мол
маноқиб — сифатлар, мадҳ, сано
мансух — этиборсиз, амалдан қолган
маншаъ — бир нарсанинг келиб чиқиш жойи
манқаба — мақталган ёки бирор хизмати баён этилган асар
манхўса — наҳс
маойиб — айблар
маосир — мақбул ишлар
маъол — мазмун, натижа, оқибат
маоний — маънолар
марбут — боғланган, алоқали
марду зан — эркагу аёл
марзиа — эмизувчи
мароҳил — манзиллар
мароҳиқ — балоғатга етмаган бола
марқад — қабр
масқанат — фақирлик
маснуот — яратилган нарсалар
маснуоти илоҳий — Худо томонидан яратилган нарсалар
масрур — хурсанд, шод
масруф — сарф этилган
мастур — ёзилган, чизилган
мастура — ниқобли, пардали
матбуъ — ёқимли. маъқул, манзур бўлган
матрук — тарк қилинган, ташланган, йўқолмоқ
мафхум — фаҳмланган, тушунилган
маҳмул — юкланган, ортилган
машоҳири суфиюн — сўфиларнинг машҳурлари
мафрушот — тўшаладиган нарсалар
маъво — бошпана
маъдум — йўқотилган

маъзул — озод, бекор, холи
маъкулот — ейладиган нарсалар, озиқ-овқат
маъруф — таниқли, машҳур
маъсият — гуноҳ
маъшар — одамлар гуруҳи, йиғин
мақар(а) — қароргоҳ, макон
мақарри ҳукумат — ҳукумат жойлашган ер, пойтахт
мақтул — ўлдирилган
меҳтар — буюк, улуғ, катта
миёна — ўрта, ўртача, бел
мин — ... дан
минбаъд — бундан сўнг
мифтоҳ — калит, очқич
моида — тузалган дастурхон, зиёфат
момиқ — пахта
мосуво — бошқа, ташқари, ўзга
мофийҳи — ундаги, унинг ичидаги
муайяд — қувватланган, таъкидланган; мадад берилган
муаррих — тарихчи
муассис — таъсис этувчи, пайдо қилувчи
мубайян — баён қилган, аён ва равшан бўлган
мубдиъ — ихтирочи, яратувчи
мубин — очиқ, равшан
мубошарат — 1. бошқармоқ, 2. жинсий яқинлик
мувадда — дўстлик
муваҳҳид — якка худоликка ишонувчи
муваҳҳиш — ваҳшатга солувчи, қўрқинчли
мувосалат — борди-келди, қўришиб туриш
муддати мадид — узоқ вақт
муҷмалан — қисқача
муҷиб — сабаб
муҷовир — доим турувчи, муқим
музмаҳил — топталган
музоҳамат — нотинчлик, заҳмат
муковванот — яратилган нарсалар, мавжудотлар

мунис — улфат, ҳамдам
мункир — инкор этувчи, тонувчи
мунозаъат — низолашиш
муноқаша — жанжал, тортишув
мунташир — ёйилган, тарқалган, ҳаммага маълум бўлган
мунқод — бўйин эгувчи
мунҳазим — бузилган, енгилган
мунҳасиф — тутилган, нури тўсилган
муованат — ёрдам, кўмак
муояна — аён
мураввиж — ривожлантирувчи
мурассаъ — қийматли тошлар билан безалган, қийматли тошлар қадалган
муурофаа — шаръий шикоят, судлашув
мууроқаб(а) — кузатиш, мушоҳада қилиш
мууроҳиқ — ўспирин
мурур — ўтиш, юриш
мурури замон — замонлар ўтиши
муртад — айниган, диндан қайтган
мурғ — афсонавий ҳаққуш, парранда
мусаллам — тобе бўлган, таслим бўлган
мусаммам — бир ишга қатъий қарор берилган
мусоада — ёрдам пули, аванс
мусораат — шошилиш, суръат этиш
мусолаҳа — сулҳ, ярашув
муштатоб — ёқимли, маъқул, юқори даражали
муштаҳаб — шариатда амал қилнадиغان қоида, масалан, ҳожат ушатгандан сўнг сув билан покланиш ва бошқалар
мустаманд — ғамли, қайғули, гирифтор
мустамид — кўмак истовчи, ёрдам талаб
муштаҳсан — маъқулланган, мақталган

мутаваддин ер — жойлашган, ватан тутган ер
мутаваффо — вафот этган
мутаноҳий — тамомига етган, тугалган
муташаррий — шариат қоидасига тўлиқ амал қилувчи
мутиъ — итоат этувчи, бўйсунувчи
муттафиқ — келишувчи, якдил
муфарриҳ — шодлантирувчи, суюнтирувчи
муфсид — бадкор, фасод қилувчи
мухобара — ёзишма, хабар
мухталиф — қоришиқ, аралаш
мухталиф — ҳар хил, турлича
муҳолиф — тескари, қарама-қарши
мушоввали — ташвишли, паршон, беором
мушаддад — шиддатли
мушрик — ширк келтирувчи, кўп худоликка ишонувчи
муқайяд — тааллуқли, боғланган
муқовамат — қаршилиқ
муқовала — битим, шартнома
муқотала — қатл, уришиш
муътамид — ишончли
муъин — қўллаб-қувватловчи, ёрдам берувчи
муътақид — ишонувчи, эътиқод қилувчи
муҳораба — уруш, жанг
муҳосара — қамал қилиш
муҳофазат — сақламоқ, муҳофаза қилмоқ
муҳтасиб — шариат қонунлари бажарилишини назорат қилувчи амалдор

Н

набий — пайғамбар
наврас — ёш, ўспирин, янги ўсиб келаётган
надам — афсус, пушаймон, ҳасрат
надим — дўст, ўртоқ
нажжор — дурадгор

наф — фойда, манфаат
нақд — бойлик
нагамот — куйлар, оҳанглар
наҳж — тартиб, кўриниш
наҳй — қайтариш, ман этиш
наҳну нақуссу алайка аҳсан ал-қасоси — биз сенга энг яхши қиссаларни ҳикоя қиламиз (оят)
наҳс — ёмон, ғусл қилмаган, нопок
нисор — фидо, сочиш
ниҳод — табиат, сифат, таъб
новдон — тарнов
нозил бўлмоқ — тушмоқ
ноком — истагига етолмаган
нокор — яроқсиз
номаъдуд — ҳисобсиз, сон-саноқсиз
номашруъ — шариат қондасига ҳилоф
носиҳ — насиҳат қилувчи, насиҳатгўй
ноқис — нуқсонли, камчилиги бор
нуамо — неъматлар
нусрат — зафар, ғалаба, кўмак, ёрдам

О

обдон — катта, энг қимматли
овон — вақтлар, муддатлар
оёт — Куръон оятлари
озар — ўт, олов; қавс ойининг бошқа бир номи
озурда — озор чеккан, ранжиган
олами фоний — ўткинчи дунё
ом — умум, омма, халқ
онти аҳд — кучли қасам, қасам (онт) ичмоқ
орий — маҳрум, яланғоч, бурч
отил баён — баёни қуйида келади
охир ул-амр — натижада, сўнгида
ошуфта — мафтун, ошиқ, паришон

П

пайкар — 1. ҳайкал, жусса, гавда;
2. сурат

пироҳан — кўйлак
помол, паймол — оёқ остида қолган, эзилган
пўш — кийим, либос

Р

рабту забт — боғланиш алоқаси
Ражаб — ҳижрий йил ҳисобининг еттинчи ойи
ражо — умид, тилак
разийаллоҳу анҳу — Оллоҳ ундан рози бўлсин
роқим — хат ёзувчи, котиб
рамз — имо, ишорат
раъй — фикр, қараш
риё — иккиюзламачилик
рикоб — узанги; ҳузурда юриш; қул
рожиъ — боғлиқ, тегишли, қайтувчи
роғиб — мойил, хоҳловчи, талабгор
ройи соҳиб — фикри ёруғ
руъят — кўриш, қараш
рўъб — кўркув, ваҳима

С

сабаби куллий — асл сабаби, моҳияти
сабий — гўдак
савм — рўза
саййиъа — гуноҳ, ёмонлик
сайф — қилич
салламаҳуллоҳ — Оллоҳ уни саломат қилсин
салот — намоз
самин — қимматбаҳо
самийъ — эшитувчи, тингловчи
сандалий — сандал ранг, сандал ёғочдан ясалган курси
саноеъ — санъатлар, ҳунарлар, бадиият
сардня — сартия, сартлар
сардоба — сув сақланадиган чуқур ҳовуз
сарир — тахт
сарийъ — тез, суръатли

сарозир — букилган, эгилган
сарубун — бошдан-оёқ
сатр — парда, ёпиш, беркитиш
саҳо — саҳийлик
саҳв — хато, янглиш
саҳоб — булут
саҳоба — пайғамбарнинг дўстлари,
 у билан ёнма-ён юрган кишилар
сийм — кумуш, бойлик, кумуш
 танга
сикка — тамға урилган, олтин ёки
 кумуш танга
сила — инъом, бахшиш
сипоҳ — аскар, қўшин
сирож — чироғ, ёруғлик
сирот — кўприк
сиққа — сўзи ишончли, инонса
 бўладиган
содот — сайидлар, мўътабар ки-
 шилар
сонигъ — яратувчи, пайдо қилувчи
сония — иккинчидан
солор — аскар бошлиғи, бошлиқ
сувар — суратлар, шакллар; ташқи
 кўринишлар
сулб, сулбий — қаттиқ, мустаҳкам
сукун — бирор жойда туриш,
 тўхташ
суман — хушбўй оқ гул
суманбар — оқбадан, гўзал, сев-
 гили
сунний ул-мазҳаб — сунний маз-
 ҳабдаги киши
сунъ — яратиш, қудрат
сухансанж — сўз устаси, сўзамол
сухо — ҳулқар буржидаги юлдуз-
 ларнинг энг хираси

Т

тааддуд — саналиш, кўпайиш
тааййуши афъол — ёқимли феълу
 ҳаракатлар
таашшуқ — ошиқлик, севиш
табдил — айбланиш, ўзгариш
табъ — табиат, характер
таважжуҳ — изланиш, юзни бир
 кишига ёки бир томонга қаратиш

таваққуф — тўхташ, тек туриш
тавзиҳ — изоҳлаш, шарҳлаш
таворих — тарихлар
тавр — тартиб, йўл, равиш
тавҳид — Оллоҳнинг ёлғизлигига
 ишониш, ягона деб ҳисоблаш
тавқиф — тўхтатиш, тўхтатиб
 қўйиш, бандга солиш
тадвин — китоб ёзиш, тўплаш
таждиди унвон — мансабни янги-
 лаш
тажя, такия — дарвешларнинг
 махсус турар жойи, умумий ётоқ-
 хона, суянчиқ
талаба — талаб қилувчилар, илм
 олувчилар
талаф бўлмоқ — йўқолмоқ
талбис — ҳийла, макр, найранг
талъат — чехра, юз, гўзаллик
тамавууж — мавжланиш
тасарруфига ўтмоқ — қўл остига
 ўтмоқ
тасвид — қораламоқ, ёзмоқ
тасмия — от қўйиш, ном қўйиш,
 аташ
тасхир — қўлга киритиш, амри ос-
 тига олиш
тасҳиҳ — тузатиш, хатоларни
 тўғрилаш
татвил — узайиш
тафосир — тафсир, Қуръон оят-
 ларининг шарҳи
тафтиш — тергов, текшириш
ташаббуҳ — ўхшашлик, ўхшатиш
таъдиб — адаб бериш, жазо бе-
 риш
таъдил — тўғрилаш, тузатиш
тағйир — ўзгартириш, ўзгариш
тақдис — пок, муборак ва қутлуғ
 ҳисоблаш
таҳта-с-само — осмон ости
теъдод — ҳисоблаш, сон, миқдор
тижорат — савдо-сотик
таҳқиқ — ҳақиқатни англаш,
 ишонч
тийбат — яхшилик, хуштабиат-
 лик, хуш ислик
тир — ўқ, камон ўқи, ёй ўқи

туғро — подшо фармонининг бошида келтириладиган исм ёки лақаб

У

убур — ўтиш
улё — энг олий, энг юксак
улул-абсор — узоқни кўра олувчилар
умаро — амирлар
умм — она
уммол — амал қилувчи, иш кўрувчи
уруж — юксалиш, юқори кўтарилиш, кўкка кўтарилиш
ухро — охират, нариги дунё
уқало — ақдليلлар, ақд эгалари

Ф

фавокиҳ — мевалар
фавт — вафот, ўлим
фарзи айн — Аллоҳ таолонинг барча кишилар бажариши шарт бўлган буйруқлари
фасиҳ — очик, равшан, чиройли сўзловчи
фасиҳ ул-баён — чиройли баён этувчи, сўз устаси
фаҳш — ёмон сўз
фаъълун лима юрид — яратувчи нимаики хоҳласа
фехраст — китоб мундарижаси
фириб — алдамоқ, алдаш
фонқ — юқори, устун
фоний — йўқ бўлувчи, йўқолувчи
фосиқ — ёмон ишлар қилувчи, ёмон йўлга юрувчи
фузало — фозил кишилар, олимлар

Х

хавос — хосиятлар
хавоқин — хонлар
хадия — ёлғончилик, фирибгарлик
хайотат — тивувчилик
хайр ул-калом — сўзнинг яхшиси

хайр ул-калом қалла — сўзнинг яхшиси — ози
хатми Куръон — Куръонни бошдан-оёқ ўқиб чиқиш
хишт — ғишт
хиштин — ғишдан қилинган
хилқат — яратилиш
хоб — уйку
холиқ — яратувчи
холиқ ул-халқ ва-с-само ва соний ул-кавокиб ва-л-хаво — махлуқот ва осмонларни яратувчи, юлдузлар ва фазони мавжуд қилувчи хулафойи киром — азиз халифалар
хулиқа лакум мо фи-л-арзи жамиъан — ер юзидаги барча нарсалар сизлар учун яратилди (оят)
хур — куёш
хурондан — овқатлантирмоқ, ичтирмоқ
хуруж — чиқиш

Ч

чаҳ, чоҳ — чуқур, қудуқ
чаҳор ёри изом — тўрт улуғ дўст, яъни Абу Бакр Сиддиқ, Умар, Усмон ва Али

Ш

шарар — учқун, аланга
шарорат — ёмонлик, ярамаслик
шафиъ — воситачи, ҳимоячи
шафоат — восита бўлиш, ҳимояга олиш
шарқовот — бадбахтлик
шаҳодат топмоқ — шаҳид бўлмоқ
шиноот — ёмон ишлар
шинос — танувчи, билувчи
шомил — умумга тааллуқли, старли, ўринли
шомил бўлмоқ — ўз ичига олмоқ, иборат бўлмоқ
шорий — диний қонун-қоидаларни тузувчи, қонуншунос
шофиъ — исломдаги тўрт мазҳабнинг бирини тузган имом Абу Аб-

дуллоҳ Муҳаммад ибни Идрис-
нинг лақаби ва шу мазҳабга ман-
суб бўлган кишилар
шоҳроҳ — катта йўл
шуқл — ижод қилиш, вазифа,
машғуллик

Э

эъроб — ҳаракат
эътизор — кечирим, узр, афв
эҳтисоб — кузатиш, текшириш

Қ

қабо — эркакларнинг узун уст
кийими
қаввол — чечан, сўзамол
қавл — сўз, гап, буйруқ, фармон
қалил — кичик, аҳамиятсиз
қамис — кўйлак; газлама
қариб — яқин
қуззот — қозилар

Ғ

ғайри мавзъ — ўринсиз
ғозий — ғайри динлар билан уруш-
да ғалаба қозонган киши

Ҳ

ҳасана — савоб, яхшилик
ҳашр — йиқилиш, тўпланиш
ҳифзи иктифо — хотирада сақлаш
билан кифояланиш
ҳола — ой, қуёш атрофидаги гар-
диш
ҳудо — рост йўл, ҳақ дин, тўғри
йўл
ҳурафо (бирлиги-ҳариф) — 1. қар-
ши, муқобил; 2. шерик, бирга иш-
ловчи, касбдош; 3. ўртоқ, улфат
ҳушманд — ҳушёр, ақлли, эсли

МУНДАРИЖА

«Асардурки, оламга ўлғай нишон...»	5
«Луғати ситтати алсина»	9
«Жомеъ ул-хутут»	13
Ғазаллар	47
Хуш келдингиз	47
Кўргони келдим соғиниб	48
Қалайсизлар	50
Бўлубдур	50
Ҳикояти уч киши	52
Ўлурсан	53
Тарихи трактур	54
Бўлубдур	55
Газета хусусида	56
Чаман ичра	57
Адо қиласиз	57
Тарихи чопхона	58
Табрик Намангондин	59
Манзума	60
Ариза	62
Ислоҳи миллат	62
Мухаммас	64
Тарихи вагон Исҳоқхон Ибратдин	64
Мусаддас	65
Қарз	65
Маданият ҳақида маснавий	68
Шикояти замона	71
Муҳтарам қози Исҳоқхон Тўра Ибратдин	
Қозийи қотил	77
Изҳори ташаккур	78
Тарихи фарғона	79
Бисмиллаҳир раҳмонир раҳим	79
Хўқанд шаҳри биноси	90
Асри Норбўтахон	93
Асри Олимхон ибн Норбўтахон	93
Асри Умархон жаннатмакон ибн Норбўтахон	94
Таърихи вафоти Умархон ва жулуси Муҳаммад Алихон	98
Умархоннинг вафоти ва Муҳаммад Алихоннинг тахтга ўтириши тарихи	99
Асри Муҳаммад Алихон ибн Умархон	100

Фитрат	102
Фитрат	103
Муродхон ибн Олимхон	107
Худоёрхон ибн Шералихон	108
Худоёрхонни(нг) иккинчи жулуси	108
Шоҳмуродхоннинг жулуси ва азли. Худоёрхоннинг такрор хонлиги будур	113
Воқеаи Султон Саййид ибн Маллахон	116
Худоёрхоннинг тўртинчи хонлиги	121
Фўлодхон ибн Муродхон	127
Ҳикоя	129
Таърихи Андижон	139
Таърихи Намангон	141
Илмий ва маърифий мақолалар	144
История древнего города Ахсы в Ферганской области	144
Письмо в редакцию	147
Исҳоқхон Тўрадин туземни газетга мақола	147
Открытие Коканд-Наманганской железной дороги	149
По поводу выборов должностных туземцев в Намангане ...	150
Тошкент сафариндаги маълумотларим	152
Письмо из Тюря-кургана	153
Эски мактаблар хусусида	155
Миллатни ким ислоҳ этар?	156
Ҳақ сўз	158
Мезон уз-замон	160
Биринчи мезон	161
Иккинчи мезон	164
Учунчи мезон	171
Тўртинчи мезон	172
Бешинчи мезон	176
Олтинчи мезон	177
Еттинчи мезон	181
Саккизинчи мезон	184
Тўққизинчи мезон	186
Луғат	188

Адабий-бадиий нашр
ИСҲОҚҲОН ТҶРА ИБРАТ
ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Тошкент «Маънавият» 2005

Муҳаррир *У. Қўчқор*
Рассом *М. Аглям*
Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусаҳҳиҳ *С. Абдусаматова*
Компьютерда тайёрловчи *А. Турсунов*

Теришга 07. 10. 2004 й. да берилди. Босишга 23. 11. 2004 й. да рухсат этилди. Бичими 84x108/₃₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 10,5. Шартли кр.-отт. 10,94. Нашр т. 8,45. 4000 нусха. Буюртма № А-5925 Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 40-04.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «Ўзбекистон» нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп этилди. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй. 2005.